8842

М. ЯВОРСЬКИЙ

УКРАЇНА В ЕПОХУ КАПІТАЛІЗМУ

ВИПУСК ТРЕТИЙ

В СУПЕРЕКАХ ІМПЕРІЯЛІЗМУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

06
10

М. ЯВОРСЬКИЙ

УКРАЇНА В ЕПОХУ КАПІТАЛІЗМУ

ВИПУСК ТРЕТІЙ

В СУПЕРЕКАХ ІМПЕРІЯЛІЗМУ

8842
68322/III
Пр. № 08с Гл. УССР - 1965
пр. № 293 гл. УССР
Львів. Бібліотека АН. УРСР
БІБЛІОТЕКА НАУКОВ. Т-ВА ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1925

Т3(2Ук)5

325 (4771) = 9.79

ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВА УКРАЇНИ № 1
ІМЕНІ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО, ХАРКІВ

2898.

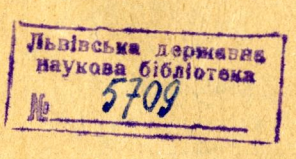

Д.У.Д. № 11280

ЗАМ. № 252

5.000 ПРИМ.

ЗАМІСЦЬ ВСТУПУ

„Своєю економічною основою імперіялізм — суто-монополістичний капіталізм. Уже це вказує на історичне місце імперіялізму, бо монополія, яка зростає на ґрунті вільної конкуренції, і саме з вільної конкуренції, являється переходом від капіталістичного до більш високого суспільного економічного ладу. Треба зазначити чотири найважливіших форм монополій або готових проявів монополістичного капіталізму, характерних для доби, що ми її розглядаємо.

По-перше, монополія виростає з концентрації продукції на дуже високому щаблеві її розвитку. Це — монополістичні спілки капіталістів: картелі, синдикати, трести. Вони відограють величезну ролю в сучасному господарському житті. На початку XX сторіччя вони вже одержали повну перевагу в поступових країнах, і коли перші кроки по шляху картелювання було раніше вчинено країнами з високим охоронним тарифом (Німеччина, Америка), то Англія з її системою вільного торгу виявила лише трохи пізніше те саме: народження монополій з концентрації продукції.

По-друге, монополії приводять до ужвавленого захоплення найважливіших джерел сировини, особливо основної й найбільш картельованої промисловости капіталістичного суспільства: кам'яновугільної й залізообробчої. Монополістичне посідання найважливішими джерелами сировини страшенно зміцнює владу великого капіталу: загострює суперечність між картельованою й некартельованою промисловістю.

По-третє, монополія виростає з банків. Вони перетворюються з непомітних посередницьких підприємств в монополістів фінансового капіталу. Яких п'ять-три найбільших банків будь-якої передової капіталістичної нації здійснюють

„особисту унію" промислового й банкового капіталу, скупчують в своїх руках орудування міліярдами й міліярдами, що складають більшу частину капіталів і фінансових прибутків цілої країни. Фінансова олігархія, яку обплутується густою сіткою залежности у відносинах без винятку всіх економічних інституцій сучасного буржуазного суспільства,— ось найяскравіші прояви цієї монополії.

По-четверте, монополія виростає з колоніяльної політики. До численних „старих" мотивів колоніяльної політики фінансовий капітал додав боротьбу за джерела сировини, за вивіз капіталу, за „сфери впливу", тоб-то сфери прибуткових операцій, концесій, монополістичних прибутків й инше,— нарешті, за господарчу територію взагалі. Коли европейські держави охоплювали, напримір, своїми колоніями одну десяту частину Африки, як це було ще 1876 р., тоді колоніяльна політика могла розвиватися не монополістичним шляхом, по типу, так-би мовити, „вільного захоплення". Але коли $^9/_{10}$ Африки було захоплено (до 1900 р.), коли весь світ було вже поділено,— непереможно наблизилась доба монопольного посідання колоніями, а тим самим і доба особливо загостреної боротьби, за поділ і переділ світу.

На скільки загострив монополістичний капітал всі суперечності, всім відомо. Досить вказати на дорожнечу та на гніт картелів. Це загострення суперечностей становить наймогутнішу движучу силу переходової історичної доби, що розпочалася з часу остаточної перемоги всесвітнього фінансового капіталу.

Монополії, олігархія, змагання панувати, замісць боротись за волю, визиск що-раз більшого й більшого числа маленьких або кволих націй невеличкою купкою найбагатших або найдужчих націй,— все це породило ті характерні риси імперіялізму, що примушують характеризувати його, як паразитичний або загниваючий капіталізм. Найопукліше випинається, як одна з тенденцій імперіялізму, створення „держави-рантіє", держави-лихваря, буржуазія якої живе з вивозу капіталу та „стрижки купонів". Було-би помилково гадати, що ця тенденція до загнивання виключає хуткий зріст капіталізму: ні, окремі галузі промисловости, окремі шари буржуазії, окремі країни виявляють в більшій чи меншій мірі то одну, то другу з цих тенденцій. В цілому, капіталізм безмежно хутчій, ніж перед тим, росте, але цей зріст стає взагалі все більш

непомірним; непомірність ця виявляється також, зокрема, в загниванні найдужчих капіталом країн (Англія).

Одержання монопольно-високого прибутку капіталістами одною з багатьох галузів промисловости, одною з багатьох країн і т. д. дає їм економічну змогу підкупити окремі шари робітників, а де-який час і досить значну меншість їх, перетягаючи їх на бік буржуазії даної галузі або даної нації проти всіх останніх. І великий антагонізм імперіялістичних націй із-за поділу світу збільшує це стремління. Так утворюється звязок імперіялізму з опортунізмом, що виявився передусім і найяскравіше в Англії, завдяки тому, що де-які імперіялістичні риси розвитку помічались тут далеко раніш, ніж в инших країнах.

З усього сказаного попереду про економічну суть імперіялізму випливає, що його доводиться характеризувати, яко переходовий або, правдивіше, капіталізм, що доживає останні дні".

Н. Ленін. Імперіялізм, стор. 120 — 123.

П'ЯТА ТЕМА

В СУПЕРЕКАХ ІМПЕРІЯЛІЗМУ

Основна теза

Україна, вступивши з кінцем 80-их років, у нову фазу свого економічного розвитку, вийшла нарешті із цього все ще на половину феодального, на половину капіталістичного становища, в якому вона находилася в попередніх десятиліттях. Оскількі взагалі російська економіка, з якою Україна була в тісних взаєминах, в 1890-их роках входила в етап імперіялізму, як вищої форми організації капіталістичного способу виробництва, остільки той перехід тим більш давався відчути на Україні, країні дотепер промислово малорозвиненій, а на якій відтепер росли, як гриби по дощі, велетенські підприємства промислові. Геґемонія промислового капіталу, підтримана впровадженням Вітте золотої валюти, як здавалося, остаточно покорила собі всевладний дотепер торговельний капітал з його паперовим карбованцем, з його поміщицьким хазяйством, яке не двозначно й тепер продовжало виявляти ознаки свого дальшого піднепаду.

Але той нечуваний ріст промислового капіталізму, годованого на Україні виключно майже закордонними, здебільша французькими та бельгійськими капіталами, через припинення залізнодорожного будівництва вже в перших роках XX сторіччя найшовся нараз в безвихідній, як здавалося, кризі. А тим часом торговельний капітал, дякуючи появі сприятливої кон'юнктури на сільсько-господарському ринкові, знова виплив наверх, знова став віссю економічного й політичного життя України, ба й всеї Росії, спихаючи одночасно промисловий капітал та його буржуазію до їх попередньої ролі придатку до поміщицького господарства та прислужника поміщицького класу. Тенденція отакої переміни в ролі обидвох конкурентів виявилася вже в кінці 90-их років,

коли то одночасно з появою перших ознак кризи промислового капіталу, стали рости акції торговельного капіталу вкупі з ростом цін на збіжжя та з ростом активного балансу в закордонній торгівлі Росії.

Побіда торговельного капіталу над промисловим привела заразом до кризи споживчого сільського господарства. Наслідком росту сприятливої кон'юнктури для торговельного капіталу, що організував на швидку ногу капіталізм в сільському господарстві, споживче сільське господарство найшлося в безвихіднім становищі, не маючи змоги сяк-так вдержати рівновагу у своїому вирібничому бюджеті. Ріст орендних цін на землю явився основним ударом для споживчих підприємств в сільському господарстві. Але заразом й капіталістичні дрібні підприємства сільські найшлися в скрутнім становищі. Торговельний капітал припинив практиковане здавання поміщиками земель в оренду, зневолюючи їх побільшувати власні підприємства, що призвело до загострення земельного голоду й серед дрібних сільських капіталістичних підприємств, придушених надто неврожайними роками, одрізаних від основного джерела їх розвитку — оренди поміщицьких земель.

Таке економічне становище на Вкраїні та ще й нечувано швидко поширюване безробіття серед пролетаріяту, як безпосередній наслідок промислової кризи, призвело до гострого напруження в класових відносинах. Промислова буржуазія, відтручена грубою рукою поміщика від її коротко-триваючої геґемонії в краю часів Вітте, перейшла в непримирену опозицію до самодержавного устрію — політичної організації торговельного капіталу й поміщицької економіки. За нею, що вкупі з буржуазною інтелігенцією кинула визов самодержав'ю до бою за демократично-конституційного режиму, пішла й вся маса дрібних капіталістичних підприємств сільських, висовуючи свій лозунг: з одного боку — вивласнення поміщицьких маєтків, з другого — політична автономія України, лозунг, який підхопила вся маса сільських споживчих підприємств, домагаючися взагалі націоналізації землі. Одночасно пролетаріят, вихований промисловим підняттям 80 — 90-их років у своїй класовій самосвідомості, придушений нараз безробіттям, позбавлений політичних прав, піднимати почав вище прапор організованої боротьби однаково за свої економічні, як і політичні права, боротьби, скерованої

однаково проти буржуазії, як і проти самодержавного режиму.

Така була основа революції на Вкраїні й Росії 1905 р., коли так можна назвати революційні взриви, що послідовно йшли, починаючи з 1902 р., на протязі п'ять літ, доходячи в 1905—1906 році до свого найвищого підняття, закінчивши свою боротьбу повною поразкою й реставрацією реакції в 1907 році. В процесі отієї революційної боротьби остаточно довершилося оформлювання й формулювання політичних й економічних платформ кожної класової групи, яке почалося ще в 90-их роках заснованням РСДРП та РУП, та скінчилося організацією монархістів в „Союз русских людей" в 1906 р.

Революція 1905 р. не вдалася на Вкраїні, як взагалі вона не вдалася в Росії. Дві основні движучі сили революції 1905 р., пролетаріят і селянство, не йшли ще нога в ногу по одному шляху, не вспіли ще об'єднатися, або, що буде більш правильним, пролетаріят, що кинувся 1905 р. утворювати Ради Робітничих Депутатів, не зміг ще в цілому обхопити селянську революцію та повести її організованим шляхом до повалення самодержав'я та капіталізму. Одиноким результатом революції 1905 р. було те, що пролетаріят, виступивши одночасно й проти самодержав'я й проти буржуазії, тим самим провалив буржуазну опозицію, що починала ставати вже на ноги, привівши до думської конституції, провалив її тим, що не тільки не пішов на спілку з кадетами, а на Україні і з дрібно-буржуазними та радикальними партіями, а ще й зразу вступив з ними в рішучу боротьбу. В результаті буржуазія понесла поразку і в Росії взагалі мала змогу тепер знову відновитися реакція з її суперєками, що й дало змогу в 1917 р. довести легко до кінця революційний почин 1905 року.

Реакція вже в кінці 1905 р. очунялася з першого переляку. Розбивши кулеметами та ще й при допомозі провокації до єврейських погромів робітничу революцію, що була кульмінаційним пунктом всього тогочасного процесу революції, вона кинулася кінчати з буржуазною опозицією та селянською революцією. Перша дума, кадетська по характеру дума, була основним здобутком першої побіди буржуазії, побіди, виграної буржуазією тільки через те, що вона вміла зручно використати для своїх інтересів селянські й робітничі революційні взриви. Проти думи й звернулася реакція; не

маючи, однак, відваги цілком касувати вимушену на собі думську конституцію, вона розігнала її по кількох місяцях її існування та кинулася підготовляти вибори в другу думу. Але друга дума вийшла ще більш опозиційною; хоч кадети при виборах понесли поразку на користь монархістичних партій, але за те зміцнілими й сконсолідованими увійшли в другу думу ліві партії, між иншим соц.-демократія та українська дрібна буржуазія, засновуючи свої думські фракції. Провокація дала нагоду реакції розігнати й другу думу, не давши її змоги навіть розпочати своєї праці. Столипінський земельний закон з 9 листопаду 1906 р. одночасно розвалив остаточно селянську революцію та ряди української дрібної буржуазії. Вирвавши з її рядів на бік російських націоналістів всю селянську знать, з рештою селянської маси покінчив легко при допомозі кулеметів і польових судів; українську інтелігенцію, що стояла на чолі автономницького руху, зневолив мовчати шляхом жахливих репресій; шляхом репресій здушив й соціял-демократію, так з рядів РСДРП, як і УСДРП.

В 1907 році реакція святкувала свою побіду вже на всьому фронті. Репресії чорної сотні розвалили на Україні всі здобутки революції 1905 р. так політичні, як і культурні. Загальна депресія й емігрантські настрої придавили громадянську думку, зневолюючи більшість революціонерів погодитися з тією думкою, що революція скінчена. Ліквідаторство стає лозунгом дня; одні тільки більшовики з Леніним оцінюють правильно тимчасове становище, як передумови до нового революційного вибуху. Нове підняття промислового капіталізму й нове підняття робітничого руху в 1912-их роках вкупі із загрозою імперіялістичної світової війни потверджують правільность ленінських висновків що до переходового характеру реакції та що до її ролі в підготуванні революції.

ПЛАН

1. Розвиток промислового капіталізму.
2. Еволюція сільського господарства.
3. Організація ринку збуту.
4. Класові взаємовідносини перед 1905 р.
5. Класи і партії перед 1905 р.
6. 1905 р. на Вкраїні.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

В. Ильин — Развитие капитализма в России, СПБ, 1906.

А. Финн-Енотаевский — Современное хозяйство России, СПБ, 1911.

М. Покровский—Русская история в самом сжатом очерке, ч. III, Москва, 1923.

М. Покровский — Очерки по истории револ. движения в России, Москва, 1924.

Общественное движение в России в начале XX ст., т. I — V, СПБ, 1909.

П. Маслов—Аграрный вопрос в России, т. I—II, СПБ, 1908.

В. Святловский — Мобилизация земельной собственности в России, СПБ, 1911.

П. А. Вихляев — Очерки из русской сельско-хозяйственной действительности, СПБ, 1908.

А. Ярошевич — Очерки хуторских хозяйств Киевской губ., Киев, 1911.

А. Ярошевич — Очерки из экономической жизни Юго-Западного края, вып. I — IV, Киев, 1912.

Аграрный вопрос, т. I — II, сборник статей, Москва, 1917.

Н. Ленин — Аграрный вопрос в России, Петроград, 1923.

Н. Огановский — Аграрная эволюция в России после 1905 г., Москва, 1918.

С. Остапенко — Економічна географія України, Харків, 1923.

Гехтер — Закон 9 листопаду на Україні, Літ.-Наук. Вістн. 1910 р., кн. XI — XII.

Г. Алексинський — Хутори та одруби на Вкраїні, Дзвін, 1913, № 7 — 10.

П. И. Лященко — Хлебная торговля на внутренном рынке России, 1912.

Г. Касперович — Железная промышленность России за последнее 10-летие (1903 — 1912), СПБ, 1913.

П. И. Фомин — Горная и горно-заводская промышленность Юга России, т. II, Харьков, 1924.

Б. Брандт — Иностранные капиталы, ч. I—II, СПБ, 1902.

В. Матвіїв — Промисловість на російській Україні, Літ.-Наук. Вістн., 1912, кн. IV.

Б. Брандт — Торгово-промышленный кризис в Западн. Европе и в России, ч. I — II, СПБ, 1902 — 1904.

М. Стасюк — Економічні відносини України, Записки Укр. Наук. Товариства в Київі, 1911, кн. VIII — X.

Горно-заводская промышленность Юга России за 1900—1915 г.г., Харьков, 1922.

Б. Височанський — Коротка історія кооперативного руху на Україні, 1925.

С. Прокопович — Кооперативное движение в России, Москва, 1913.

А. Кулыжный — Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства, Москва, 1913.

П. Лященко — Зерновое хозяйство и хлебо-торговые отношения России и Германии, Москва, 1905.

П. А. Берлин — Русская буржуазия в старое и новое время, Москва, 1922.

Л. Кафенгаузен — Синдикаты в железной промышленности, Москва, 1910.

Г. Цыперович — Синдикаты и тресты в России, Петроград, 1918.

К. А. Пажитнов — Положение рабочего класса в России, СПБ, 1906.

Б. Мартов — Развитие крупной промышленности в России и рабоч. движение, Москва, 1924.

В. Хижняков — Рабочий вопрос в сельском хозяйстве, Народное Хозяйство, 1904, № 4.

М. Порш — Робітництво України, Записки Укр. Наук. Тов., 1913, т. IX — XI.

В. Литвинов-Фалинский — Фабричное законодательство, СПБ, 1900.

Б. Книпович — К вопросу о дифференциации крестьянства, СПБ, 1912.

Н. Суханов — К вопросу об эволюции сельского хозяйства, Москва, 1909.

Аграрное движение в России в 1905 — 1906 г.г., 1908.

Украинский вопрос, Москва, 1917.

М. Грушевський — З біжучої хвилі, Київ, 1906.

Г. Зиновьев — История Росс. Коммунистической Партии, Москва, 1924.

М. Лядов — Как начала складываться Росс. Комм. Партия, ч. 1 — 2, СПБ, 1906.

Н. Ленин — Собрание сочинений, т. VI, VII, VIII, XIX, Москва, 1923.

А. Ельницкий — История рабочего движения в России, ч. II, 1924.

В. Дорошенко — Революційна Українська Партія, Львів, 1921.

С. Ефремов — Из общественной жизни на Украине, Русское Богатство, 1908, кн. 7.

История Екатеринославской соц.-демокр. организации, ч. I — II, Екатер., 1924.

Н. Батурин — Очерк истории социал-демократии в России, Москва, 1922.

Российская Коммунистическая Партия в резолюциях ее с'ездов и конференций, Москва, 1924.

Летопись Революции, издание Укр. Истпарта, № 1 — 7.

Розвиток промислового капіталізму

ТЕЗА

До половини 1880-их років на Україні промисловий капіталізм не виходив із свойого ембріонального становища. Від половини 1880-их років картина ця однак різко змінюється, дякуючи велетенському напливові закордонних капіталів, в першу чергу французьких та бельгійських, що шукали для себе приміщення на українській сировині у з'язку з будуванням нових залізничих шляхів. Під впливами обидвох цих обставин, під охороною вишрубованого до найвищого ступеня протекціонізму, що забезпечував високу норму прибутку, розвинулося в нечуваних розмірах промислове грюндерство на Україні. Фінансові реформи Вітте, що впроваджували намісць паперового карбованця золотий, удосконалили банкові операції та давали цим можливість до широкого фінансування підприємств, вельми помагали цьому грюндерству, в якому й шукати стали приміщення ще й власні капітали, передусім ті, що їх викинула на грошову біржу горілчана монополія.

Промислове грюндерство на Україні носило вже всі ознаки фінансового капіталізму. Державний банк являвся при цьому тільки поручителем, а головна роля припадала безпосередньо приватним комерційним банкам, що кинулися за промислові підприємства, об'єднуючи, таким чином, свої грошові операції з промисловими. Акційні товариства ось основна форма грюндерства, яке однак не зупиняється на цьому: з метою усунення конкуренції організує промислові об'єднання під видом трестів, синдикатів, концернів, які й дають почин мополістичній продукції капіталістичній, дають почин новому станові промислового капіталізму — імперіялізмові.

Особливе місце в цьому гарячковому грюндерстві займають гірничі та гірничо-промислові підприємства. Закордонні капітали в першу чергу кинулися на ці ділянки промисловости на Україні, які небаром не тільки-що перегоняють російські підприємства тої-ж категорії, а ще й лишають їх далеко по-за собою. До 1887 р. на Україні працювало тільки два залізоробних заводи: Юзова й Пастухова. В 1897 р. на Україні було вже 17 великих чавуноплавних заводів з 29 готовими доменними печами та ще й з 12 нескінченими. Поруч цих великих металургійних заводів, що працювали для доменного плавлення чавуну, виросла ще величезна кількість механічних сталелітейних, трубопрокатних та машиновирібних і инших заводів, що працювали на мартенівських печах та перероблювали вже готовий чавун й залізо.

Кульмінаційною точкою в цьому розвиткові був 1899 рік, який одночасно вже в-осени починав показувати всі признаки недалекої кризи. Грошова криза, що явилася в 1896 р., була передвісником цеї промислової кризи, що руїницькою рукою вдарила в початках XX сторіччя по українській промисловій економіці. Грошова депресія вже 1899 р. дала себе сильно відчути в промисловості, спричиняючи з осени гарячкову реалізацію цінних паперів та відплив золота за кордон, а в зимі вже крах на біржі. Само собою розуміється, що ця грошова криза неминуче привела до промислової кризи, яка після де-якого затиша в 1903 р. виявилася знова в катастрофічне закривання підприємств в 1904—1906 р. р., підрізуваних війною й революцією.

Промислова криза, спричинена грошовою кризою та припиненням залізнодорожного будівництва, підтримана ще й революцією 1905 р., затягнулася надовго. Доперва кінець 1909 року приніс де-який зворот в економічній депресії, оживляючи знова грошовий ринок, понижаючи учотні відсотки, роздуваючи згодом наново гарячкове грюндерство. 1912 рік. був його найвищим розвитком, але заразом і початком нової депресії, що розвинулася в нову кризу в 1914 році. Вже весною 1913 р., з нагоди балканської кризи, обмежився приплив капіталів із-за кордону, виросли учотні відсотки знова вгору, 1914 р. криза йшла вже повним ходом по кривій вниз.

Не зважаючи на такий гігантський спершу ріст промисловости на Україні в цьому періоді, все-таки Україна залишилася

Львівська державна наукова бібліотека № 5709

країною переважно рільничою. Велетенське підняття промисловости торкалося тільки гірничо-заводської її ділянки, що концентрувала свої підприємства на півдні Лівобережжя. Інші ділянки промисловости, в першу чергу легка фабрична та кустарна промисловість, далеко одставали од росту важкої індустрії, далеко не дорівнювали російській промисловості названих категорій. Причина тієї одсталости України в цьому напрямку економічного розвитку була та, що конкуренція російська пильно берегла своїх колоніяльних прав на Україні до масового споживача, а закордонний капітал ще не цікавився звити своє гніздечко й в цій ділянці виробництва, а коли й цікавився, то ще не вспів через революцію 1905 р. розвинути як слід своєї діяльности.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

І. Загальні умови економічного росту України кінця XIX сторіччя

а) „До половини 1880-х років промисловість на Вкраїні йшла повільним темпом свого розвитку. Але вже з половини 80-их років на Вкраїні спостерігається нечуваний зріст промисловости, в першу чергу важкої, що починала йти не тільки на вздогін за російською, але й її переганяти. Розвиткові цьому вельми допомагала сприяюча для України кон'юнктура на закордонному ринкові. Ціла низка конверзій в головних европейських країнах, довершених в період застою початку 90-их років, викинула масу капіталів на шлях промисловости. Закордонні капітали, що їх приманювали в Росію, і висока норма прибутку, охоронювана протекційними митами, і не менше додатковий прибуток, що випливав безпосереднє із державної казни в формі замовлень державних — плили тепер широкими струями в Росію (а ще більш на Україну). Вельми допомагало цьому ще й довір'я до тривкого становища російських фінансів, довір'я, викликане, з одного боку, прекрасним становищем Росії в той час в концерті европейських держав, а з другого боку — припинення вічних змін курсу карбованця, яке наступило після впровадження золотої валюти. Але не в меншій мірі в промисловому рості 1890-их років взяв участь місцевий капітал, нагромаджуваний дотепер в сфері торгівлі хліборобськими продуктами і лихварством в селі. Ріст розкладу села, ріст що-раз більшої

сільсько-господарчої кризи заохочував ті капітали, що з другої половини 1880-их років шукали пристосування в промисловості, що над нею так опікувався уряд. В додаток до цього ще й горілчана монополія визволила де-кілька десятків мільйонів карбованців. Важну також ролю відограло технічне удосконалення міністром фінансів Вітте російського державного банку, поширення поля його діяльности, а через те одкрите для цього банку поле для фінансування промислових підприємств. Нарешті, й біржа могла поширити свої операції завдяки дозволення їй 1893 року операцій на строк зо всіма паперами, крім валюти. Все то дало товчок до широкого розвитку грюндерства й спекуляції..."

А. Финн-Енотаевский. Современное хозяйство России, стр. 45—46.

б) „Під охороною та ще й при близькій участі уряду пишно зацвіло грюндерство, звичайне явище в період промислового росту. При допомозі державного банку стають на чолі промислового грюндерства приватні комерційні банки, що надає грюндерству ще більшого розмаху і певности. Засоби, що їх потрібно мати для грюндерської діяльности, добувати тепер можна незвичайно легко. На випущені підприємством акції отримувано тепер з банків позики, а далі на рахунок учоту векселів з тих самих банків набувано оборотові засоби. Таким побитом, фактичними власниками більшости підприємств явилися комерційні банки, а це одкривало шлях для дальшого промислового ажіотажу: раз втягнений в підприємство банк мусів тепер до певного часу сам піддержувати його, рахуючи в свою чергу на допомогу, на випадок потреби, щедрого на це державного банку".

М. Балабанов. Промышленность России в начале XX в., стр. 61.

в) „Грюндерство, як і участь й йому уряду — звичайне явище, що йде в парі з промисловим піднесенням майже в кожній капіталістичній країні. Але в Росії і те й це набрало форм, що явилися для здорового росту промисловости вельми важними. Всі засоби „поощрения", що їх практикував уряд, не треба одділяти від його загальної внутрішньої політики. Поруч з новим завданням — „виростити витворчі сили", зачіпалися в повній силі й давні завдання — податковий гніт села, легковаження всіми найпекучішими потребами в народі,

придущування всякої громадянської ініціятиви. Одною рукою давано поміч промисловому грюндерству, другою — розвалювано останні позиції народнього добробуту — цеї, в остаточному разі, основи внутрішнього ринку. Широко практикована система казенних замовлень, законні й незаконні позики і допомоги утворювали для промисловости тепличну атмосферу, що вбивала дух живої ініціятиви, що для неї загальні політичні умови були й без того досить несприяючі. Підсумки майже півстолітнього промислового росту, інтереси промисловости та усіх з'язаних з нею класів було принесено в жертву інтересам нинішнього дня і ним управляючій бюрократії. Про завтрішній день вона не думала, але для цього завтрішнього дня вона приготувала такі умови, що навіть незначне потрясення, не кажучи вже про чергову кризу, мусіло неминуче призвести до грандіозного краху так самої системи, як і її творців".

М. Балабанов. Промышленность России в начале XX в., стр. 63.

г) „Період піднесення промисловости, що йшло в парі в цілій Европі з поширенням і відновленням суспільного основного капіталу, з ростом виробництва знаряддів продукції, цей період дійшов у нас свого кульмінаційного пункту 1899 р. Але вже в кінці того року ми бачимо загальне стиснення грошового ринку, подорожчення грошового капіталу... Як довго позикові відсотки були на Заході низькі і показували, що вільного грошового капіталу вистачає, лишки його плили до нас в достатній кількості. Грюндерство й спекуляція зацвіли на весь ріст. Практиковано ріжного роду засобів з боку акціонерів, щоби втягнути закордонну буржуазію взагалі, французьку зокрема і то середняцького та дрібного буржуа в нашу промисловість. Заводи ще не були закінчені, не дали жадного пуда заліза, а дивіденди вже розподілювано... Де-які з українських підприємств і виросли та влаштувалися на грунті такої одвертої спекуляції, через що велетенські капітали, зібрані по реалізації акцій, переходячи через грюндерство, фінансувалися й ріжного роду посередництва таяли з нечуваною швидкістю. Підприємства з мільйонами основного капіталу являлися не раз часто без оборотового капіталу, придушеними боргами вже тоді, як їх засновувалось..."

А. Финн-Енотаевский. Современное хозяйство России, стр. 81.

д) „Промислова криза йде завсігди в парі з грошовою кризою. Таку грошову кризу можна було вже побачити на початку 1896 р. Але вона — наслідок надзвичайної біржевої спекуляції — швидко минула і приплив закордонних капіталів продовжувався, промисловість все ще йшла нечувано вгору. Але вже 1899 р. депресія на грошовому ринку дала знову себе відчути. Приватні банки почали вкорочувати свої позикові операції. В повітрі запахло бурею. Приплив капіталів сильно вкоротився. Між тим потреба в капіталі для промисловости, що йшла повним ходом, почала давати себе щораз більше відчувати... Почалася гарячкова реалізація цінних паперів, при одночаснім відпливі золота за кордон, що викликало вже 1899 року еру крахів на біржі. Появилася грошова криза на цей раз вже не сама, а за нею слідкувала крок за кроком ще сильніша промислова й торговельна криза. В липні 1901 року наступив крах Харківського торговельного банку Алчевського, що стояв в тісних звязках з Харківським поземельним банком, де відкрито в обороті цінні папері, не забезпечені нерухомим найном. Незабаром по тому розлетівся й Катеринославський комерційний банк, що спричинило ще більшу паніку на біржі. Уряд пробував рятувати ситуацію, перебравши на державний банк невиплатності, та це навряд чи що могло помогти".

Пор. *А. Финн - Енотаевский.* Современное хозяйство России, стр. 87—89 і *Мигулин.* Промышленный кризис в России, Народное хозяйство, 1902 г., № 3.

е) „1903 р. наступив період, так званого, „затишшя" в циклі нашого промислового капіталу. Торговля й промисловість почали де-що виходити із пережитого краху, але пригнічене становище все ще тривало... Тим часом, як раз в той час, коли наш внутрішній ринок почав поволі поправлятися і кредит за кордоном відновлятися, коли знову треба було більших грошових капіталів, щоб наша промисловість могла прийти до нормального становища після потрясень 1900—1902 р., як раз в той час уряд почав висмоктувати із сфери внутрішнього і зовнішнього обороту величезні грошові засоби на військові потреби. Згідно з офіціяльними даними було витягнено за період 1904 — 1906 р. на потреби війни шляхом самих тільки реалізацій зовнішніх і внутрішніх позик і короткострочних зобов'язань більше 2,2 міліярдів карбованців".

А. Финн - Енотаевский. Современное хозяйство России, стр. 204.

ж) „Грошова криза, що почалася під час війни, зразу-же й виявилася у своїх наслідках на промисловості й торговлі: появилася знову торгово-промислова криза, продукція почала сильно скорочуватися. 1905 і 1906 р.р. становище ще більше загострилося. Вкупі з цим війна порушила й довір'я в торговельних взаєминах, порушила основи кредиту навіть в збіжовій торговлі із закордоном, що в першу чергу відчулося на чорноморських портах".

А. Финн - Енотаевский. Современное хозяйство России, стр. 218.

з) „Хоча на Заході після 1903 року йшов новий ріст промисловости, в Росії розвалений війною ринок грошовий розвалювався ще дужче революцією 1905 р. і контр-революція з її погромами і карними експедіціями остаточно його розвалила. Страйки, що пішли по державі після 9 січня, повстання Чорноморської флоти, знищення Одеської пристані — все те загострювало пригнічене становище промисловости й торговлі. Разом з утратою довір'я до старого режиму підривався за кордоном і наш кредит. До всього цього вибухнув залізничий страйк, що обхопив усю Росію протягом десяти день... Переляканий до живого фінансовий і промисловий світ у нас і за кордоном спішив вчасно продати державні й приватні цінні папері, що ще більш спричиняло упадок їх курсу".

А. Финн - Енотаевский. Современное хозяйство России, стр. 216 — 217.

і) Але й пореволюційні роки не принесли здвигу промисловости вперед. Депресія лежала на ній ще довго повним тягарем; ось що писав з цього приводу Гехтер:

„Минулий рік, ц.-т. 1909, дав цілу низку фактів з яких з повною правдоподібністю можна зробити висновок, що економічна кон'юнктура була ще дуже скрутна. Взяти хоча-б статистику банкротств. На підставі самих тільки газетних звісток ми зарегістрували коло 20 великих і безліч дрібніших банкротств. У мануфактурній промисловості було 5 великих банкротств з пасивом на суму 475 тис. карбованців, у мукомольній — 3 банкротства з пасивом на 400 тис. карб., у лісоторговій, гільзовій, хутряній, колоніяльній і инших галузях також були банкротства з загальним пасивом на суму 3 міл.

карб. Це — не рахуючи дрібних і масових банкротств. А коли рахувати й останні, то картина буде ще сумніша".

М. Гехтер. Економічне життя України 1910 р. Літ.-Наук. Вістн. 1911, кн. III, стр. 579.

к) „Але зворот на краще вже був очевидний. Загальна економічна кон'юнктура на Україні була 1909 р. все-таки краща, ніж попередніми роками. Сліди депресії попередніх років потроху тратили свою силу, й економічне життя країни помалу входило в нормальну колію. Оживився трохи грошовий ринок. Понизився учотний процент. Розвинулось грюндерство.

Останнє явище має особливе значіння для оцінки загальної кон'юнктури минулого року. Відомо, що в моменти депресивні, капітали ніби „ховаються", тоді як в моменти оживлення капітали шукають, до чого-б їм прикласти свою оживляючу силу. Минулого року це шукання як-раз і виявилося з чималою силою. Протягом року на території України засновано було до 40 нових акційних товариств з капіталом у 20 злишком міл. карбованців. Опріч того, відкрито було багато нових банків, товариств взаїмного кредиту й инших організацій, діяльність яких тісно звязана з поліпшенням кон'юнктури.

Окремі галузі промисловости розвинулись ще з більшою силою. Особливо розвинулось минулого року цукроварство. На Полтавщині, Київщині, Поділлі і Чернигівщині побудовано чимало нових цукроварень і відновлено та поширено багато старих. Між иншим, збудовано Глобинську, Шрамківську і Яготинську цукроварні на Полтавщині, збудовано нову Маріно-Городищенську рафінерію і новий рафінадний відділ при Миронівській цукроварні, та відновлено Стеблівську цукроварню на Київщині. На Поділлі будується нову Маківську цукроварню, на Чернигівщині відновляється Велико-Березівську цукроварню".

М. Гехтер. Економічне життя України 1910 р. Літ.-Наук. Вістн. 1911 р., кн. III, стр. 579.

л) „Після 1909 р. починається таким побитом знову ріст промисловости хоч не з таким, правда, розгоном, як 1890-ми роками, але все-таки виразний ріст вперед. Але вже з половини 1913 р. в промисловому житті Росії почали проявлятися

признаки недалекої реакції. Напружене становище европейських ринків, загострене зокрема випадками на Балканах, виразно показувало, що припаси свобідних капіталів обмежуються і що виробництво в короткому часі не матиме сили розвиватися таким прискореним темпом, яким воно йшло останніми роками. Учотні відсотки—цей певний показчик становища капіталістичного ринку — поступово підноситься, в Лондоні з 3,10% 1909 року до 4,75% 1913 р., а в Берліні за той саме час з 3,02% до 5,88%. Навіть Париж, цей найбагатший і найдешевший ринок свобідних капіталів, змінив свою звичайну норму 3% і довів учотні відсотки 1913 року до 4%.

Ці провісники нової кризи не явилися випадковими: з осени 1913 р. на всіх великих европейських і американських ринках починають являтися вісті про вкорочення кошту, про упадок цін і навіть 1914 рік прийшов уже з бузсумнівними ознаками упадку. Хоч в Німеччині фабрики продовжували ще виконувати старі замовлення, але нові поступали вже поволі і приріст виробництва останніми часами значно упав. Само собою розуміється, що таке становище на міжнароднім ринку мусіло відбитися й на загально-російській промисловості. Не зважаючи на дальший приплив закордонних капіталів, темп цього припливу сильно все-таки ослаб, вкоротилося з цим і виробництво важкої індустрії, що жила цим закордонним капіталом. Виразно видно стало, що грюндерство 1890-их років не мало сил відновити своєї живучости. До того взявся голод на паливо. І хоч замовлення державні росли, головне на залізничий матеріял, важка індустрія важко двигалася вперед. Доходило до того, що де-які з великих підприємств у Росії почали вкорочувати свого виробничого плана, а де-які місяцями стояли без роботи".

Пор. Труды Вольн. Екон. общества, 1914 року, кн. 1—2, статтяя *Л. Б. Кафенгауза.* Промышленный под'ем 1909 — 1913 г.г. и ближайшая перспектива промышленного развития России, стр. 59.

м) В оцих сприятливих для розвитку промислового капіталізму умовах, останній що-раз більш входив в тісні взаємини з банковим капіталом, утворюючи новий етап в розвитку капіталізму на Вкраїні, етап фінансового капіталу, що в свою чергу виявився, як імперіялізм — тоб-то найвища форма

капіталістичного розвитку. Розглядаючи звіти комерційних банків того часу ми бачимо, що вони, крім своїх звичайних операцій, беруть велику безпосередню участь у торговельно-промисловому житті, бо не тільки фінансують промислові підприємства своїми позиками, беруть на себе певну участь акцій новозаснованих підпринять, а ще й самі займаються подекуди грюндерством промисловим.

Пор. *Б. Брандт.* Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России, ч. II, стр. 53, і *А. Гурьев.* Записка о промышл. банках, стр. 19.

н) В першу чергу в цьому новому етапі капіталізму на Україні, як і в Росії, відогравав ролю закордонний капітал. Точних даних про розміри участи закордонного капіталу в промисловому капіталізмі Росії й України не маємо. Як вирахував Брандт, основний капітал закордонних акційних підприємств, тільки в металургічній та кам'яновугільній промисловості 1897 р. виносив 167.683.554 карб. тоді, як весь їх капітал дорівнював 223.483.861 карб. Основні капітали всіх бельгійських підприємств у Росії на початку 1899 р. дорівнювали 339.843.000 фр. Більшу частину цих капіталів вложено було, як-раз саме під час економічного піднесення. Таким побутом капіталізм на Україні, як і взагалі в Росії, втягнув себе остаточно в круговорот світового капіталістичного розвитку, стаючи частиною величезної цілости капіталістичного світу, що його закони керували й ходом розвитку нашого капіталізму.

Пор. *М. Барановский.* Русская фабрика, стр. 226.

2) Розвиток металургічної промисловости на Україні.

а) Економічно-промислове піднесення України, як і Росії взагалі, передусім характерне велетенським здвигом навперед металургійної промисловости. „Супроти нечуваного росту української металургії починають що-раз більше тратити своє давнє значіння старовинні уральські заводи, що відогравали дотепер першу ролю в гірничо-заводській промисловості Росії. Виросши на ґрунті кріпацького права, вони виявили себе мало пристосованими до нових господарчих умов Росії. За те з нечуваною швидкістю розвинулося велетенське гірничо-заводське виробництво в Донецькому басейні. Це виробництво, організоване цілком на великокапі-

талістичний лад, творить найновішу і найпишнїшу квітку російського промислового капіталізму. Вельми важливим фактором розвитку Донецької гірничо-заводської промисловости було збудування Донецької залізничої мережі, зокрема Катеринославського шляху, що об'єднав 1884 року Криворізьку руду з Донецьким вугіллям. До 1887 р. на Україні працювало, тільки два залізоробних заводи — Юза й Пастухова. З того року заводи починають рости, як гриби. За короткий час виникає ціла низка чудовищних чавуноплавних заводів — Олександровський, Каменський, Гданцевський Дружковський, Петровський, Донецько-Юріївський, Нікопіль-Маріупільський, Таганрозький, і инші. 1897 р. на Україні вже було 17 більших чавуноплавних заводів з 29 готовими доменними печами, та ще будувалося нових дванадцять. Всі ті заводи працюють головно на казенні замовлення, і то передусім на залізничий матеріял. Та, проте, біля них швидко появилися нові заводи, що перероблювали залізо в ріжні вироби. Так, пр., Олександрівський завод дав почин до заснування чотирьох де-що менших заводів (трубчатих і механічних): поруч з Новоросійським заводом засновано літейно-механічний завод: ще один механічний завод виріс на станції Дебальцево, та заразом засновано цілу низку заводів в ріжних пунктах Олександрівського повіту... Таких маленьких заводів — маленьких, розуміється, як порівнювати з названими вище гігантами — 1895 року нараховувано не менше 100".

М. Туган-Барановский. Русская фабрика, стр. 259 — 260. Пор. *Е. Рагозин* — Железо и уголь на Юге России, стр. 70—71.

б) Ось як з самозадоволенням писав з цієї нагоди „Вестник финансов" за 1896 р.: „Південно російська залізодобуваюча промисловість в сучасний момент переживає найбільш гарячий час свойого розвитку. Капітали, що їх затрачується на цю справу, прибувають з кожним роком, заводи з велетенською продукцією ростуть з такою швидкістю, що вона для нашої промисловости нечувана. Там, де 3 — 4 роки тому і не думали про будь-яку промислову діяльність, тепер вибудували заводи з доменними печами, що їх витворчість досягає 10.000 пудів в добу на кожну".

Очерки южно-российской металлургической промышленности, Вестник финансов, 1896 г., № 22.

в) „Вже тоді металургійна промисловість України почала переганяти російські металургічні підприємства, викликаючи занепокоєння в колах російських підприємців. 1890-ми роками Україна стала постачати чавун для всіх російських ринків, усуваючи конкуренцію инших постачань. Так, пр., Ленінградський ринок, що дотепер користувався закордонним чавуном, почасти уральським, останніми роками звернув свій попит на Україну, беручи відсіля такі маси чавуну, що закордонний привіз з 1894 до 1896 р. зменшився на 2½ разів, а одночасно низько впали ціни на уральський чавун. Тепер не тільки залізообробничі заводи Росії ігнорують уральський чавун; навіть в Польщі, не зважаючи на розвиток власної металургічної промисловости, рік-річно зростав попит на український чавун. Таким побутом Україна стала дякуючи великому попитові на її чавун, першим його продуцентом, що постачав свій продукт на всі кінці Росії, без огляду на далечину віддалення, не двозначно вказуючи на майбутню централізацію цього постачання, якої так стали лякатися російські економісти".

Б. Брандт. Иностранные капиталы, ч. II, стр. 150 — 153.

г) Загальна криза, що настала в промисловості Росії на початку XX ст., відбилася й на Україні, притягаючи ріст її металургії в початковому темпі: з другого, однак, боку, криза дала змогу українській металургії, хоч вона переходила цю кризу в не менших розмірах, остаточно взяти рекорд в загально-російській продукції, при чому характерно те, що, не зважаючи на кризу, ріст української металургії йшов без упину все-таки вперед. Ось порівнююча табличка цього зростання протягом 1893 — 1907 р.

Виплавлення чавуну по районах в тисячах пудів

Рік	Україна	Урал	Польща	Центр. Росія
1893 . .	19.868	30.919	10.062	7.172
1894 . .	27.158	33.128	11.028	7.700
1895 . .	33.827	33.100	11.586	7.710
1896 . .	38.995	35.660	13.516	8.394

Рік	Україна	Урал	Польща	Центр. Росія
1897 . .	46.181	40.697	13.994	10.867
1898 . .	61.330	44.191	15.948	11.324
1899 . .	82.485	45.183	18.796	14.854
1900 . .	82.573	50.212	18.219	14.011
1901 . .	91.978	49.016	19.773	10.577
1902 . .	84.607	44.587	17.274	8.721
1903 . .	83.427	39.602	18.682	5.748
1904 . .	110.640	39.941	22.816	5.679
1905 . .	103.094	41.094	15.378	5.182
1906 . .	102.006	38.214	18.452	5.253

Пор. Железная промышленность южной России, 1907 г., издание Стат. Бюро Сов. С'езда горнопром. юга России, стр. 79.

д) Порівняймо тепер виробництво готового продукту заліза й стали в тисячах пудів:

Рік	Україна	Урал	Польща	Центр. Росія
1890 . .	8.611	17.432	7.628	8.331
1891 . .	10.995	18.879	7.612	8.117
1892 . .	14.689	20.029	9.576	6.889
1893 . .	17.648	21.654	11.490	7.245
1894 . .	14.394	17.533	9.375	7.024
1895 . .	18.222	18.788	10.560	6.478
1896 .	21.133	20.091	12.189	7.844
1897 . .	24.397	22.352	13.721	9.980
1898 . .	38.163	23.430	15.394	10.862
1899 . .	42.515	25.800	16.373	11.409
1900 .	57.655	28.919	20.383	10.164
1901 . .	51.963	29.436	16.717	12.309
1902 . .	49.959	27.588	15.678	9.417
1903 . .	62.687	29.803	18.735	16.600
1904 . .	76.687	33.062	22.058	20.000
1905 . .	68.254	32.657	16.887	15.877
1906 . .	63.222	30.790	19.410	15.412

Железная промышленность южной России за 1907 г., стр. 80.

е) Після 1907 р. починається на Україні новий швидкий ріст металургічної промисловости. Ось що писав з цього приводу Матвіїв: „Після довгих літ застою наша промисловість знову вступила в добу розвитку, у добу яскравіше виявлених капіталістичних форм сучасного життя. Ми на передодні нового розквіту капіталізму, ще пишнішого, ніж промислове піднесення старих літ. Оцей новий розвиток дає нам щось небувале в Росії, але ми поки-що лиш вступаємо у його найперший початок. Які економічні стимули зсунули промисловість з її мертвої точки, про це поки-що не легко сказати, але ті аргументи, які досліджувачі ставлять на перший план, цеб-то врожайність останніх років, не мають головного значіння, швидче ніякого. Більше мають вони аргументи відомого проф. Тугана-Барановського, котрий указує на вільні капітали, що склалися в часи „кризи", й тепер мають собі шукати прикладу, або, як кажуть, „прилилися" у російську промисловість, через що сталося її оживлення. Але на мій погляд і цього занадто мало. За останні роки Росія мусіла пережити в економічному житті уже значні пертурбації, ґрунтовне ламання старих суспільних відносин, а в сучасний момент переживає, хай буде у виродливих формах, але все-ж, поки переживає момент господарського будування, замісць старих форм кріпацьких та пережитків будується щось нове, більш приладне до капіталістичного господарства. Оця „нова" Україна починає утворювати свій ринок для продукції нашої індустрії. Почувши попит, такий щирий з боку будівництва економічного життя, вільні капітали почали вливатися у нашу індустрію. Без того попиту, без того народнього ринку ніякі вільні капітали не матимуть охоти виливатися в промисловість. Ось тут цифри біжучої статистики промисловости дуже цікаві: вони показують яскряво також і той прихід вільних капіталів до промисловости, напр., металургічної, і що сучасна промисловість вже кидає ґрунт казенних замовлень, а витворює ринок народнього попиту".

В. Матвіїв. Промисловість на російській Україні 1910 р., Літ.-Наук. Вістн. 1912 р., кн. IV, стор. 85

ж) Було добуто руди:

	1910 р.	1909 р.	1908 р.
	(тисячі пудів)		
Криворізької	243.122,8	213.096,0	222.498,7
Керченської	17.117,3	15,259,8	19.730,6
Разом . . .	260.240,1	228.355,8	242.229,2

„Здобуток усієї залізної руди на території України 1910 р., як порівняти з 1909 роком, збільшився на 14% і досяг такої цифри, якої ще не постачала Україна. Коли-ж узяти для порівнання середню останніх 5 років (202.612,5 тис. пудів), то супроти неї збільшення буде аж на 28%".

В. Матвіїв. Промисловість на російській Україні 1910 р., Літ.-Наук. Вістн., 1912 р., кн. IV, стор. 92.

з) „Здобуток продукції росте з тим, як росте на нього попит. Так і тут. Попит на руду виявився у вивозі руди по залізницях до заводів, котрий 1910 р. досяг теж рекордної більшости. Але тут треба ще взяти на увагу і те, що руда Керченська везеться, головним робом, морем, через що зовсім минає контроль Харківського Порайонного Комітету по перевозу гірно-заводських грузів, від якого я і беру вищенаведені вивози руди Криворізької:

	1910 р.	1909 р.	1908 р.
	(тисячі пудів)		
Разом вивезено	257.379,1	223.844,8	217.720,7
В тім числі:			
1) Метал. завод на Україні	188.826,9	179.732,1	166.212,7
2) Заводам пол-за Україною і решт. потребит. . .	14.765,3	13.706,1	14.112,9
За кордон			
В тім разі:			
а) Морем через Миколаїв	33.477,7	14.880,4	13.313,0
б) Сухим шляхом через західні межі	20.309,2	15.526,1	20.082,1

В. Матвіїв. Промисловість на російській Україні 1910 р., Літ.-Наук. Вістн., 1912 р., кн. IV, стор. 92.

і) „Минулий 1910 рік для металургічної промисловости України характеризується таким розвитком, якого ще не бувало до цього року.

Загальна виплавка збільшилася на 2,8% супроти такої 1909 р., що був до цього часу максимальним роком.

Загальний вивіз на ринок збільшився на 5,2%, але на це збільшення мав вагу передільний (переробний) чавун, що до літейного, то вивіз його зменшився на 0,95%. Через те, що був такий великий попит на чавун, запаси його зменшилися до небувалих розмірів — замісць 9 міл. до 2 міл. пудів".

В. Матвіїв. Промисловість на російській Україні 1910 р., Літ.-Наук. Вістн., 1912 р., кн. IV, ст. 94.

к)

	Вироблено		Дано у переріб	
	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р.
	(тисячі пудів)			
Мартенівська болванка .	89.999	68.686	83.901	68.954
Бесемерівська болванка .	22.568	25.302	22.225	25.154
Томасівська	8.347	8.551	8.315	8.515
Разом . . .	114.913	102.539	114.441	102.623

В. Матвіїв. Промисловість на російській Україні 1910 р., Літ.- Наук. Вістн., 1912 р., кн. IV, стор. 92.

л) „Минулий 1910 рік для металургічної промисловости України характеризується таким розвитком, якого ще не бувало до цього року. Металургічні та механічні заводи одержали так багато замовлень, що в них стався брак чавуну, через що механічним та переробним заводам довелося прохати державний уряд дозволити пропустити чавун з-за кордону на поліпшених умовах. На це уряд згодився.

До 1910 року максимальним роком був для нашої металургії 1909 р., що з ним порівнюючи і наведено цифри 1910 року, щоб яскравіш характеризувати діяльність доменних заводів України.

	Чавун літейний		Чавун переробний		Інші сорти		Разом вугіль	
	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р.
	(в тисячах пудів)							
Виплавлено . .	22.351	21.172	100.456	97.344	3.578	4.358	126.385	122.874
Дано на перерібку . .	6.879	4.865	87.792	81.877	2.783	3.077	97.454	89.819
Вивіз на ринок	17.738	17.909	22.226	20.681	2.122	1.417	42.089	40.007
Запаси на кінець року .	644	2.398	1.558	5.101	601	1.506	2.802	9.005

До готової залізної й стальної продукції відносяться балки й швеляри, рельси, сортове й фасонне залізо, проволки, листове, дахове й універсальне залізо, бандажи й осі. Половина всього виробу готової продукції загального російського залізного виробництва доводиться на Україну, 22% на Урал, 10% на центральну Росію, 6% на північну і 12% на Польщу.

Так 1910 року і 1909 р. було вироблено й вивезено на ринок готової продукції з території Україні:

	Вироблено		Вивезено на ринок	
	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р.
	(тисячі пудів)			
Всієї готової продукції. .	98.878	89.512	91.843	80.631
В тім числі:				
Двутавр. балок і швеляр.	10.954	8.362	11.581	7.624
Заліза сортового	29.575	23.479	26.140	19.928
Заліза дахового	5.401	5.306	5.280	4.831
Рельсів	21.707	24.976	21.768	23.917
Ріжн. листового заліза .	10.546	7.972	6.649	5.515
Проволки катаної . . .	8.058	6.792	8.233	6.586

В. Матвіїв. Промисловість на російській Україні 1910 р., Літ.- Наук. Вістн., 1912 р., кн. IV, стор. 96.

м) Крім тих готових продукцій, про які було тільки що казано, металургічні заводи виробили й вивезли на ринок так званих, металічних виробів:

	Вироблено		Вивезено на ринок	
	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р.
	(тисячі пудів)			
Всіх металургічних виробів	16.280	12.169	9.637	7.078
В тім числі:				
Чавунних труб	2.097	1.510	2.702	1.528
Залізних зварочних труб	2.083	1.383	1.981	1.473
Рельсових накл. і підклад.	1.525	1.642	1.499	1.676

І тут ми бачимо скрізь збільшення, крім продукцій до будування залізниць, як рельсові покладки і підкладки.

В. Матвіїв. Промисловість наросійській Україні 1910 року, Літ. - Наук. Вістник, 1912 року, кн. IV, стор. 96.

н) До характеристики загального стану ринку з готовими продукціями металургічної промисловости України наведемо ще цифри одержаних замовлень синдикатів „Продамета" за останні чотирі роки:

	1910 р.	1909 р.	1908 р.	1907 р.
		(тисячі пудів)		
Листове залізо	10.165.748	8.472.971	7.563.411	9.162.403
Балки і швеляри	13.459.319	7.296.010	5.297.517	6.200.638
Сортове залізо	47.512.507	35.291.320	—	—
Бандажі	1.268.058	797.668	1.136.328	1.228.088
Осі	558.083	397.725	462.397	486.340
Легкі рельси	917.803	973.104	—	—

Загальна цифра одержаних синдикатом „Продамета“ замовлень 1910 р. було лише 53,9 міл. пудів, за рік збільшилося аж на 20 міл. пудів.

В. Матвіїв. Промисловість на російській Україні 1910 р., Літ.-Наук. Вістн., 1912 р., кн. IV, стор. 97.

о) Порівняймо тепер річну продукцію української металургії з продукцією всієї Росії, в тім і України й Польщі.

Рік	Виплавлено чавуну			Вироблено готових заліза й стали		
	У всій Росії	З того на Україні	Це дає % %	У всій Росії	З того на Україні	Це дає % %
1906	164.361	102.006	62,06	139.652	63.222	45,41
1907	172.307	111.074	64,48	148.274	73.141	49,86
1908	171.072	117.414	68,63	142.562	75.351	51,06
1909	175.295	122.878	70,10	162.869	88.977	54,62
1910	185.595	126.384	68,10	104.106	98.884	53,68
1911	219 362	147.747	67,35	202.706	112.747	55,62
1912	256.265	173.379	67,67	227.746	128.267	56,28
1913	282.398	189.162	67,00	246.501	140.993	57,00

Пор. Железная промышленность южной России в 1913 г., стр. 92.

п) „На 1 січня 1914 р. на Україні працювало вже сімнацять величезних металургічних заводів з 56 доменними печами, а саме: Юзовський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський, Донецько-Юр'ївський, Дружківський, Никополь-Маріупольський, Ольховський, Сулинський, „Русский Провиданс“, Макіївський, Краматорський, Керченський із загальною кількістю робітників в числі 71.709“.

Пор. Железная промышленность южной России в 1913 г., стр. 54.

р) Характерно при цьому, що всі майже ті заводи було збудовано на закордонні капітали. Ось що писав з приводу цього в 1896 р. „Вестник финансов“: „Із числа заводів, що на Україні, чисто російськими можна назвати тільки два: Сулинський завод Пастухова й Олександрівський завод Тірянського

товариства. Всі инші або належать цілком до чужинців або в сумішку з росіянами. Так, пр., завод Новоросійського товариства — Юзовський, належить до англічан, Гланцевський—до французів, Дніпровський—південно-російського товариства — до бельгійців, Дружковський — Донецького товариства — до французів і т. д. Додати до цього треба, що на закордонних ринках акції цих заводів, що приносили величезні дивіденди, від яких давно вже відвикли закордонні капіталісти, стояли так високо, що досить було додати до назви фірми слово „дніпровський" або „донецький", щоб певно рахувати на легкий збут акцій за кордоном".

Пор. „Вестник финансов" 1897 р., № 17, стр. 263.

3. Металообробча промисловість на Україні

а) „Крім перечислених вище великих металургійних заводів на Україні—що їх властивістю було доменне плавлення чавуну та дальше його перероблення в залізо, сталь, рейки і т. д., виросла ще величезна кількість механічних, сталелітейних, трубопрокатних, машиновирібних і тому подібних заводів, що перероблювали вже готовий чавун або залізо. В одному тільки Катеринославі й його околиці виросли такі заводи: 1) Завод „Общества русских трубопрокатных заводов", заснований 1890 р., з основним капіталом в 2.000.000 кар. і то в руках чужинців; 2) Катеринославський сталелітейний завод бельгійського „Товариства Катеринославських залізоробних і сталелітейних заводів", що його допущено на Україну 1896 р., з основним капіталом в 5.000.000 карб.; 3) Завод бельгійського товариства „Франко-русская мастерская" з основним капіталом 2.500.000 карб. і з таким самим облігаційним капіталом. Спеціяльність його—заготовлення вагонів; 4) Завод „Естампаж" бельгійського „Донецького металургічного товариства штампування" з основним капіталом 1.250.000 карб.; 5) Трубопрокатний завод Ланге, що має мартенівське виробництво і майстерні для будови машин; 6) Завод товариства металевих заводів „Б. Гантке", що виробляв дріт, заклепки, цвяхи та складові дрібні частини для вагонів; 7) Завод Геллерштейна, що заготовляв сільсько-господарчі машини".

Б. Брандт. Иностранные капиталы, ч. II, стр. 61 — 63.

б) „Крім цих заводів, заснованих здебільша 1896 р., що працювали на мартенівських печах, не менш було поширене механічне виробництво й по инших місцевостях України. Ось важніші з них:

1) Залізообробчий завод, біля станції Костянтинівки, що належав до бельгійського товариства „Залізопрокатний завод в Костянтинівці“ з капіталом в 2.500.000 карб.;

2) Механічний завод, біля ст. Дебальцево, що заготовляв котли, машини, хліборобські знаряддя та належав до „Товариства Дебальцівського механічного заводу“ з основним капіталом в 1.000.000 карб.;

3) Завод для продукції машин і вагонів в Горлівці, що належав до „Товариства заводів для виробів машин в Горлівці“ з основним капіталом в 2.000.000 карб.;

4) Дружківський завод для продукції вагонів, що належав до „Белгійського товариства південно-російських донецьких сталелітейних заводів“ з основним капіталом в 1.600.000 карб.;

5) Завод бельгійського „Товариства для будування кораблів, механічних і літейних заводів в Миколаїві“ з основним капіталом в 12.000.000 карб. і облігаційним в 6.000.000 карб.;

6) Завод в Миколаїві французького „Товариства механічного виробництва в південній Росії“ з основним капіталом в 4.000.000 карб.;

7) Залізоробний завод в Одесі, що належав до бельгійського „Одеського металургічного товариства“ з основним капіталом в 1.300.000 карб. та облігаційним в 1.000.000 карб.;

8) Завод бельгійського товариства „Одеських сталелітейних, ковальських і ланцюгових заводів“ з основним капіталом в 1.700.000 карб.;

9) Металічний завод бельгійського товариства механічного заводу в Одесі з основним капіталом в 1.200.000 карб.;

10) Котковський завод Нев. Вільд і К⁰ в Таганрозі;

11) Паровозний завод в Харкові „Русского паровозостроительного и механического завода“ з основним капіталом в 5.250.000 карб.;

12) Завод для виробу машин в Сумах бельгійського товариства „Сумская машиностроительная мастерская“ з основним капіталом в 2.000.000 карб.;

13) Луганський завод для виробу машин „Русского общества машиностроительных заводов Гартмана“ з основним капіталом в 1.000.000 карб. і з облігайційним в 3.000.000 карб.

14) Луганський завод бельгійського товариства „Луганська фабрика для виробу ручних струментів і знаряддів“ з основним капіталом в 1.000.000 карб.;

15) Луганський завод бельгійського „Товариства для виробу емалевої посуди і лямп в Луганську“ з основним капіталом в 1.500.000. карб.

Само собою розуміється, що названі заводи не вичерпують собою всіх підприємств механічного залізного виробництва, що існують на Україні. Крім них, існує ще велика маса ріжних чавунолітейних, механічних й инших заводів, що належать до приватних осіб, не до акційних товариств, заснованих раніш і тепер. Перечислені вище заводи всі засновані роками 1896 — 1897“.

Б. Брандт. Иностранные капиталы, ч. II, стр. 63 — 65.

4. Кам'яновугільна промисловість

а) „В безпосереднім звязку з розвитком металургічної промисловости на Україні находилося й нове піднесення кам'яновугільної промисловости. Розвиток останньої творить одночасно й причину й наслідок розвитку першої. Само собою розуміється, що як-би не існувало кам'яновугільної промисловости в названім районі, не було-б можливе існування залізообробчої промисловости. Але, з другого боку, як раз заснування й розвиток залізообробчої промисловости своїм постійним попитом на мінеральне паливо, служить причиною постійного інтенсивного збільшування добування кам'яного вугілля, бо металургічні заводи являються основними споживчами кам'яного вугілля. Так, по категоріям споживачів, загальний вивіз по залізницях мінерального палива Донецького басейну розподілявся так, у числі вагонів:

Куди призначено вивіз	1895/6 р.	1896/7 р.	1897/8 р.
Залізниці	106.777	124.739	125.684
Газові заводи	5.410	4.980	6.450
Пароплави	20.963	29.693	17.500
Цукрові заводи	26.856	30.221	32.200
Метал. заводи	89.039	115.762	173.500
Инші	106.847	123.108	144.666
Разом . . .	355.892	422.503	500.000

Таким побитом, від $^1/_4$ до $^1/_3$ всього вивоженого залізницями кам'яного вугілля Донецького басейну забирали металургічні заводи, а коли до названих цифр додати ще 75 міл.

пуд., або 125.000 вагонів кам'яного вугілля, що його забирали металургічні заводи на місці, то пропорція участи металургічних заводів в споживанні кам'яного вугілля буде ще більша. При таких умовах можна, безперечно, стверджувати, що поскільки залізообробча промисловість завдячує своє існування кам'яновугільній промисловості, постільки, навпаки, остання завдячує свій ріст розвиткові першої".

Б. Брандт. Иностранные капиталы, ч. II, стр. 107 — 108.

б) Щоб мати наочну картину цього взаємного впливу на себе обидвох основних ділянок капіталістичної промисловости, порівняймо здобич кам'яного вугілля за роки з 1860—1914 в тисячах пудів в цілій Росії, вкупі з Польщею й Україною, і на Україні зокрема:

Рік	У всій Росії	На Україні
1860	18.290	6.000
1865	23.545	10.000
1870	42.355	15.600
1875	103.773	50.861
1880	200.585	86.347
1882	230.194	106.250
1884	239.921	101.545
1886	279.393	128.655
1888	316.594	136.760
1890	367.204	183.279
1892	624.053	218.057
1894	534.941	295.852
1896	572.500	311.763
1898	571.371	461.889
1900	986.327	671.811
1901	1.018.953	654.902
1902	1.005.240	707.141
1903	1.090.873	748.570
1904	1.197.057	785.285
1905	1.139.704	869.433
1906	1.326.454	1.060.530
1907	1.537.708	1.093.229
1608	1.584.412	1.082.737
1909	1.587.584	1.019.946
1910	1.524.721	1.217.630
1911	1.739.138	1.304.560
1912	1.904.444	1.543.790
1913	2.199.952	1.683.780

Каменноугольная промышленность России, изд. 1914 г., Стат. бюро Сов. С'езда горнопромышленников Юга России, стр. 64 — 65.

в) „Треба, однак, при цьому додати, що поруч України вище місце займала в загально-російській кам'яновугільній промисловості польська кам'яновугільна промисловість в своєму Домбровському районі. Продукція Домбровського району виносила: 1900 р. — 251.825 тисяч пудів, 1905 р. — 217.684 тис. пуд., 1910 р.— 341.081 тис. п., 1913 р.— 426.310 т. п. В такому випадкові видно, що продукція властиво Росії, без Польщі й України, займала незначно місце. Донецький басейн не тільки займав таким побитом перше місце в загальноросійській кам'яновугільній промисловості, а ще й мав для неї рішаюче значіння: зо всієї здобичи Росії давав він 72,9%, тоді як Домброва — 22,5%, Урал — 3,1% і підмосковський район — 1,3%.

Ця концетрація на Вкраїні продукції кам'яного вугілля й виявилася в заснованні 1905 р. на Вкраїні в Харкові кам'яновугільного синдикату „Продуголь".

Пор. *А. Финн-Енотаевский.* Современное хозяйство России, стр. 274.

г) „Нема ніякого сумніву, що одною із головних ознак значного росту нашої кам'яновугільної промисловости являється перехід виробництва від дрібних промислів до великої продукції. Тільки дякуючи концентрації кам'яновугільної продукції, у великих підприємствах можливі ці технічні удосконалення й влаштовання, що вимагають затрати великих грошових сум, але за те дають можливість інтенсивно збільшувати витворчість шахт".

Б. Брандт. Иностранные капиталы, ч. II, стр. 114.

д) „Що до складу вугільної промисловости Донецького басейну, то серед загальної кількости вугільних підприємств є таких, що здобувають поверх 5 міл. пудів в рік, 69, що їх здобич виносить 81% загальної щорічної здобичи; підприємств, що здобувають від 1 — 5 міл. пудів, є 59, що їх щорічна здобич рівняється 9% загальної щорічної здобичи і тільки 10% загальної здобичи припадає на всі инші групи підприємств".

С. Остапенко. Економічна географія України, стр. 23.

е) „Ось список українських підприємств, що їх здобич виносила більше, ніж 25 міл. пудів в рік, з їх річною продукцією 1912 року:

1) Акційне товариство Брянських кам'яновугільних копалень — 31,06 міл. пудів.

2) Акційне Катеринославське гірничо - промислове т - во — 54,50 міл. пудів.

3) Паєве т - во Карпова і К⁰ — 38,57 міл. пудів.

4) Акційне т-во Криворізських залізних руд—33,63 міл. пуд.

5) Акційне Новоросійське т - во — 78,22 міл. пудів.

6) Акційне т - во для добування соли й вугілля на Україні — 37 міл. пудів.

7) Акційне т - во Петро - Маріївське — 31,30 міл. пудів.

8) Акційне Русько - Бельгійське Металургічне т - во — 58,09 міл. пудів.

9) Акційне т - во „Руський Гірничий і Металургічний Уніон" — 55,7 міл. пудів.

10) Акційне Рутченковське гірно - промислове т - во — 66,27 міл. пудів.

11) Акційне Южно - Руське Дніпровське металургічне т - во — 65,12 міл. пудів.

12) Голубівське товариство на паях — 41,36 міл. пудів".

Пор. Каменноугольная промышленность России, 1912 г., стр. 2 слід.

5. Цукрова промисловість

а) Третьою промисловою ділянкою, що нею Україна вибивалася вперед в ряди капіталістичних країн, була цукрова промисловість. Щоб мати наочну картину місця української цукрової промисловости в загальній світовій та її росту, порівняймо річну продукцію цукру на Вкраїні за роки 1900 — 1912 з продукцією инших держав.

Добуто в мільйонах пудів в роках:

Назва країни	1900 р.	1905 р.	1910 р.	1912 р.
Німеччина	108,4	131,4	111,8	32,6
Франція	64,4	59,1	44,1	27,1
Австрія	59,5	82,1	68,4	69,9
Бельгія	17,6	13,0	13,6	13,4
Голандія	9,8	11,3	10,7	14,6
Еспанія	—	4,5	4,6	5,5
Італія	—	5,0	6,5	9,4
Швайцарія	6,3	6,7	6,9	7,0
Данія	2,8	3,7	3,6	6,2
Америка	9,0	17,3	27,7	32,9
Росія	0,7	0,7	2,4	2,1
Польща	6,9	9,2	12,3	12,1
Україна	41,2	43,3	102,2	96,4

С. Остапенко. Економічна географія України, стор. 105.

б) „Всіх цукроварень на Україні 1912 року було 213. В порівнянні з 1890 р. число їх збільшилося на 29%. З того часу на кожну із земель припадало: Волинь — 16, Київщина — 74, Поділля — 52, Херсонщина — 2, Чернигівщина — 11, Полтавщина — 11, Харківщина — 27, Курщина — 20. 1890 р. на Херсонщині не було ще ані одної цукроварні, а на Полтавщині було тільки 2, на Волині — 10, на Чернигівщині ті самі — 11. Українські цукроварні зростали не тільки в числі, а й у виробній спроможності, яка, наприклад, з 1890 р. збільшилася на 140% і 1913 р. було серед цукроварень таких що переробляли до 4 тисяч і поверх 4 тисяч берківців на добу, 120, і ні одної такої, шо переробляє до 1 тисячі берківців, тоді як 1890 року цих маленьких цукроварень було 29. Ясно цю справу уявляється, коли виробну спроможність показати в числі пудів виробленого цукру. На цій підставі для 1912 р. матимемо пересічно для однієї цукроварні такі числа в тисячах пудів: Україна — 444, Австрія — 320, Росія — 257, Польща — 246, Німеччина — 242, Бельгія — 181, Франція — 124".

С. Остапенко. Економічна географія України, стор. 109.

в) „Цукрове виробництво становить основну ділянку обробничої промисловости Правобережжя і по загальній кількості вироблюваного цукру Правобережжя вважається за головний цукровий район Росії. Тут саме є 56% площі плантацій цукрового буряку та виробляється 53% загальної цукрової здобичи. Правобережжя є найбільш придатніша територія для широкого розвитку цукрової продукції так через свої природні положення ґрунту й клімату, як і в силу економічних умов. Культура цукрового буряку займала тут площу в 345.000 десят. 1910 р. при загальній площі посіву в імперії 611.000 дес., при чому прибуток сільського господарства від цієї культури давав не менше 55 міл. карб. Цукрова промисловість ведеться на Правобережжі в 140 цукрових заводах, що виробили 1910 року 58,7 міл. пуд. цукрового піску вартістю 130 міл. пуд., не рахуючи акцизу. Крім цього, цукрово-рафінадне виробництво має 6 великих, чисто рафінадних заводів і 13 відділів рафінадних при піскових заводах, при чому перші виробили 1910 р. 8.276 тисяч пуд., другі 9.116 тисяч пудів, всього 17.392.000 пудів рафі-

наду або, 1/3 частину всього рафінадного виробництва всієї Росії, з Польщею вкупі".

Очерки экономической жизни Юго-западного края, под ред. *А. Ярошевича*, стр. 29.

г) „Подібно, як і важка індустрія опинилася в руках великих акційних підприємців, такий самий процес перейшла й цукрова промисловість. На Правобережжі, пр., із загального числа цукрових заводів тільки 44 належали 1910 р. окремим підприємцям і торговельним домам, 3 заводи належали казні, решта, в числі 93, становили власність акційних компаній або експлоатувалися на орендних началах акційними товариствами. Що торкається 6 рафінадних заводів, то вони всі, за винятком Смілянського, також були на акційній організації...

Найбільше акційне цукрове підприємство Правобережжя було Олександрійське акційне товариство цукрових заводів, що його заснував іще 1873 р. І. М. Бродський. Цьому товариству з основним капіталом в 20 міл. карб. приналежало 5 піскових заводів — Матусівський, Райгородський в Київській губ., Новосеницький в Волинській губ., Заливанщицький в Подільській і Старинський в Полтавській губ. та два рафінадних заводи — Лебединський в Київський і Одеський в Херсонській губ. та 35 рафінадних складів. Заводи товариства виробляли в рік більше аніж 2 міл. пудів піску і більш аніж 5 міл. пудів рафінаду. Київ був центром правлінь і всіх майже підприємств цукрової промисловости в Росії. Тут находилися й такі „королі цукру" та „магнати" цукрової династії, як Бродські, Терещенко, Гальперини, Зайцеви та инші, що заснували або набули цілі групи цукроварень".

Очерки эконом. жизни Юго-западного края, стр. 33.

6. Легка фабрична й кустарна промисловість

а) „Становище легкої фабричної промисловости, цеб-то обробчої промисловости, в XX ст. на Україні виявило все ще незначні результати розвитку, менші аніж в Росії, а вже далеко менші в порівнянні з великою українською гірничою і гірничо-заводською та цукровою промисловістю.

Щоб бачити наочно, як далеко ще позад Росії стояла Україна в цій господарчій діяльності, порівняймо тільки

цифри фабрик і робітників, що в них працювали, з цифрою фабрик всієї Росії 1914 р.:

ГРУПА	ВСЯ РОСІЯ		УКРАЇНА	
	Число фабрик	Число робітників	Число фабрик	Число робітників
Оброблювання волокна .	1.596	736.809	98	12.909
Паперові підприємства .	1.257	92.172	268	13.083
Мех. оброб. дерева . . .	1.960	106.273	368	13.415
Оброб. металу	1.977	346.989	486	69.431
Оброб. споживч. предметів	4.247	330.879	1.628	170.388
Оброб. тварин. продуктів	583	50.450	71	2.685
Оброб. мінерал. предметів	1.483	174.148	440	38.504
Хемічні заклади	440	75.767	71	9.047
Инші	156	8.098	31	2.428
Разом . .	13.699	1.921.575	3.461	331.890

Сухов. Экономическая география Украины, стр. 145.

б) Що до кустарного промислу, то Україна виявила в XX сторіччі малий його ріст: „Україна взагалі має мало кустарів, в порівнянні з Росією, — пише Л. Рибників в 1913 року — понадто вони ще й розподілені нерівномірно по її районах. З деревних промислів видне поширення має екіпажний промисел: в Харківській губ. — 1.755 підприємств, в Полтавській губ. — 2.420 підприємств. Найбільш поширене бондарство: найбільше число бондарів ми находимо в Чернигівській губ. — 3.505 бондарів, в Полтавській губ. — 2.293 бондарів і в Київській — 1.676 бондарів. Столярі зустрічаються в значній кількості в губерніях: Полтавській — 2.293, Херсонській — 3.412, Київській — 1.576. Прутяні вироби найбільше добуваються в Чернигівській губерні — 2.290 підприємств. В тій самій губерні ми маємо й велике число кустарів-ткачів — 10.967, ще більше ткачів у Харківській губ. — 11.138, багацько менше в Київській губ. — 5.468. Широко розвинені в Чернигівській губ. вишивки — 5.050 кустарів. Оброблення шкіри досить поширене під видом шевського промислу: в Чернигівській губ. — 13.015 шевців, на Київщині — 7.412, на Харківщині — 2.244, на Херсонщині — 4.437, в Полтавщині —

9.223 шевців. Кравці на Україні, що відріжняє їх від російських, є переважно кустарі, що їх находимо у великій кількості в Полтавській губ. — 10.379, в Херсонській губ. — 2.017 дворів. Широкий розвиток мають і ганчарні промисли — Київська губ. — 3.364 дворів, Харківська — 1.212, Полтавська — 1.007, Чернигівська — 2.520 дворів. Ковальство також сильно поширене на Україні, найбільше число ковалів в Херсонській губ. — 4.741, в Полтавській губ. — 2.203, на Київщині — 2.075, на Харківщині — 1.320".

А. Рыбников. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий, стр. 30.

в) „Приблизне число кустарів на Вкраїні по окремих губерніях було таке:

Чернигівська губ. 1911 року — 49.970 кустарів на 2.775.300 всього населення, Полтавська 1899 року — 36.126 на 2,618.200 населення, Київська 1912 року — 30.506 кустарів на 3.963.000 населення, Харківська 1904 р. — 41.876 кустарів на 2.455.000 мешканців, Катеринославська 1908 року — 6.612 кустарів на 2.548.100 мешканців, Херсонська 1904 року — 20.250 кустарів на 2.282.000 населення".

А. Рыбников. Кустарная промышл., стр. 19.

г) „Кволість розвитку кустарного виробництва поясняється великою конкуренцією фабричного виробництва, що систематично обкроювала появу нових кустарів, переміняючи їх будь-то в домашню промисловість, яка працює додатково на фабрику, або таки просто в наємного робітника. Через те й ми бачимо, що, пр., в Київській губ. 1912 р. кустарні промисли все ще мають селянський характер і тільки подекуди працюють, як самостійні підприємства окремих груп населення. В більшості випадків кустарі працюють одиноко, рідше з сім'єю, ще рідше — з найманим робітником або учеником. Взагалі, кустарі працюють на невідомий їм ринок, для ярмаркового продажу або для скупщика. Так, пр., ткацтво має характер домашнього заняття у вільний час, з роботою на себе або на випадкове замовлення з матеріялу того, хто замовляє, при чому наємної праці тут майже не подибується. Ганчарський промисел — типичний кустарний промисел з перевагою самостійних виробників, що працюють на незнаний їм ринок і користуються з найманої праці тільки під виглядом

учениництва. В шевському промислі — навпаки, найбільш поширеною формою є підприємство з найманим робітником, при чому де-які великі підприємства мають до шости робітників. У вівчарському промислі власники більших підприємств також самі не працюють. Крім цього, значна кількість шевців, як і вівчарників, працюють на скупщика з їхнього матеріялу. В ковальсько-слюсарському і вівчарському промислах наймана праця має найбільше значіння. Деревообробничий промисел мало звязаний з пристосовуванням найманої праці, хоч і подибуються підприємства з 4—5 робітниками. Останього часу в цьому промислі набрала значіння праця на скупщика, через що спостерігається жахлива експлоатація кустаря скупщиком".

А. Ярошевич. Очерки эконом. жизни Юго-зап. края, стр. 70.

д) „Пересічний прибуток кустарних промислів страшенно низький: в Київській губ. пересічно за рік давали заробітку: шевство — 294 карбованці, бондарський — 137 карб., столярський — 52 карб., кошикарський — 50 карб., ковальський — 294 карб., ткацький — 19 карб., ганчарський — 83 карб. на все підприємство. Цілком зрозуміло, що в таких умовах, при крайній неприбутковісти не могло бути й мови про самостійність. Отже, в ганчарському промислі всього на всього 27% кустарів безземельних, що живуть виключно з цього промислу. В шевському промислі за те 84% безземельних, або цілком малоземельних, що живуть виключно своїм промислом. Таке саме спостерігаємо й в вівчарському промислі, де 85% кустарів живе виключно, або головним побитом зі свого промислу. В ковальському промислі для 85% кустарів їх підприємство становить основне їхне заняття, з чого 29% цілком безземельних. В деревообробничім промислі даний рід підприємства дає для 30% кустарів основне джерело їх існування".

А. Ярошевич. Очерки эконом. жизни Юго-зап. края, стр. 70.

е) „Розглянувши дані про становище кустарної промисловости, бачимо, що вона в переважній частині втратила давню свою ролю і як що не гинула тепер під впливом розвитку промислового капіталу, то перемінювалася в „домашню", підлеглу форму промисловости. Зростаюча вбогість,

відсутність організованого місцевого кредиту, лихварський і паразитський торговельний капітал в селі прискорювали цей процес розкладу і перемін в кустарному виробництві, що й так кволо стояло на ногах через свою примітивну техніку, розтрату робочої сили, відсутність поділу праці і нужденну заробітну платню".

Пор. *А. Финн-Енотаевский.* Современное хозяйство России, стр. 74.

Еволюція сільського господарства

ТЕЗА

Еволюція сільського господарства на Вкраїні в кінці XIX ст. і на протязі першого десятиріччя XX сторіччя йшла під знаком боротьби двох систем господарювання, споживчої й капіталістичної з одного боку, а з другого — серед конкуренції дрібних капіталістичних підприємств з великими. Коли загалом попередня доба в історії українського сільського господарства була добою депресії аграрного капіталізму на Вкраїні, не зважаючи на домінуюче його значіння у виробництві України, то нова, остання доба виявила вже з кінцем XIX сторіччя тенденцію до поліпшення кон'юнктури на сільсько-господарському ринкові, а тим самим до геґемонії аграрного капіталу не тільки абсолютно над споживчим господарством, а ще й над промисловим капіталом. Оця сприятлива кон'юнктура — взагалі, для аграрного капіталізму на Вкраїні не принесла однак з собою поліпшення для дворянського землеволодіння. Воно, підірване в попередній добі, не було в силі справитися з труднощами капіталістичного виробництва, хоч і зо всіх сил пробувало стати сильно на ноги, а ступнево ліквідувалося, уступаючи місце великому недворянському землеволодінню, якого новий власник, виходець будь-то з купців, будь-то з заможніх селян, більш вільні мав руки та більш оборотливости на ринку, через що він ступнево й займав місце поруч дворянина-поміщика, втворюючи новий тип землевласника, буржуазного підприємця, чи-то великого латифундисти, чи середняка та дрібняка-фермера, які в свою чергу не понехували присвоювати собі заразом і всі соціяльні та політичні навики бувшого дотепер упривілейованого сословного зубра.

Тоді коли поміщицьке землеволодіння, виходячи із дотеперішної перманентної, сказати-б, депресії, очевидячки переміновалося остаточно у виразне капіталістичне підприємство, пильно зберігаючи розміри свойого володіння, припиняючи практиковану дотепер оренду, яка мала виручати його дотеперішню бездохідність, селянське землеволодіння, в масі своїй споживчого характеру, як-раз навпаки, ще більш стало котитися в обійми руїни, від якої не могли навіть його врятувати врожайні роки та високі ціни на збіжжовому ринку, розвалюючи до-щенту всю дотеперішню теорію народників про непорушну майбутність трудових селянських господарств. Високі орендні ціни на землю, що росли нечувано швидко з моменту поліпшення кон'юнктури на світовому хліборобському ринкові, були смертельним ударом для оцих то „трудових хазяйств", підрізуючи одиноку можливість продовжувати своє животіння шляхом орендования поміщицьких земель.

Безпосереднім наслідком такого становища дрібного хлібороба й була масова пролетаризація селянства; та переселювання в інші райони Росії, головним робом, в Сибір та Туркестан. Організація селянського банку, спроба продати селянству частину казенних земель не були в силі припинити цього процесу розвалу й пролетаризації селянства, яке навіть втрачує надто тепер і додаткові засоби свого прожитку— найми та заробітки на поміщицьких землях, відкіля проганяла його тепер сільсько-господарча машина, широко впроваджувана в хліборобські капіталістичні підприємства. Столипінські реформи ще більш прискорили той процес розложення дрібного хліборобства, бо дали тепер змогу вільно розпоряджатися своїм дрібним наділом, що ріс нечувано швидко шляхом сімейних розділів. І мужик кинувся тепер продавати за безцінок свої наділи, виділюватися з общини, як-що вона тут і там звязувала волю його вільного розпоряжування землею, і тонув в безземеллі й нужді.

Але одночасно з кризою споживчого господарства йшов паралельно процес росту дрібних капіталістичних підприємств в хліборобстві. Широкий процес земельної мобілізації в сприятливих умовах росту капіталізму в сільському господарстві висовував на селі що-раз більше на чоло сільського спекулянта-глитая, що пильно то виорендовував, то прямо таки скуповував дрібні селянські наділи, поширюючи своє підприємство. Столипінські реформи ще більш допомогли

йому в цьому рості, що й так вже багацько завдячував урядові за заснування селянського банку, при якого допомозі заможницькі хазяйства могли безпечніш взятися за скупчування землі у своїх руках. Це ще більш загострювало земельний голод на селі, ще більш розвалювало дрібні селянські споживчі підприємства, кидаючи їх в обійми лихви й пролетаризації.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Загальна тенденція еволюції хліборобського господарства на Україні

а) „Перед хліборобським господарством на Україні зокрема, як в Росії взагалі, в XX сторіччі стояв широкий шлях капіталістичного розвитку. Форми цього розвитку могли бути подвійного характеру. Пережитки кріпацтва могли відпадати й шляхом переміни поміщицьких господарств і шляхом знищення поміщицьких латифундій, ц. - т. шляхом реформи й шляхом революції. Буржуазний розвиток може йти вперед, маючи на чолі великі поміщицькі господарства, що поступово стають що - раз більш буржуазними, поступово перемінюють кріпацькі засоби експлоатації на буржуазні, він може йти також, маючи на чолі дрібні, селянські господарства, що революційним шляхом ліквідують в суспільному організмі „наріст" кріпацьких латифундій і вільно розвиваються згодом вже без них шляхом капіталістичного фермерства. Ці два шляхи об'єктивно можливого буржуазного розвитку, ми назвали - би шляхами пруського й американського типу. В першому випадкові кріпацьке поміщицьке господарство непомітно виростає на буржуазне, юнкерське, засуджуючи селян на цілі десятиліття жахливої експлоатації й поневолення, виділяючи одночасно з їх невеличку меншість „гросбауерів" — великих селян - глитаїв. В другому випадкові не стає поміщицького господарства, його розвалює революція, що конфіскує й розроблює феодальний маєток. Селянин в такому випадкові має перевагу, стаючи виключним агентом хліборобства й еволюціонуючись на капіталістичного фермера. В першому випадкові основним змістом еволюції являється переріст кріпацтва в поневолення і в капіталістичну експлоатацію на землях феодалів - поміщиків. В другому випадкові основний фон — перероджения патріярхального селянина на буржуазного фермера. В економічній

історії Росії (й України, пр. М. Я.), цілком виразно виявляються обидва ці типи еволюції. Візьмімо епоху ліквідації кріпацького права. Йшла боротьба за спосіб проведення реформи серед поміщиків і селян. Одні й другі одстоювали умови буржуазного економічного розвитку, але перші — такого розвитку, що забезпечує максимальне збереження поміщицьких господарств, поміщицьких прибутків, поміщицьких засобів експлоатації. Другі — інтереси такого розвитку, що забезпечив-би в найбільших, взагалі, можливих при даному рівні культури розмірах добробуту селянського, знищення поміщицьких латифундій, знищення всіх кріпацьких і гнобительських засобів експлоатації, поширення вільного селянського землеволодіння. Само собою розуміється, що при другому виході розвитку капіталізму й розвиток витворчих сил був-би ширший й швидчий, аніж при поміщицькому результаті селянської реформи. Тільки карикатурні марксисти, якими намагалися намалювати народники марксистів, могли-би вважати обезземелення селян 1861 р. за основу капіталістичного розвитку. Навпаки, воно було-би основою — й справді явилося основою гнобительської напівкріпацької оренди й відробітного, ц.-т. панщизняного господарства, що незвичайно зупиняло розвиток капіталізму й ріст витворчих сил в хліборобстві. Боротьба селянських й поміщицьких інтересів не була боротьбою „народнього виробництва“ й „трудового начала“ проти буржуазії, як думали народники, вона була боротьбою за американський тип буржуазного розвитку супроти пруського типу буржуазного розвитку. І справді, в цих районах Росії, де не було кріпацького права, де за хліборобство брався головним побитом вільний селянин, розвиток витворчих сил і розвиток капіталізму пішли далеко швидче, аніж в навантаженому пережитками кріпацтва центрі. Але наколи хліборобський центр Росії та її хліборобські окраїни вказують нам, так-би мовити, географічне розподілення районів, що в них переважає аграрна еволюція того чи иншого типу, то основні риси цієї або тієї еволюції виявляються у всіх районах, де тільки існує поруч себе поміщицьке й селянське господарство. Одна із основних помилок народницької економії була в тому, що вони вважали за джерело аграрного капіталізму виключно поміщицьке господарство, а селянське розглядали під поглядом „народнього виробництва“ — „трудового начала“. Ми знаємо,

однак, що це неправильно. Поміщицьке господарство еволюціонує капіталістично, замінюючи поступово відробітки вільнонаємною працею, трипілля — інтенсивною культурою і селянський прадідівський реманент удосконаленим знаряддям панської економії. Селянське господарство також еволюціонує на капіталістичний лад, виділяючи сільську буржуазію і сільський пролетаріят. Що краще становище, що більший добробут селян взагалі, то швидче йде цей розклад селянства на антагоністичні класи капіталістичного сільського господарства. Дві течії аграрної еволюції виявляється таким робом усюди на зовні. Боротьба селянських та поміщицьких інтересів, що проходить червоною ниткою через всю пореформну історію Росії й творить важливішу економічну основу нашої революції, вона й була боротьбою за той, або инший тип аграрної буржуазної революції".

Н. Ленин. Собрание сочинений, т. IX, стр. 461 — 462.

б) „Перше ніж характеризувати процес боротьби дрібного й великого хазяйства, що призвів перше до економічної кризи й спричинив аграрні рухи, ми пригадаємо умови боротьби великого й дрібного господарства. Капіталістичне хліборобське господарство, ц.-т. господарство, що користується з найманої праці для добування прибутку, веде постійну боротьбу заради землі з селянським споживчим господарством, що його селянин веде для здобування засобів спожитку для своєї сім'ї. Цю боротьбу ведеться через те, що дрібне господарство, не маючи подостатком землі, примушене орендувати землю у великих землевласників. На цих землях, отже, можна провадити тільки, або капіталістичне господарство землевласника, капіталіста-орендаря, або дрібне господарство при допомозі продовольчої оренди. Побіда цього чи иншого типу господарства залежить від того, яка форма оренди, ц.-т. який тип господарства дає землевласникові більшу ренту. Наколи росте капіталістична рента, наколи капіталіст-орендар платить більшу ренту, аніж дрібний орендар, то землевласник здаватиме землю капіталістові, або вестиме сам своє господарство, щоби з його взяти капіталістичну ренту поверх звичайного підприємського прибутку. Наколи-ж продовольча рента буде значно вища за капіталістичну — землевласник здаватиме землю в оренду селянам, що ведуть споживче господарство.

Отже, закони росту капіталістичної й споживчої ренти означують результат боротьби великого й дрібного господарства. Умови, що сприяють розвиткові капіталістичної ренти, допомагають перемозі капіталістичного господарства, але умови, що підносять вгору споживчу ренту, дають перемогу споживчому господарству. Капіталістична рента росте, як відомо, вкупі з ростом витворчости праці і при підвищуванні хлібних цін. При цьому в обидвох випадках рента росте в більшому ступені, аніж підноситься витворчість праці або хлібні ціни. Споживча рента росте при протилежних умовах. Для споживчого господарства необхідність оренди росте в міру того, як падає витворчість хліборобської праці у власному господарстві, в міру того, як при рості кількости робочих рук в господарстві, кількість добуваних продуктів не збільшується ними, а коли й збільшується, то не в такому ступені, в якому ростуть робочі сили селянської сім'ї. Але ріст споживчої оренди не може провадитися до безмежного. Селянське господарство може з року в рік продовжувати споживчу оренду тільки в тім випадку, наколи по уплаті оренди йому залишаються потрібні засоби для існування... Коли-ж капіталістична рента на стільки піднеслася, що перевищуватиме цю максимальну споживчу ренту, то селянське господарство буде зневолене або залишити оренду і добувати засоби існування яким иншим шляхом, або платити споживчу ренту із своїх засобів виробництва. „Таким робом, через підвищування споживчої ренти неминуче росте криза споживчих господарств, бо, що само собою розуміється, вкорочування засобів виробництва не може довго тривати". Коли підвищування споживчої ренти, що йде вгору в наслідок конкуренції капіталістичної оренди і в наслідок взаїмної конкуренції споживчих господарств, розвалює й викидає з числа конкурентів тільки найкволіші господарства, криза останніх не так дається відчувати, бо робочі руки із цих господарств ще можуть знайти заробіток або в індустрії, або в сільсько-господарських наймах. Але коли підвищування споживчої ренти досягає такого ступеня, що веде до вкорочення засобів виробництва в більшості хліборобського населення, коли останнє, при неможливості дальшої оренди при піднесених цінах, примушене буде відступати перед капіталістичною рентою, стано-

вище маси населення стає безвихідним. Тоді настає загальна криза споживчого господарства".

П. Маслов. Аграрный вопрос в России, т. II, стр. 5 — 6.

в) „Оця от, хоч і не кривава, але не без жертв, боротьба між споживчою орендою й капіталістичним господарством пішла тепер без перерви. Замкнений в мишоловці свого наділу, позбавлений сторонніх заробітків, селянин примушений орендувати поміщицьку землю за ціну, яку захоче землевласник. Селянин не тільки - що відмовляється від прибутку, не тільки - що врізує до краю своє особисте споживання, але й розпродує свій хліборобський реманент, понижує ще більш і так низький рівень техніки свого господарства. Одночасно підносяться вгору орендні ціни і ціни на землю; зайве населення, позбавлене господарювання, підносить ще й одночасно у своїй країні заробітню платню... І перед оцею - то жахливою „перевагою" дрібного виробництва відступає на задній план великий земельний капітал. Поміщик ліквідує раціональне господарювання і здає землю шматками — в оренду селянам. Це все й робить невигідним введення машин і удосконалення техніки вже не тільки в хліборобстві, але й в инших ділянках промисловости. Вже в останнє десятиліття XIX в. глибокий господарчий занепад захопив собою велику частину південного району, де паралельно з ростом орендних цін спостерігається прогресивне зменшування робочого скота. Криза хліборобського господарства й зубожіння селянства звужує де - далі більше базу індустріяльного капіталізму, що йому в першу чергу доводиться сподіватися на внутрішній ринок. Оскільки важка індустрія годується державними замовленнями, прогресивний розвал селянина стає для неї вельми грізною небезпекою, бо підкопує самі основи державного бюджету... Селянство майже не може перескочити зі злиднів і голоду в рай інтенсивного й раціонального хліборобства. Щоб такий перехід був можливий, селянство мусить зараз - же при даних умовах свого господарювання одержати достатню земельну базу для пристосування своєї праці... Ці умови досить виразно вияснюють нам, через що аграрна справа стала віссю політичного життя Росії".

Л. Троцкий. 1905 год, стр. 41 — 42.

2. Процес поширення капіталістичної системи в сільському господарстві

а) „Основною ознакою капіталізації сільського господарства в його продукції на ринок являється спосіб продукції в цьому господарстві. Найманий робітник та вживання машин в торговельнім хліборобстві — оце вкупі з пролетаризацією селянства є головні критерії аграрного капіталізму.

Що до вживання найманої праці в сільському господарстві, ми з цією справою вже знайомі з посередньої доби. Картина з масовим переселюванням сільсько-господарчого робітника й тепер не змінилася, навпаки, що-раз більш росла й поширялася, дійшовши свого зеніту в перші роки після введення закону про хутори з 9-го листопаду 1906 року. Головним районом приходу сільсько-господарських найманих робітників на Україні були губернії: Херсонська, Таврійська, Катеринославська й Подільська. Головним районом виходу сільсько-господарчих робітників були: Курська, Воронізька, Харківська, Полтавська, Чернигівська, Київська й Волинська губернії. Таким робом, як і раніш переселювання сільсько-господарчих робітників йшло з найбільш населених в менш залюднені, все ще колонізовані округи з місць, де більш було колись розвинене кріпацьке право, в райони, де менш було воно розвинене, з районів, з менш розвиненим капіталізмом, в округи, з високо розвиненим аграрним капіталізмом. Вивчення переселювання робітників виявило це оригінальне й важливе явище, що з багатьох районів виходу робітники виходять в такому великому числі, що в місцях їх виходу є фактично постійно недостаток робочої сили, який доводиться покривати приходом робітника із инших районів. Це значить, що відхід робітників виявляє не тільки змагання вийти із земельної тісноти, найти шматок хліба, а й щоби найти цей шматок хліба в кращих умовах заробітку. Це змагання стане нам зрозумілим, коли зважимо, що в районі виходів, районі мішаних систем поміщицьких господарств, заробітня платня для сільського робітника нижча, аніж в районах приходу, де через панування виключно капіталістичної системи, в районах, з вище розвиненим аграрним капіталізмом, заробітня платня куди вища, хоч масовий прихід постійно її понижає конкуренцією захожої робітничої маси".

Пор. *Н. Ленин.* Собрание сочинений, т. III, стр. 183.

б) Порівняймо цей переселенський — виходницький рух в окремих губернях за час 1886 — 1911 р. р. на Україні в порівнянні з Росією:

	Чернігівщина	Полтавщина	Харківщина	Київщина	Поділля	Волинь	Басарабія	Катеринославщина	Херсонщина	Таврія	Україна	Європейськ. Росія	Україна в % % до Євр. Росії
1886 — 1890	893	3214	5770	—	—	—	—	—	—	—	9880	107154	9,2%
1891 — 1895	30926	64569	10277	539	64	—	590	208	163	320	107476	353089	30,5%
1896 — 1900	70164	88606	32930	13779	1989	4755	1800	13296	15240	6145	248641	728585	34,1%
1901 — 1903	20164	31466	11662	9579	5674	3810	1690	14354	9150	10369	117936	263374	44,7%
1904 — 1906	15055	20937	12379	14027	10714	1207	2501	14435	15844	8012	115111	215726	53,4%
1907	46129	30725	20279	34415	5462	8667	7674	9706	3865	6078	172970	424157	40,8%
1908	48087	54600	33287	45276	10230	11148	7835	25291	15248	19131	270433	657828	41,1%
1909	30165	55822	30989	35212	17121	9796	10132	43542	24425	27581	284775	607692	47,1%
1910	16165	34751	25905	20003	14074	8728	12061	31552	21750	15150	196167	302960	64,7%
1911	8687	17083	32326	9183	7447	4665	2386	13552	13372	6601	97102	185721	52,3%

Микола Стасюк. Еміграція та її значіння в економічному житті України, Літератур. - Наук. Вістн., рік 1912, книж. IX, стор. 361.

в) Погляньмо тепер, як розподілялися вихідці — заробітчани, по окремих районах України 1910 року:

	Всіх робіт. в губерні	З їх місцевих родом	З инших губерній	З инших держав	Разом зайшлого робітництва	Із 100 робітників було зайшлих
На Волині	133.943	110.953	17.844	5.146	22.990	16
„ Київщині . . .	226.539	173.560	51.560	1.419	52.979	23
„ Поділлі . . .	138.844	124.747	12.747	2.083	14.197	10
На Правобережній Україні . . .	499.426	409.260	81.518	8.648	90.166	18
„ Полтавщині . .	159.508	147.052	12.326	130	12.456	8
„ Харківщині . .	137.805	102.920	34.549	266	34.715	25
„ Чернигівщині .	128.364	118.170	10.146	48	10.194	8
На Лівобережній Україні . . .	425.677	368.212	57.021	444	57.465	13
„ Катеринославщ.	179.585	81.390	96.854	1.341	98.195	55
„ Херсонщині . .	237.106	129.379	104.608	3.119	107.727	49
„ Таврії	137.004	53.925	77.581	5.498	83.079	60
В Степовій Україні	553.695	264.694	279.043	9.758	289.001	52
в цілій Україні . .	1.478.798	1.042.166	417.582	18.850	436.632	30

М. Порш. Відносини України до инших районів в Росії, Літер.-Наук. Вістн., 1912 р., кн. II, стор. 323.

г) Погляньмо-ж тепер, звідки родом ці зайшлі робітники, що покинули рідні села і міста, де жили їхні діди і прадіди, щоб зазнати лихої долі вічного мандрівника.

І справді, перепис показав, що значна частина зайшлого робітництва окремих губерній покривається робітниками з України:

	Всього зайшлого робітництва	В тім числі з України	В тім числі з инших частин Росії	%%% з України	%%% з инших частин Росії
На Волині	22.890	4.389	18.601	19	81
„ Київщині	52.979	26.462	26.517	50	50
„ Поділлі	14.197	8.402	5.795	59	41
На Правобережній Україні .	90.166	39.253	50.913	43	57
„ Полтавщині	12.456	7.309	5.147	58	42
„ Харківщині	34.815	5.566	29.249	16	84
„ Чернигівщині	10.194	2.197	7.997	22	78
На Лівобережній Україні .	57.465	15.072	42.393	25	75
„ Катеринославщині . . .	98.195	36.433	61.762	37	63
„ Херсонщині	107.727	59.389	48.338	55	45
„ Таврії	83.079	43.738	39.341	53	47
В Степовій Україні	289.001	139.560	149.541	48	52
на Україні	436.632	193.885	242.747	44	56

М. Порш. Відносини України до инших районів Росії, Літ.-Наук. Вістн., 1912 р., кн. II, стор. 324.

д) Порівняймо тепер категорії заробітчан

ВИХОДИЛО ЗАРОБІТЧАН 1911 р.

	Катеринослав	Київ	Поділля	Полтава	Харків	Херсон	Чернигів	Україна	Центр. хліборобська	Промисл. район
Грабарі	936	14.716	904	2.298	704	—	4.937	23.895	27.196	17.552
Мулярі	353	3.960	1.602	239	488	—	7.674	14.316	29.696	48.801
Цегельщики . . .	—	—	18	1	105	—	730	854	4.609	39.324
Малярі	—	29	—	5	105	—	253	392	3.175	31.984
Пічники	—	61	3	270	6	—	525	865	4.365	12.157
Теслі	527	2.671	1.333	1.878	474	—	3.656	10.539	67.231	110.774
Сільсько-господар. та інші чорнороб. .	10.718	83.635	41.110	83.457	13.803	41.698	66.815	341.236	271.062	188.853
Штукатурі	—	—	—	34	30	—	343	403	8.3	20.952
Всього заробітчан .	12.545	105.104	45.180	88.467	15.728	41.698	84.453	393.202	515.526	466 337
% грабар.	7,6%	13,0%	2,0%	2,5%	4,5%	—	5,1%	6,1%	5,3%	4,0%
% чорноробочих . .	86,7%	79,6%	90,9%	94,3%	87,3%	100%	79,5%	87,2%	52,9%	40,5%
РАЗОМ . .	94,3%	92,6%	92,9%	96,8%	91,8%	100%	84,6%	93,3%	58,2%	44,5%

Бачимо з цієї таблиці, що всі українські губерні характеризуються високим %, який припадає на дві групи — грабарів і чорноробочих.

М. Стасюк. Еміграція та її значіння в економ. житті України, Літ.-Наук. Вістник, кн. XII, 1912, стор. 578.

е) „Оце масове переселювання робітника утворило окремі форми найму, властиві високо розвиненому капіталізмові. На півдні утворилося багацько робітничих ринків, де збираються тисячі робітників і куди з'їзджаються працедавці. Такі ринки відбуваються, звичайно, в містах, промислових центрах, на ярмарках. Промисловий характер центрів, головним побитом, приманює робітників, що охоче наймаються й на хліборобські роботи. Наприклад, в Київській губерні робітничими ринками являються містечка Шпола й Сміла — великі центри цукрової промисловости та містечко Біла Церква. В Херсонській губерні ринками робітників являються торговельні села — Ново-Українка, Бірзула, Мостове, де за тиждень збирається якихо 9 тисяч робітників, міста — Лисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Одеса та инші. Одеські міщани, чорноробочі і „кадети" — назва босяків — літком також приходять найматися на сільсько-господарські роботи. В Одесі сільсько-господарчі робітники наймаються на, так званій, серединській площі — „косарка" названій. Робітники прямують з усіх усюдів до Одеси, оминаючи инші ринки, сподіваючись дістати тут кращий заробіток. Містечко Кривий Ріг — великий ринок найму на хліборобські і гірничі праці, в Таврійській губ. зокрема значне місце має робітничий ринок в селі Кахівці, де збиралося до 40.000 робітників. В Катеринославській губ. треба назвати місто Катеринослав і Лозову".

Н. Ленин. Собрание сочинений, т. III, стр. 187 — 188.

є) „Таким чином, на місце соціяльно-економічної однородности, капіталізм несе в усі галузі народнього господарства різку диференціяцію на два громадських, економічний й політичний табори, на клас капіталістів і клас пролетаріяту. Великі соціяльні суперечності і класові антагонізми, гостра конкуренція й боротьба ріжних господарчих груп, кладуть кінець спокою цілого громадянства. Невпинний рух людности наших часів, своєю інтенсивністю і розповсюдженістю, лишає далеко позаду себе всі переселення народів, котрі досі бачила історія і котрим вона дала назву „великих". Універсальний рух ріжних громадянських груп і класів, цілих націй — інтелігенції, селян, робітників, капіталістів, євреїв, ірландців, німців, українців і т. д. — ось що приніс із собою капіталістичний лад замісць непорушности громадянства доби нату-

рального господарства. І що більше поступає розвиток капіталістичних відносин, що більше опановує капіталізм народнє господарство всіх країн світу, то інтенсивнішим і величнішим стає цей рух широких народніх мас, ця мандрівка ріжноманітних громадянських елементів по ріжних місцях кулі земної".

М. Порш. Відносини Укр. до инших районів Росії, Літер.-Наук. Вістн., 1912, кн. II, стор. 316.

ж) „Абсолютна кількість зайшлого населення, як по містах (509,2 тис. д.) так і по селах (520,4 т. д.) України 1897 р. майже однакова (на міста припадало 49,2%, на села 50,8%), не зважаючи на те, що сільська людність переважала міську майже 7 разів (міська становила 13,2%, а сільська 36,8% всього населення країни). Зайшлі чужинці, як показує ця таблиця, відогравали велику ролю в міській людності, становлячи в ній 16,5%, що-ж торкається сільської людности, то там значіння їх було дуже мале, бо на їх припадало всього тільки 2,6%.

Розглядаючи-ж ролю елементу міської і сільської людности в поодиноких частинах України, ми спостерігаємо, що країни, в котрих розвивається і фабрично-заводська промисловість і капіталістичне сільське господарство, приваблюють до себе більше зайдів-чужинців в обидві головні пароелі народнього господарства і, навпаки, країни, де мало розвинувся фабрично-заводський промисел, а в сільському господарстві панують дрібні — павпери — селяни, виявляють зайшлого елементу в обох пароелях менше, ніж є його в економічно-поступових частинах України. Так, ми бачимо, що чужинців було в Степовій Україні серед міської людности 20,3%, серед сільської — 4,3%, в Правобережній Україні, серед міської — 14,1%, серед сільської — 2,6%, нарешті, на Лівобережній, серед міської — 13,2%, серед сільської — 1,3%".

М. Порш. Відносини Укр. до инших районів Росії, Літ.-Наук. Вістн., 1912, кн. II, стор. 320.

з) Особливо рости почав капіталістичний спосіб продукції в сільському господарстві після революції 1905 р., коли-то ціни на збіжжя знову пішли сильно вгору, а одночасно на

ринку сільсько-господарчому явився новий сільський капіталіст — глитай. Попит на робочу силу збільшився не тільки в південнім районі, але й по инших губернях, через що ми й бачимо сильне пониження мандрівницького заробітництва, бо тепер і на місцях можна було найти заробіток та високу платню в порівнянні з попередніми роками. Ще була одна причина понижування заробітчанського руху, що так само було ознакою розвитку капіталізму в сільському господарстві, це що-раз ширше поширювання вживання сільсько-господарських машин, що виявилося вже 1890-ми роками, коли-то помічати можна зачатки скорочування заробітчанства. „Пореформна епоха ділиться на чотирі періоди розвитку сільсько-господарського машинового виробу та вживання машин в сільському хазяйстві. Перший період — це роки перед селянською реформою й після неї. Поміщики кинулися були купувати заграничні машини, щоб обійтися без „даремної" праці кріпаків та оминути труднощі що до найму вільних робітників. Спроба ця скінчилася, розуміється, невдало: гарячка швидко спала і попит на закордонні машини впав. З кінця 1870-их років почався другий період, що продовжувався до 1885 р. Той період характерний незвичайно правильним і швидким ростом привозу машин із-за кордону: внутрішнє виробництво росте також, але повільніш, аніж привіз. З 1881 р. по 1884 рік привіз сільсько-господарських машин ріс особливо швидко, що пояснюється, почасти, скасуванням 1881 р. безмитного привозу чавуну й заліза. Третій період — з 1885 р. до початку 1890-их років. Сільсько-господарські машини, що їх ввозили дотепер без мита, того року підлягають миту по 50 коп. з пуда. Високе мито понижує у великих розмірах привіз машин, при чому й внутрішня продукція розвивається пиняво під впливом сільсько-господарської кризи. Нарешті, з початку 1890-их років починається четвертий період, коли знову росте привіз сільсько-господарчих машин, а ще швидче росте внутрішня їх продукція".

В. Ленин. Собрание сочинений, т. III, стр. 167.

і) „Як швидко йшло поширення сільсько-господарських машин на Вкраїні, бачимо, хоч-би з того, що 1897 р. було на Вкраїні вже 138 фабрик, що заготовляли сільсько-господарські машини, а саме:

Губерні	Число фабрик	Вартість річної продукції
Волинь	8	90.000 карб.
Катеринослав	39	2.280.000 „
Київ	3	172.000 „
Курськ	5	43.000 „
Поділля	9	57.000 „
Полтава	8	175.000 „
Таврія	19	1.190.000 „
Харків	5	195.000 „
Херсон	34	1.977.000 „
Чернигів	2	80.000 „
Басарабія	3	100.000 „
Кубань	3	100.000 „
РАЗОМ	138	6.689.000 карб.

коли-ж у всій Россії було 251 фабрик з річною продукцією на 9.537.000 карб.“.

Пор. Сводка данных о фабр.-заводск. промышленности в России за 1897 год. Изд. Мин. Фин., стр. 140 — 141.

к) З названих заводів найбільший завод Д. Грієвза в Бердянську Таврійської губ., що займав перше місце в Европі що до кількости річної продукції жниварок, яких вже в 1895 продукував річно біля 5.000.

Пор. Вестник финансов 1896 р., № 51.

л) Жниварки, примірно, поширені були в такому числі серед селян Таврійської губерні, що між ними втворився навіть окремий промисел: заробітчанство машинами під час жнив. 1893 р., пр., в багатій економії Фальц-Фейна, власника 800.000 десятин зібралось 700 селянських машин, наймаючи себе на роботу в жнива, при чому половину їх тільки прийнято, половина вернула до-дому без роботи.

Пор. *Шаховский.* Отхожие земледельческие промыслы, стр. 160.

м) Попит з боку землевласників, так селян, як і поміщиків, на сільсько-господарчі машини був так великий, що рідко коли заводи й фабрики хліборобських машин залишалися наприкінці року з яким-небудь запасом товару, звичайно, не вспівали виконувати навіть усіх замовлень.

Пор. Русские Ведомости з 19-VIII — 1898 № 167.

н) Як швидко йшло поширювання навіть по-між селянами вживання сільсько-господарських машин і то не тільки в Чорноморській полосі, а ще більш в центральних губерніях України, видно з того, яку кількість сільсько-господарських машин річно продали українські фабрики через земства селянству за час 1905—1908 р., ц. т. в час не дуже-то сприятливих відносин в країні.

Продано в тисячах карбованців

В губерні	1904 р.	1905 р.	1906 р.	1907 р.	1908 р.
Басарабську	60,2	93,1	172,6	163,5	134,9
Воронізьку	207,9	164,7	111,3	173,0	180,5
Катеринославську . .	467,9	632,0	698,4	645,9	688,4
Курську	289,5	223,4	213,0	319,8	240,7
Полтавську	379,8	424,3	364,0	287,0	219,9
Таврійську	53,0	76,3	92,8	92,8	85,0
Харківську	455,0	522,6	351,5	338,8	354,3
Херсонську	258,3	425,7	447,5	514,3	521,2
Чернигівську	126,0	139,8	136,4	132,5	97,4
Разом . . .	2.296,8	2.701,9	2.587,5	2.669,6	2.522,3

Матвіїв. Торгівля земств залізом і рільничими машинами на Україні. Літ.-Наук. Вістник, 1911, кн. XII, стор. 565.

о) „Встановивши факт незвичайного швидкого розвитку сільсько-господарчого машинового виробництва, ми можемо тепер встановити суспільно-економічне значіння цього явища, а саме: з одного боку, як раз капіталізм являється фактором, що призводить і поширяє вживання машин в сільському господарстві; з другого боку — пристосовування машин до хлібо-

робства носить капіталістичний характер, ц.-т. призводить складання капіталістичних відносин і дальший їх розвиток. Витворена капіталізмом конкуренція й залежність хлібороба від світового ринку, зробила переміну техніки необхідністю, а падання цін на збіжжя, ще й зокрема загострило цю необхідність".

Пор. *В. Ленин.* Собрание сочинений, т. III, стр. 175.

3. Вплив капіталізму на піднесення сільського господарства

а) „Результати пристосовування машин в хліборобстві, ведуть до концентрації виробництва і до складання капіталістичної кооперації в хліборобстві. Введення машин вимагає значних розмірів капіталу, через що воно можливе тільки для більших господарств; з другого боку — машина оплачується тільки при великій кількості оброблюваного продукту; поширення виробництва стає необхідністю при введенні машин. Поширювання жниварок, парових молотилок і т. д. вказує на концентрацію хліборобського виробництва — і ми дійсно бачимо, що, пр., Новоросія, яка особливо розвинула вживання машин, як раз характерна великими розмірами господарств. Додати треба, що було-би помилково уявляти собі концентрацію хліборобства в одній тільки формі екстенсивного поширювання посівів. Концентрація виробництва нерозлучно звязана з широкою концентрацією робітників у господарстві. Таким робом, тоді, як наші народники завели балачку про те що „община" могла-би легко ввести кооперацію в хліборобство, — життя йшло своїм шляхом, і капіталізм, розкладаючи цю „общину" на протилежні своїми інтересами економічні групи, втворював великі господарства, оперті на широкій концентрації найманих робітників".

В. Ленин. Собрание сочинений, т. III, стр. 177—178.

б) „В степових окраїнах приватновласницькі маєтки відзначаються не тільки велетенськими розмірами, але й проводять дуже велике господарювання. Про розміри цього господарювання може свідчити той факт, що, пр., у Фальц-Фейна працювало 1893 р. на сіножатях 1.100 машин, з чого 1.000 селянських. На підставі відомостей, зібраних 1890 р. про 526 господарств Херсонської губерні, було в них

35.514 найманих робітників, ц.-т. на одно господарство припадало пересічно по 607 робітників в рік. 1893 р. на 100 господарствах Лизаветградського повіту було 11.197 робітників, пересічно по 112 робітників на одно господарство, в тім числі 17,4% річних, 39.5% сезонних і 43,1% поденних робітників".

В. Ленин. Собрание сочинений, т. III, стр. 207, пор. *Тезяков.* Сельско-хозяйственные рабочие в Херсонской губ., стр. 156.

в) Процес концентрації землі спостерігається не тільки у виключно хліборобським районі—Новоросії, але й в хліборобсько-промисловім—Київщині, Харківщині. Цей процес ішов шляхом широкої мобілізації землі—з рук, передусім, селянського та дрібно-дворянського землеволодіння—в руки великих землевласників та нового типу поміщиків—не дворян, а вихідців з селянських та міщанських кол підприємців. Ось що писав с цього приводу Шульце-Геверніц 1894 р. „Доводиться вказати на занепад дворянського поміщицького землеволодіння, головне на занепад сільського господарства середнього й дрібного дворянства... На його місце висовується селянин і купецький елемент провінціяльних міст... при помочі купівлі й оренди землі... Всюди можна чути, що селяни, козаки сами стають великими землевласниками. З другого боку, не треба забувати й про купецький капітал, що гарячково кидається на поміщицьку землю. В характері купця поміщицької землі, особливе значіння має дрібне купецтво повітових містечок і торговельних сел, що близько стоїть до сільського господарства... Старе покоління таких купців жило цілком по-селянському й не мало нічого з західньо-европейською цивілізацією, що її представником було дотепер дворянство. Нове покоління починає жити по-„европейськи". Немає сумніву, що нові землевласники провадять господарство раціональніше, аніж їхні попередники. Вони не будують таких фантастичних палаців, як дворяни, вони вживають менше машин, але ті машини всі працюють".

Шульце-Геверниц. Очерки обществ. хозяйств и экономической политики России, стр. 265—281.

Пор. *В. Святловский.* Мобилизация земельной собственности в России, стр. 118—119.

г) Щоб бачити, чи швидко йшла мобілізація землі, що про її причини мова буде дальше, погляньмо на статистичні дані тієї мобілізації за час 1863—1914 р. р.

РОКИ	Кількість продаж.			Кількість десятин			Ціна за д.	
	В степових губ.	В инших губ.	По всій Україні	В степових губ.	В инших губ.	По всій Україні	В степових губ.	В инших губ.
1863—1865	485	2.249	2.734	130.000	152.000	282.000	14	25
1866—1870	764	2.499	3.263	335.000	314.000	649.000	17	26
1871—1875	753	2.678	3.431	273.000	333.000	606 000	26	36
1876—1880	1.085	4.841	5.926	342.000	300.000	642.000	25	40
1881—1885	1.192	6.790	7.982	336.000	325.000	661.000	38	58
1886—1890	1.529	6.313	7.842	308.000	317.000	625.000	58	68
1891—1895	1 676	7.720	9.396	237.000	429.000	666.000	81	80
1896—1900	2.717	9.745	12.462	341.000	471.000	812.000	119	100
1901—1905	3.250	12.376	15.626	293.000	425.000	718.000	156	146
1906—1914	4.979	21.603	26.582	298.000	510 000	808.000	202	193

Сельское хозяйство Украины, стр. 116.

д) Під впливом капіталізму хліборобство ставало що-раз виразніше торговельним хліборобством, а одночасно вело до спеціялізації хліборобства. Масові дані про продукції всяких родів збіжжя можуть дати тільки загальні вказівки на цей процес. А тим часом, як-раз в спеціялізації ріжних районів хліборобства й лежить одна із найбільш характерних рис пореформного сільського господарства. Утворилися райони пшеничні, як Новоросія; цукрові, як Київщина; молочні, як Подільська, Волинська; тютюнові, як Полтавська, Катеринославська; хмільові, як Волинська; вівчарські, як Катеринославська, Таврійська і т. д.

Пор. *В. Ленин.* Собрание сочинений, т. III, стр. 204.

е) Разом, з ростом торговельного хліборобства, повинно було йти поширювання посівної площі. Взагалі те поширювання йшло, але головним побитом у степовій Україні, в лісостеповій, однак, через кризу дворянського й селянського

землеволодіння воно йшло пиняво, в де-яких губернях навіть, як, пр., Київська, подекуди вкорочувалося. Ось загальні цифри цього росту в тисячах десятин:

Роки	Степова	Лісо-степова	Вся Україна
1861—1870	5.198	6.767	11.965
1871—1880	5.159	8.731	13.890
1881—1890	5.211	7.457	12.668
1891—1900	8.171	8.115	16.286
1901—1905	9.578	8.715	18.293
1906—1909	9.804	8.667	18.471
1910—1913	10.173	8.898	19.071
1914	10.494	9.133	19.627

Пор. Сельское хозяйство Украины, стр. 135.

ж) Погляньмо тепер на кількість загального врожаю на Вкраїні з одної десятини:

РОКИ	Овес	Жито	Гречк.	Пшен. яра	Озима пшен.	Ячм.	Карт.
1871—1875	41	25	24	26	26	30	206
1876—1880	55	26	28	29	29	35	286
1881—1885	47	35	29	27	42	36	228
1886—1890	40	35	25	34	46	40	197
1891—1895	48	43	29	45	50	52	205
1896—1900	46	45	36	41	50	45	427
1901—1905	58	57	43	49	69	57	392
1906—1910	59	52	49	47	62	57	427
1911—1915	66	63	45	48	78	62	494

Сельское хозяйство Украины, стр. 166.

4. Протиріччя капіталістичного хліборобства: криза дворянського землеволодіння

а) Серед загального процесу капіталізації сільського господарства давнє дворянське землеволодіння продовжувало занепадати, не маючи змоги вийти на чистий шлях і що-раз більше уступало перед великими латифундіями й глитайськими та купецькими підприємствами сільсько-господарчими. Одною з причин цього занепаду дворянського землеволодіння була

сільсько-господарча криза. „З розвитком парового транспорту, в Европу линув дешевий хліб заокеанських країн. Почалося падання хлібних цін на світовому ринкові, що інтересували дворянина не менше, аніж ціни на внутрішнім ринку. Але нещастя російського поміщика цим не обмежувалося, а тільки починалося. Його сусід, німецький поміщик, що не менше відчував вплив світової кризи на своїому господарстві, поспішив захистити свій ринок від конкуренції російського збіжжя. Це можна було вчинити дуже легко — треба було тільки ввести охоронне мито на російське збіжжя. Сказано — зроблено. Вже 1880 р. російський поміщик мусів доплачувати з тонни 10 марок, 1885 р. вже до 30 а в 1801 — 50 марок". А ціни падали катастрофічно. Коли ми в п'ятиріччя 1870 — 1875 візьмемо ціни за нормальні, ц.-т. 100, то падання цін виявиться в таких-о цифрах:

Р І К	Пшениця	Жито
1870—1875	100	100
1871—1885	80	89
1891—1895	70	82

Коли 1870 — 1875 роками ще платили за пуд пшениці по 1,44 коп., а за жито по 78 коп., то 1896 року за пшеницю плачено 86 коп., за жито по 53 коп. Таким робом поміщик зразу втрачував до 30%, а то й більше своєї ренти.

Пор. *С. М. Дубровский.* Очерки русской революции, т. I, ст. 34 — 35.

б) Так само падали ціни на збіжжя на місцевому ринкові на Вкраїні:

Р О К И	Жито	Озима пшениця	Яра пшениця
1881—1885	68	86	82
1886—1890	49	80	69
1891—1895	58	70	66
1896—1900	55	80	77
1961—1905	57	77	74

Сельское хозяйство Украины, стр. 220 — 221.

в) Дворянське самодержавство пробувало рятувати дворянське землеволодіння, заснувавши 1895 р. Дворянський банк, та це ще більше підкопало дворянські господарства, бо кинуло їх в невиплатні борги; доводилося на виплату відсотків від боргів давати 21 — 42% прибутків з землі. До того ще й протягом 1890-их років були неврожаї, так що, як ще все разом взяти, то наочно виявляється, що дворянинові не везло в капіталістичному господарстві.

Пор. *С. Дубровский.* Очерки русской революции, т. I, стр. 38 — 39.

г) Урожаї збіжжя, що почалися 90-ми роками після голодних 80-их років, також не мали значіння на поліпшення становища. „Вплив врожаю на власницькі господарства,— писав., пр., кореспондент з Катеринославської губ. 1897 р.,— не піде дальше того, що поміщики ще де-кілька літ вестимуть господарство на свій власний рахунок; на розвиток і поліпшення поміщицьких господарств надій мало". А тут ще й сам вплив гарних врожаїв більше або менше або й цілком паралізував себе через низкі ціни на збіжжя, та ще й через високу дорожнечу робітничих рук, спричинену, як раз саме, гарними врожаями. Так, пр., в Полтавській губ. гарні врожаї цілком не принесли сподіваних прибутків для поміщиків, які-б вони могли принести за инших умов, головним побитом, через сильний упадок цін та через брак попиту на збіжжя; для більшости маєтків ще й була та невигода, що взялися великі видатки через ріст цін на робочі руки.

Пор. Аграрный вопрос, изд. Долгорукова и Петрукевича, т. II, стр. 463.

д) Криза поміщицького господарства наказувала шукати виходу з важкого становища. І тоді, коли російський поміщик, як-що не продавав землі, то шукав порятунку для свого господарства в феодальному господарюванні — в системі відробітків, що зміцняло й так напівкріпацькі відносини, що існували в Росії, — український поміщик переходив від зернового господарства до спеціяльних культур.

Пор. *С. Дубровский.* Очерки русской революции, т. I, стр. 36.

е) Перехід до спеціяльних культур сяк-так вирівнював його становище і, коли в російських пристанях продовжували падати ціни на збіжжя, найбільше на жито — основний продукт російського поміщика, — то в українських пристанях ціни почали знову йти вгору. Ось таблиця порівняння відносних цін на збіжжя в північних і південних пристанях за роки 1890—1904:

ТОВАР	РИНОК	1890—1899	1900—1904
Жит	Російські пристані	100	98,1
	Українські пристані	100	102,6
Пшениця	Рига	100	98,2
	Українські пристані	100	102,6
Борошно пшеничне	Москва	100	9-,9
Борошно житнє	Москва	100	95,4

А. Билимович. Под'ем товарных цен в России, стр. 12.

ж) Все-ж таки це ще не рятувало українського поміщика перед кризою. Що правда, земельний голод серед селянства гнав угору продовольчу оренду, підносив споживчу ренту, та це виходом для його не було й він кинувся продавати дальше землю, щоб вийти із скрутного становища. Коли взяти загальне число продаваної й купованої землі за 100, то відсоткове відношення дворянського продажу і купівлі в Росії буде явлено в отаких цифрах:

РІК	Продано	Куплено
1863—1872	80,4	51,6
1873—1882	71,4	42,9
1883—1892	65,2	34,6
1893—1897	60,9	33,2
1898	57,1	27,4
1899	53,8	30,0
1900	54,1	26,0
1901	52,9	23,7
1902	53,0	26,8
1903	46,7	24,9
1904	51,3	28,1

По районах Росії розпродаж дворянських земель проходив особливо швидко в північнім і центральнім промисловім, де рік-річно продавано дворянської землі 4,4% і 3,6% пинявіше проходив він у північно-західньому районі, де % продажу рівнявся 1,9. Найменше вже тратили дворяни землі на Україні, через те, що оскільки слабші з них масово продавали свої маєтки, то сильніші з них скуповували цю землю. Все-таки й тут втрата землі дворянством не доходила річно нижче 0,4%.

Пор. *В. Святловский.* Мобилизация земельной собственности в России, стр. 116—117.

з) Якими розмірами переходила земля з рук дворян до рук нових підприємців, показує порівняння дворянського землеволодіння 1877 і 1905 років:

РАЙОНИ	Було землі у дворян в тисяч. дес.	
	в 1877 році	в 1905 році
Південно-степовий	4.298	2.188
Дніпровсько-Донський	8.199	5.378
Південно-західній	9.318	6 483
Приволзький	5.722	3.138
Центральний	7.556	4.379
Заволзький	12.068	9.914
Південно-західній	11.541	10.224
Волзько-Донський	4.930	3.213

Борьба за землю, I, стр. 332.

і) Після періоду низьких цін на збіжжя та ще й неврожаїв, в XX сторіччі знову пішли ціни вгору, в додаток настали часи гарних врожаїв. Про врожай з одної десятини ми вже знаємо, поглянемо на кон'юнктуру на хлібному світовому ринкові:

ТОВАР	РИНОК	Ціна за пуд			
		1890—94	1900—904	1906	1907
Жито	Бремен	84,1	82,3	92,2	114,5
„	Гданськ	78,5	73,2	78,3	102,0
Пшениця	Лондон	105,7	105,6	105,7	125,0
„	Відень	122,3	118,3	115,0	143,7
„	Кенігсберг	125,0	117,7	130,8	150,3
Овес	Лондон	89,9	88,6	82,0	103,7
Ячмінь	Антверпен.	72,9	75,6	79,0	96,9
Борошно житнє	Гданськ	150,4	142,0	157,4	192,9
Борошно пшен.	Лондон	191,0	184,9	179,1	193,8

А. Билимович. Под'ем товарных цен в России, стр. 13.

к) Разом з піднесенням хлібних цін на закордонних ринках росли ціни й на місцевому українському ринкові:

РОКИ	Жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Ячмінь	Овес
1896—1900	55	80	77	50	52
1901—1905	57	77	74	53	55
1906—1910	84	106	101	69	67
1909—1913	74	99	100	—	81
1914	82	99	95	71	82
1915	102	126	120	95	114

Пор. Сельское хозяйство Украины, стр. 210 — 222.

л) „Наколи до росту цін на збіжжя та взагалі на сільсько-господарські продукти додати ще високі врожаї 1909, 1910 і 1912 роками, то бачимо, що сприятливі настали умови для капіталістичного господарства. Правда,—до де-якої міри складна справа була з робітничим ринком під час жнив, коли-то особливо багацько треба робітників, але поміщик найшов вихід з цього становища шляхом гарячкової механізації свойого господарства. Як-раз за період після 1908 р. незвичайно росте вживання сільсько-господарчих машин. Коли 1909 р. в Росії продано сільсько-господарчих машин кругло на 23 міл. карб., то 1912 року кругло на 120 мільйонів карб., ц.-т. продаж зріс на 400%, при чому особливо росте продаж складних машин, ц.-т. машин з паровими, нафтовими двигунами. Само собою розуміється, що зріст продажу складних машин говорить за прогрес як-раз великих капіталістичних господарств, бо для селян, навіть заможніх, парові плуги й молотилки не завсігди були приступні. Поміщик гарячково починає інтенсифікувати своє господарство, запроваджувати інтенсивні сільсько-господарчі культури, меліорації, угноєння землі".

С. Дубровский. Очерки русской революции, т. I, стр. 50.

м) „Та все-таки криза поміщицького господарства на Вкраїні тривала. Коли до 1905 р. поміщик розпродував свою землю через сільсько-господарську кризу, великі борги та зріст продовольчої ренти, то після революції примушували його ліквідувати свої посілості умови иншого характеру.

Погроми маєтків примусили багатьох поміщиків виїхати в міста та більше вже не вертати до своїх „дворянських гнізд". До тієї психології приєдналася ще й економіка. Безпосереднім результатом аграрних рухів був різкий упадок орендних цін — першими роками після революції в середньому на 30%. Одночасно виросли ціни на робочі руки. Це піднесення по ріжних губернях виносило від 27,9 до 80,6%.

С. Дубровский. Очерки русской революции т. I, стр. 47.

н) „Змагання приватних землевласників ліквідувати в таких умовах свої маєтки знову зміцнилося. На ринок поступила колосальна кількість приватновласницьких маєтків. Селянський Банк буквально закидувано заявами на продаж. За два перших роки, ц.-т. з 1907 по 1908 рік, земельні комісії розглянули біля 5.937 заяв на продаж біля 6 мил. десятин землі. В результаті мобілізація дворянського землеволодіння незвичайно виросла. Це мало свій відгук і на збільшенні кількости публікацій продажу маєтків, закладення у Дворянському Земельному Банкові. Так, пр., 1906 р. було оголошень на продаж дворянських маєтків біля 7.007, тоді як до 1905 р. кількість опублікованих маєтків звичайно не перевищала 4 — 4½ тисячі".

В. Святловский. Мобилизация земельной собственности в России, стр. 124.

о) „І коли ще 1909 р. „грустный факт быстрой ликвидации помещичьей собственности" наводив на сумні міркування дворянина Шебеко та його однодумців, то чергові літа, що після їх настав смертельний для поміщиків рік 1917, цілком не розвіяли чорних думок дворянства, не принесли з м і ц н е н н я поміщицького землеволодіння за винятком хіба 1909 — 1913 років найбільшого сільсько-господарського піднесення".

С. Дубровский. Очерки русской революции, т. I, стр. 48.

п) Як сильно вкорочувалося на Україні дворянське землеволодіння, видно из порівнавчої таблиці дворянського землеволодіння протягом 1862—1914 років:

Рік	Кількість десятин в тисячах
1862	18.977
1872	17.661
1882	16.195
1892	14.191
1902	12.195
1903	12.041
1904	11 842
1905	11.697
1906	11.377
1907	11.069
1908	10.809
1909	10.561
1914	9.760

Сельское хозяйство Украины, стр. 114.

5. Еволюція селянського господарства до революції 1905 р.

а) Тоді, коли дворянське землеволодіння систематично вкорочувалося, поширювалося на Україні селянське приватно-власницьке землеволодіння. Ось таблиця цього росту за роки 1862—1914 в тисячах десятин:

РІК	Степова Україна	Лісостепова Україна	Вся Україна
1862	464	354	818
1872	916	492	1.408
1882	1.338	771	2.109
1892	2.294	1.487	3.781
1902	2.991	2.430	5.421
1903	3.057	2.545	5.602
1904	3.165	2.666	5.831
1905	3.223	2.752	5.975
1906	3.304	2.820	6.124
1907	3.399	2.911	6.310
1908	3.509	3.047	6.556
1909	3.689	3.262	6.951
1914	3.997	4.150	8.147

Сельское хозяйство Украины, стр. 115.

б) „Здавалося-б, — народникам і здавалося, — що таким побитом росте дрібне селянське, трудове землеволодіння. На ділі, однак, так не було. Бо коли росло взагалі селянське землеволодіння, збільшуючи свої наділи ще й купованою землею, то одночасно воно при далеко швидчому рості сільського населення все-таки не могло задовольнити земельного голоду селянства, з одного боку, а з другого — факти показують, що селянський добробут систематично падав, що селянське господарство продовжувало розкладатися, диференціюватися на батрацькі і заможницькі сім'ї. „Між причинами, що призводили занепад селянського землеволодіння, найбільш основною, мало дотепер виясненою, було дроблення селянських наділів, обмежування розмірів селянського землекористування, зменшування середнього розміру селянського господарства. Великий процент дворів без худоби і без господарства має безперечно свою причину в цьому факті. Існує майже певний мінімум господарської площі, що нижче її селянське господарство не може йти, бо тоді стає воно невигідним і навіть неможливим. Щоби прогодувати сім'ю і худобу в господарстві, потрібно на те певну споживчу площу; в господарстві, в якому не має додаткових промислів, або як є, то малі, потрібна ще й де-яка риночна площа для збуту її продуктів, щоб дати селянській сім'ї грошові засоби на заплату податків, заготовлення одягу й взуття, на пекучі в господарстві податки, на знаряддя, будівлю і т. и. Наколи-ж розмір селянського господарства знижується нижче цього мінімума, воно стає неможливим. В такому випадкові селянин кидає господарювання, як невигідне, і стає батраком, що його видатки більш обмежені, а потреби можна задовольнити скоріш і при меншому прибуткові".

В. Постников. Южно-русское крестьянское хозяйство, стр. 141.

в) „Тим часом на Україні процес творення, як раз таких дрібних селянських господарств, малоземельних підприємств катастрофічно йшов вперед шляхом широко практикованих сімейних розділів. Це змагання до сімейних розділів як-раз типичне для пореформної української економіки. Останнє явище прибрало таке жахливе дроблення селянських господарств, що вже 1870 року було втворено під головуванням

Валуєва комісію для вияснення цього процесу, бо „сімейні розділи з кожним роком ростуть і вже дійшло до того,—як говорилося в докладі комісії,—що не тільки два брати, але навіть батько з сином діляться на окремі господарства. Таким робом без перестанку повторюване дроблення господарств не тільки зменшує робочу силу на них, але й розвалює заможні господарства". Цей процес, як прояв капіталістичного індивідуалізму, процес, що сильно бив по державному бюджету невиплатністю селян, й був причиною, що 1886 року видано закона про фактичне припинення сімейних розділів, утворюючи постановою такі вимоги для розділів: а) щоб існувала важлива причина до розділу сімейного маєтку, б) щоб нові розділені господарства були фактично в силах вести самостійне господарювання, в) щоб мали достатню і відповідну кількість і якість будинків та реманенту для господарювання, г) щоб через розділ не була зменшена можливість правильної уплати податків, старих, залеглих і біжучих, та инших повинностей".

Н. Бржеский. Крестьянские семейные разделы и закон 18 марта 1886, „Русское Эконом. Обозрение", 1900, № 4, стр. 77.

г) „Процес капіталістичний пустив, однак, на вкраїнському селі вже так глибоко коріння, що його не могли зупинити вже ніякі постанови з гори. „В районі степових губерній закон 1886 року не зробив ніякого впливу на вкорочення сімейних розділів, звичайно, і не виконувано його. В Катеринославській губ. сімейні розділи робиться за нового закону, як і раніш. В Херсонській губ. „свойственное русскому народу семейное начало", по якому старший брат в сім'ї являється й головою її, що без його згоди й дозволу нічого в сім'ї не можна вчинити, заховалося тільки де-не-де в російських поселенців. В українців це „начало никогда не было крепко" і як тільки член сім'ї жениться, так зараз-же, без ніякої згоди миру-громади, виходить із сім'ї і звертається до громади тільки на випадок суперечок за землю... В Чернигівській губерні закон про сімейні розділи пристосовується „в незначительной степени", а на Полтавщині взагалі ніхто на його уваги не звертає. Згідно з донесенням Полтавської комісії, пристосування його на практиці „встретило бы крупное затруднение, лежащее в противоречии его

с народным воззрением на семейный акт". На Правобережжі сімейні розділи являються наслідком змагання місцевого населення до ведення власного господарства при окремій сім'ї, що й вираз свій найшло у прислів'ї „гуртове - чортове". Наслідком цих сімейних розділів являється постійне дроблення земельних смуг на дрібненькі шматки до 1/2 десятини, ба ще й менші, що при них й мови не може бути про добробут сім'ї, про змогу платити податки".

Н. Бржеский. Крестьянские семейные разделы, 1900, № 5, стр. 78.

д) Оця практика сімейних розділів немилосердно дробила селянське землеволодіння, що й так карликувате вийшло з реформи 1861 р.

Ні в одному районі Росії не було через те стільки дрібних селянських господарств, як на Україні. Щоби виявити цю українську особливість, порівняймо статистичні дані 1905 р. що до відсотків селянських наділів: з дрібними поділами від 1 до 5 дес., середними — до 10 дес. і великими — більш 10 десятин, до загальної маси селянського землеволодіння:

	Дрібні	Середні	Великі
Райони:			
Центральн. хліборо.	23,7	56	20,3
Середн. волзьк.	17,9	50	32,1
Україна:			
Новоросійський	35,4	36,6	28,0
Південно - західн.	57,6	32,9	9,5
Малоросійський промисл. центр.	16,8	58,7	24,5
Білоруський.	7,9	63,6	28,5
Литовський	4,0	19,0	77,0
Прибалтійський	1,5	0,7	97,8
Приуральський	10,0	11,6	78,4
Північний	19,9	4,7	55,4
Долішньоволзький	5,4	9,2	85,4

Пор. *Н. Н. Маслов.* Развитие земледелия и положение крестьян в начале XX в., в збірнику „Общественное движение в России", т. I, стр. 26.

е) Через оте дроблення селянських наділів, не зважаючи на загальний приріст селянського землеволодіння, зменшувано поступово загальне число наділів на душу. Так, 1863 р. пересічно припадало на одну душу наділу: в Харківській губ. — 4,1 дес., Полтавській — 2,5 дес., Чернигівській—3,4 дес., Київській — 2,9 дес., Волинській — 4,2 дес., Подільській — 2,6, Херсонській — 6,1 дес., Катеринославській — 6,3 дес. 1900 р. переділ був пересічно: в Харківській губ. — 1,9 дес. в Полтавській губ. — 1,5 дес. в Чернигівській губ. — 2 дес., в Київській губ.— 1,2 дес., в Волинській губ.— 1,7 дес., в Подільській губ.— 1,2 дес., в Херсонській губ.— 2,2 дес., в Катеринославській губ.— 2,3 дес., в 1905 р. в Київській губ. на весь селянський двір приходилося вже пересічно 3,4 дес., а на одну душу по 0,65 дес.

Пор. *М. Порш.* Із статистики України, стор. 24.

ж) Стан землеволодіння не виявляє ще фактичного стану землекористування. Розпад сільського дрібного хліборобства ще виразніше стає перед очі, коли поглянемо не на формальне землеволодіння, а на фактичне землекористування. Що ріжниця між одним і другим була велика, досить тільки порівняти статистичні дані з найбільш заможницького Старобільського повіту, за рік 1905 р.

Таблиця № 1

Категорії селян	Групування господарств по стану землеволодіння (в процентах)								
	без землі	До 1 дес.	1 — 3 дес.	3 — 5 дес.	5 — 7 дес.	7 — 10 дес.	10 — 20 дес.	20 — 50 дес.	вище 50 дес.
Колишні казенні. . . .	1,16	5,52	0,45	2,88	13,98	16,96	40,26	18,40	0,40
„ військ. й осел.	0,96	5,48	—	0,74	26,48	9,80	48,59	7,90	0,15
„ поміщицьк. .	1,09	6,12	14,00	21,22	22,00	13,41	17,85	3,85	0,46
„ даремники . .	0,69	4,77	19,50	14,56	13,08	14,12	22,10	9,88	1,30
Громади на купленій землі	2,13	5,33	—	0,80	1,07	5,87	25,07	45,86	13,87
Колишні вільні хлібороби	—	0,36	—	13,34	5,87	23,87	40,26	15,71	0,69

Таблиця № 2.

Категорії селян	Групування господарств по стану землекористування (в процентах)								
	Без землі	До 1 дес	1 — 3 дес.	3 — 5 дес.	5 — 7 дес.	7 — 10 дес.	10 — 20 дес.	20 — 50 дес.	вище 50 дес.
Колишні казенні . .	1,88	5,52	1,39	3,08	10,46	14,22	37,91	23,58	1,99
„ поселенці. . .	1,18	5,84	0,99	1,89	19,58	8,85	44,79	15,29	0,60
„ поміщицькі . .	1,62	5,75	5,42	11,22	17,87	15,14	30,69	11,20	1,09
„ даремники . .	1,56	3,55	8,85	11,35	12,05	12,83	29,72	17,59	2,51
Громади на купленій землі	3,47	1,87	3,79	4,53	6,67	8,53	23,73	33,87	33,60
Колишні вільні хлібороби	1,06	2,19	0,77	9,20	6,97	17,30	39,21	21,81	1,50

Материалы для оценки земель Харьковской губернии, вып. II, стр. 151.

з) Таким робом через дроблення селянських наділів на Україні росло малоземелля без упину, що в свою чергу призводило до поширення й поглиблення процесу пролетаризації сільського населення, якому несила вдержатися на самостійних дрібненьких карликуватих господарствах, при відсталій техніці, при розтраті робочої сили, при відсутності ременту, неминуче мусіло обезземелюватися. Одиноким можливим рятунком перед масовою пролетаризацією була продовольча оренда; на останню й кинулися так гарячково малоземельне й безземельне селянство, на неї так радо й собі йшов поміщик, находячи в ній знову вихід із свого скрутного становища. Само собою розуміється, що це неминуче мусіло вплинути, з одного боку, на більший ріст цін на землю, так на куповану, як і на орендовану. Систематичне підвищування цін на куповану, землю, та продовольчу оренду, в свою чергу, ще більш підривало селянські господарства, бо прибуток з орендованої землі ледве міг тепер покрити великі видатки на оренду; на инші потреби доводилося шукати покриття в скорочуванні засобів виробництва. Навіть в районах, багатих на землю, орендна платня на початку XX ст. так сильно виросла, що призводила і в них до скорочування засобів виробництва. Так, пр., в Херсонській губ. ще 1886 р. середня

орендна платня була 5 карб. 65 коп., з 1898 до 1900 р. піднеслася вона на 8 карб. 57 коп., а з 1901 до 1905 р. на 12 карб. 50 коп., так що орендар покривати мусів орендну платню або із своїх лишків з попередніх літ, а що їх, звичайно, не було, із засобів продукції, ц.-т. продавати худобу, мертвий реманент.

Пор. *Маслов.* Аграрный вопрос, II, стр. 10—11.

і) „До цього треба зауважити, що ціни за оренду були нижчі, коли орендовано більшу кількість землі, і навпаки були вищі, коли орендовано меншу кількість землі. Так, пр., в Дніпровському повіті плачено за орендовану землю перед революцією 1905 р. по 15 карб. 25 коп. за десятину, коли землі брали до 5 дес.; по 12 карб., коли брали від 5—10; по 4 карб. 75 коп., коли орендовано від 10—25 десятин; по 3 карб. 75 коп., коли брали від 25—50 дес.".

В. С. Постников. Южно-русское крестьянское хозяйство, стр. 149.

к) Таким робом споживча оренда не то що не помагала дрібним селянським господарствам, а ще більш їх підривала, примушуючи малоземельних не тільки відмовлятися від оренди, а ще й здавати власні наділи в оренду, або таки продавати їх. „І коли двори, що не провадять свого господарства, не сіють, являють собою вже розвалені господарства, то ті, що мало сіють, що орендують землю, являються кандидатами на перших. Кожний незначний неврожай, випадкове нещастя, як пожежа, пошесть на худобу і т. и., кожний раз викидають із цієї групи частину хліборобів в лави батраків. Хлібороб, що залишився без робочої худоби, робить перший крок до упадку. Оброблювання землі чужою худобою, як випадкове, безпланове господарювання призводить до зменшення посіву. Такому хліборобові відмовляють в кредиті місцеві позичкові каси, односельчани, позики він одержує звичайно на тяжчих умовах, аніж заможні селяни. „Як йому дати, — кажуть селяни, — коли в його нізчого взяти". Раз попавши в борги, такий хлібороб при першому нещасті втрачує й землю, особливо тоді, коли за ним рахується ще незаплачений податок. Через те надільна земля стала предметом широкої спекуляції в українському селянському житті. Під землю видається позики векселеві, при

чому прибуток від землі залишається за вірителем аж до заплати боргу, через що земля фактично продається на рік, два й на більше і такі договори потверджується у волосних і сільських управах. Неділями і святками,—пише Постников,— мені доводилося бачити в селах перед будинками сільських управ великі натовпи народу. На питання, що за причина зібрання, мені відповідали, що йде продаж наділів. Незаплачені державні податки є звичайна причина продавання землі, але селяни рідко коли допускають до того, щоб цей продаж відбувався примусово, бо тоді земля йде дешевше і без „верхів". Коли-ж селянин сам продає свою землю, він одержує ті „верхи" в де-кілька карбованців за десятину, а покупець ще й зобов'язується заплатити за його землю всі податки... А хлібороб, що здав у довгострочну оренду свою землю, рідко коли вже піднимається вгору, звичайно він засуджений на постійне батрацтво. Такі хлібороби не тримають в себе ані робочої худоби, ані реманенту, в багатьох випадках продають ще й свої садиби. Але навіть коли садиба залишається при йому, то для того, щоби знову стати на ноги, треба в скрайньому випадкові мати 200—300 карб. на відновлення господарства, батракові, та ще й жонатому, такі гроші ні звідкіля взяти, „самі діти його заїдять", кажуть селяни... Через те й число селян, що здають свої наділи і фактично стають безземельними, росте з кожним роком".

В. Постников. Южно-русское крестьянское хозяйство, стр. 139—140.

л) „Процес мобілізації селянської землі довершувався в двох напрямках: з одного боку, одні групи господарств, вкорочуючи розмір своєї виробничої діяльности спершу тимчасово й на короткий строк, згодом на що-раз довший— здають свою землю в орендне користування иншим господарствам,—з другого—в других групах довершується нагромаджування капіталу на рахунок збільшення оброблюваної площі землі і тим самим на рахунок поширення рямок виробництва".

Материалы для оценки земель Харьковской губернии, вып. II, стр. 130.

м) „Першу ролю в цьому нагромаджуванні капіталу в сільському хліборобстві відограваля капіталістична оренда.

Вона загортала повними пригорщами дрібні смуги карликових господарств. В умовах парцеляції й концентрації земель, що де-далі зростала, вступила в завзяту боротьбу з продовольчою орендою, що в свою чергу спричиняло шалений ріст цін на землю. Щоб наочно бачити, оскільки вона вступила рішуче в активну ролю диференціяції селянського хліборобства, порівняймо тільки відсоткове відношення дворів, що орендують землю, до загального числа дворів ріжних категорій: в Бердянському повіті на 100 орендарів-селян було всього 18,79 з таких, що засівали до 5 дес., а 78% з таких, що засівали більш 50 дес. В Мелітопольському повіті відношення орендарів до загальної маси таких, що засівали до 5 дес., було всього 14,4%, а серед таких, що засівали більш 50 дес., було 88,8%, в Дніпровському повіті відсоток орендарів серед тих, що засівали більше 50 десятин, був 91%, при чому на першу групу орендованої землі в тому-ж повіті приходилося 7.838 дес., тоді як на другу, заможницьку, припадало 81.646 дес."

В. Постников. Южно-русское крестьянское хозяйство, стр. 179.

н) Про велику капіталістичну оренду вже й говорити не доводиться. Як-раз вона й була одним із проявів ліквідації дворянського землеволодіння. На Україні особливо мало це місце. Тут з давних-давен вже утворилася спеціяльна група підприємців-орендарів, що були озброєні грошовими капіталами й технічними удосконаленнями, сами здебільша виходці із службовців по великих маєтках. На Волинщині, приміром, капіталістична оренда після революції 1905 р. захопила собою біля 350 маєтків, в Київщині біля 400 маєтків, стільки-ж і на Подільщині. Розвиток капіталістичної оренди передусім був з'язаний з поширюванням плекання для цукрових заводів, яких власники звичаєм самі брали дворянську землю у оренду.

Пор. *А. Ярошевич.* Стат.-Экон. Обзор Юго-зап. края, стр. 19.

о) Концентрація землі так в руках аграрія, як і в руках сільського глитая, йшла не тільки шляхом капіталістичної оренди. Вкорочування дворянського землеволодіння, як і селянського, як-раз ішло в напрямку концентрації цього

землеволодіння, ще й шляхом купівлі землі і то не тільки в руках нових аграріїв - підприємців не дворянського походження, а виходців з міщан, а ще й у превеликій частин ів руках глитайських елементів. Погляньмо тільки на статистику купування землі р. 1893. В Київській губ. того року купило 53 селян менше як по одній десятині, 128 селян — по 1 дес., 80 селян — по 1 — 3 дес., 52 селян — по 3 — 5 дес., 19 селян — по 5 — 10 дес., 13 селян — по 10 — 15 дес., 4 селян — по 15 — 25 дес., 12 селян — по 25 — 50 дес., 7 селян — по 50 — 100 дес., 7 селян — по 100 — 250 дес. В Полтавській губ. того самого року купило 68 селян менше, як по одній десятині, 118 селян — по 1 — 3 дес., 85 селян — по 3 — 5 дес., 72 селян — по 5 — 10 дес., 22 селян — по 10 — 15 дес., 8 селян — по 15 — 20 дес., 10 селян — по 20 — 25 дес., 15 селян — по 25 — 50 дес., 11 сел. — по 50 — 100 дес., 14 селян — по 100 — 250 дес., 2 селян — по 250 — 500 дес., 1 селянин — 1000 дес.

Материалы по статистике движения землевладения в России, вып. I, стр. 228.

п) А вже найхарактернішу картину дає нам Херсонська губ. Там 1893 року купило 6 селян менше як по 1 дес., 10 селян — по 1 — 3 дес., 5 селян — по 3 — 5 дес., 18 селян — по 5 — 10 дес., 11 селян — по 10 — 15 дес., 6 селян — по 15 — 20 дес., 4 селян — по 20 — 25 дес., 18 селян — по 25 — 50 дес., 6 селян — по 50 — 100 дес., 9 селян — по 100 — 250 дес., 4 селян — по 250 — 500 дес., один — 1000 дес., один — 2000 десятин.

Материалы по статистике движения землевладения в России, вып. I, стр. 340.

6. Диференціяція селянською землеволодіння після революції 1905 року

а) „Без сумніву, після 1905 року загальні умови для розвитку капіталізму на селі склалися далеко сприятливіші, аніж за попередніх часів ... Розвиток сільського господарства до 1905 р. в значній мірі ішов під знаком світової кризи сільсько - господарчої та низки голодних літ. На цей раз загальна кон'юнктура складалася сприятливіша. Насамперед низка літ після 1905 року принесла селянству великі врожаї. Можна

було сподіватися, що селянин, маючи гарні врожаї, багацько втратить через знижку цін, яка йде в парі з високими врожаями. На цей раз через де-які причини, що існували в кон'юнктурі світового сільсько-господарчого ринку,— пр., припинення де-яке заокеанського імпорту збіжжя,— ціни не тільки не знизилися, але систематично підносилися, тільки з початком світової кризи 1913 р. почали знову падати, але війна знову двинула їх швидко вгору. Треба зауважити, що після революції 1905 року селянство відчуло де-яку полегшу через скасування викупних платежів. Згідно з маніфестом 1904 р. було анульовано 127 міл. карб. недоплат на рахунок викупного довгу, 15 міл. карб. земських податків, а 1907 р. викупні платні цілком скасовано. Нагромадження капіталів у заможного селянства дало тепер можливість інтенсифікувати господарство. Одночасно поширення капіталізму в сільському господарстві і загальний зсув його після революції 1905 р. дає заразом сильний двигун в рості й розвитку кооперації".

С. Дубровский. Очерки русской революции, вып. I, стр. 136 — 138.

б) „Як вже було сказано, змінилася радикально тепер політика уряду, а за цим і роля селянського банку. По-перше, на ринок, згідно з указом, дозволено випустити де-кілька мільйонів десятин землі з іммобільного запасу казенної й удільної землі, а згодом запропоновано селянському банкові поширити кількість набуваної ним землі для продажу селянам. Аграрний рух, що дійшов 1905 року небувалих розмірів, примусив поміщиків піти на зустріч новій політиці банку, що її можна схарактеризувати, як „скупівля дворянських маєтків". Другим радикальним поворотом в обсягу землеволодіння був указ з 9 листопаду 1906 р. про виділювання селян з общин, що дав основу для розпаду общин при допомозі уряду, який раніш „всемерно" змагався захищати її перед розвалом. В силу політичних особливостей менту, „енергія" місцевої адміністрації почала виявляти тепер свою діяльність в цьому новому напрямку. Таким робом, без сумніву, що революційний рух 1905 р. являється межою в історії земельної мобілізації. Революція закінчила собою епоху пореформного господарства та відкрила собою пореволюційну, цілком иншу від попередньої. Наколи перша епоха старанно

зберігала „кріпацький комунізм“ в селянському землеволодінні, та залишала ґрунт для правових і економічних пережитків кріпацького права, то друга, збудована на ідеї приватної власности й поширеної волі мобілізації, являється основою для нової буржуазної Росії“.

В. Святловский. Мобилизация земельной собственности в России, стр. 136 — 139.

в) „Серед усіх законодавчих актів перехідного часу закон 9 листопаду 1906 р. займає цілком осібне місце. Усі інші закони цього періоду, рахуючи в тім числі й такі важні, як виборчий закон 3 липня, правила 4 березня про збори й спілки, правила 15-го листопаду про робочий день і інші подібні, зачіпали тільки поверхню народньої справи, не міняючи внутрішньої його сути.

Цілком инакший характер має закон 9 листопаду. Це закон соціяльний, виданий спеціяльно, щоби змінити соціяльну структуру нашого селянства.

Прем'єр-міністр Столипін у своїй промові, виголошеній 5-го грудня 1905 р. в Державній Думі, одверто заявив: „Уряд, задушивши повстання й спробу експропріяції земель на селі, поставив собі за мету — розпорошити селянство енергійним налажуванням особистої, приватної власности або хуторським господарством“.

З наведеного вище уривку з промови Столипіна можна побачити, що уряд, видаючи закон 9 листопаду, дбав про свої власні інтереси. Уряд шукав для себе підпори в певних соціяльних верствах, а що ті верстви ще не були організовані й не досягли класової свідомости, то уряд заходився штучно прискорювати історичні процеси“.

Літ.-Наук. Вістник—кн. XI, 1910 р., стаття *М. Гехтера,* стор. 401.

г) „Земським начальникам доручено було „пропагувати ідеї приватної земельної власности“. Не треба було, одначе, бути пророком, щоб передбачити, що то за „пропаганда ідей“, коли до неї стануть земські начальники й інші подібні представники місцевої адміністрації.

Дійсно, швидко з села почувся лемент „розпропагованого“ мужика. Так, селяни села Ізюмівки, в Таврії, в своїй

скарзі до місцевого губернатора писали, що сільське начальство, примусом, загорожуючи тюрмою, силує селян, не зважаючи на інтереси громади, підписувати приговора про вихід на відрубні участки на вічне володіння, коли-ж цей вихід доведе їх до цілковитої руїни. Кількох селян за вперте небажання вийти на відрубні участки посаджено в тюрму („Рада", 183, 1908). Розуміється, при иншій вихідній точці закону 9 листопаду такі явища були-б неможливі, але при тій пресумпції, що „неуспіху не повинно бути", такі події мусіли відбуватись часто. І вони відбувалися. Доходило навіть до курйозів. Так, у Катеринославі ще недавно арештовано, продержано в участку цілий тиждень і вислано з меж Катеринославщини куплетіста Молдаваненка за те, що він на відкритій сцені у міському саду висміював у куплетах... землеустрійні комісії.

Це не анекдот, а дійсний факт, подробиці якого читач знайде в числі 153 „Ради" за цей рік. А скільки газет було оштраховано за критику закону 9 листопаду — того й перелічити не можна".

Літ.-Наук. Вістник, книжка XI, 1910 р., стаття *Гехтера*, стор. 403.

д) „Широкі маси українського селянства поставлялися неприхильно до закону 9-го листопаду. Та все-таки знаходилися то „одиниці", то „четверта частина голосів", які висловлювалися за закон: за користування ним. Що-ж за одиниці?

Це, очевидно, найзаможніші елементи села — саме ті „кріпкі й сильні", на яких зважав П. А. Столипін, видаючи закона 9 листопаду. „Хазяї заможніші, — пише кореспондент з Житомірського повіту, — що мають землі десятин 15 — 20, задоволені з того, (цеб-то з одрубного господарства), бо таке господарювання, очевидячки, їм вигідніше („Рада", 144, 1909). Таке саме було і в Лохвицькім повіті. Як тільки наспіли поради землеустрійної комісії, так заможні селяни не зараз-же послухались цих порад. Частина людей, що мають більш 3 — 5 десятин, йде поруч з багатирями. Саме село поділилось на заможніх і бідних" („Рада" 104, 1910").

Літ.-Наук. Вістник, кн. XI, 1910 р., стаття *Гехтера*, стор. 406.

е) „Форми, в які виливалося незадоволення селянської маси з новітнього землеустрою, дуже ріжноманітні, як ріжноманітні ті обставини, що викликали це незадоволення. В однім селі господарі — прихильники громади — нападають на відрубників та хуторян, у другім місці доходить до вбивства поодиноких селян і представників адміністрації, ще десь палять хати, де живуть землеміри, або крадуть землеустрійні плани й документи. За кожен з таких ексцесів селян гостро карається, але це їх не зупиняє, й „землеустрійні розрухи", як хтось дотепно назвав усі ексцеси, до цього часу не вгавають на українських селах".

Літ. - Наук. Вістник, кн. XI, 1910 р., стаття *Гехтера*, стор. 410.

ж) „Суперечками й бійками двох селянських таборів поміж собою справа, одначе, не кінчається. На бік одрубників, як це видно з вищенаведених прикладів, за всі годи стає землеустрійна і всяка инша адміністрація, а це дає для бурхливого настрою прихильників громадянського користування землею новий об'єкт. Починаються розрухи проти начальства. І тут форми розрухів дуже ріжноманітні, від глухого гомону й до відвертих войовничих акцій, але в кожнім разі справа кінчається для селян дуже сумно".

Літ. - Наук. Вістник, кн. XI, 1910 рік., стаття *Гехтера*, стор. 411.

з) „Закон 9 листопаду 1906 р. дав ще ширший простір для диференціяції селянства на Україні. Скупля виділених з громади селянських наділів провадиться тепер, на селі дуже, широкими розмірами, — пише Гехтер в Літ. - Наук. Вістнику 1910 р. — Поруч з цим розвинулись на селі в нечуваних досі розмірах піяцтво, розпуста, ослабли родинні звязки, досі такі міцні в селянськім побуті. Звістки з місць малюють страшну картину економічного й морального занепаду тих сел, де закон 9 листопаду пройшов хоч одним своїм краєм".

Гехтер. Закон 9 листопаду на Україні. Літ. - Наук. Вістн., 1910 р. кн. XII.

і) „ Приватні джерела малюють картину земельного розрахунку на Херсонщині ще густішими фарбами. Так „до нового времени" писали якось з Тираспільського повіту,

що там ціна землі стоїть від 175 до 250 карб. за десятину, а виділену-ж надільну землю мироїди скуповують по 50—60 карб. за десятину. Скуплену землю вони здають малоземельним селянам по 15—18 карб. за десятину, так що ціна землі покривається за три-чотирі роки. „Народжується на селі клас земельних спекулянтів новітньої формації," писали меланхолійно „Московские Ведомости" з приводу цього факту".

Гехтер. Закон 9 листопаду на Україні. Літ.-Наук. Вістн., 1910, кн. XII.

к) „Господарська й моральна анархія, внесена законом 9 листопаду на села Херсонщини, в тій чи иншій мірі помічається також у селах инших українських губерній. На Катеринославщині, напр., на ґрунті цього закону розвинувся страшенний земельний ажіотаж. „У нашім повіті, — казали, напр., д. Дроздову, в Новомосковськім повіті, — ніхто з селян не згоджувався кидати громаду, поки не було великої агітації переселятися до Сибіру. Ініціятором явилось Полтавське земство, яке повело агітацію спочатку в своїй губерні, а потім перенесло її до нас. З Полтавщини приїхав губернський земський агроном Соколовський, який у нашій губерні читав доклади і заразив переселенням мало не всіх наших земців. Потроху думка про переселення захоплювала й селян, які попались на гачок, порозпродали, не встигши навіть закріпити, свої наділи й рушили до Сибіру. Продавали по 60 карб. при звичайній ціні 200—250 карб. за десятину. В Сибіру пожили недовго й незабаром повернулись ні з чим. Вдома теж нічого не знаходили. В результаті великі непорозуміння між земством і селянами. Кажуть, що земство нас одурило „наобіцяло багато, а дати нічого не дало".

Гехтер. Закон 9 листопаду на Україні, Літ.-Наук. Вістн., 1910 р., кн. XII.

л) „Пролетаризація величезних мас селянства на Катеринославщині, — читаємо в Гехтера, — є вже справа навіть не завтрішнього, а сьогоднішнього дня. У Павлоградському повіті, напр., за словами кореспондента „Ради" (52, 1909), відбулася якось надзвичайно жвава скупля надільної землі. У селі Новопавлівці „продають землю навіть ті, хто фактично

нею вже давно не користувався. Закон 9 листопаду нагадав їм про їх права, й вони потяглись до землі, щоб закріпити її в приватну власність, а потім продати. Закріпляє землю сама громада, яка на її й не згодна. Продаж землі викликав страшенний попит на гроші, з чого дуже користуються місцеві лихвярі, беручи аж по 20 % на рік за позичені гроші". У селі Андріївці, Маріупільського повіту, за словами кореспондента „Моск. Вед.", селяни продають наділи один одному за безцінь; піп цього села пише: „Як що закона про вихід з громади буде проведено в нашім селі без всяких обмежень, то вся громадська земля опиниться в руках кількох багатирів, а решта селян зостанеться без землі". „Куркулі тепер благоденствують, скупуючи у селян землю,—писав також кореспондент „Речи" (293, 1909). — Ставши маленькими поміщиками, вони наперед радіють з того, що наймитами у них обезземелені селяни, які й будуть їм обробляти землю".

Гехтер. Закон 9 листопаду на Україні, Літ.-Наук. Вістн., 1910 р., кн. XII.

м) Для характеристики наслідків закону 9 листопаду 1906 р. візьмімо хоч-би Полтавщину. Цифри подвірного перепису 1910 р. кажуть нам таке:

Групи господарств	Число господарств	В них десятин
	В ТИСЯЧАХ	
Безземельних	23,9	—
Від 1 — 2 дес.	86,5	30,1
„ 2 — 3 „	47,4	112,9
„ 3 — 4 „	42,8	144,7
„ 4 — 5 „	33,8	147,8
„ 5 — 6 „	26,4	141,9
„ 6 — 9 „	53,7	187,9
„ 9 — 15 „	45,8	517,0
„ 15 — 25 „	24,3	455,1
„ 25 — 50 „	11,8	390,3
„ 50 — 100 „	2,8	186,9
„ 100 — 200 „	1,2	164,0

К. Рклицкий. Земля и земельные отношения в Полтавщине, стр. 33.

н) Подібне становище бачимо й на Правобережжі. Згідно з переписом 1913 р. було на Київщині:

Групи господарств	Число господарств	В них десятин
	В ТИСЯЧАХ	
Безземельних	47,27	—
До 1 дес.	108,6	49,37
Від 1 — 2 дес.	114,29	174,78
„ 2 — 3 „	100,88	251,03
„ 3 — 4 „	71,92	250,89
„ 4 — 5 „	49,39	221,72
„ 5 — 6 „	30,86	170,03
„ 6 — 9 „	47,22	342,71
„ 9 — 15 „	22,01	246,26
„ 15 — 25 „	6,09	113,76
„ 25 — 50 „	1,85	60,64

С. Остапенко. Економічна географія України, стор. 765.

о) Коли порівняти статистичні дані Полтавщини 1910 р. з даними 1900 і 1890 р. то, матимемо:

На 100 селян було таких, що мали:

Рік	До 1 дес.	Від 1 — 2 дес.	Від 2 — 3 дес.	Від 3 — 6 дес.	Від 6 — 9 дес.	Від 9 — дес.
1890	21,7	11,2	11,7	29,7	12,6	13,1
1900	25,0	14,6	12,2	25,1	10,6	12,5
1910	25,7	14,5	11,6	23.8	10,7	14,3

Изменения в хоз. жизни населения Полт. губ. по данным переписей 1900 и 1910 г.г. стр. 38 — 39.

п) Ще цікавіша буде картина, коли порівняємо статистичні дані Чернигівщини, а саме: як йшов процес розділювання господарств чи радше їх вимирання.

Процент господарства з 1882 р. що до 1911 р.

Групи господарств 1882 р. по кількості посівної площі	Вимерли	Розділилися на два господарства	Розділилися на три господарства	Переселилися	Не ділилися
До 3 десят.	32,5	5,6	0,6	19,4	41,9
Від 3—6 „	10,4	12,5	2,9	22,2	52,0
„ 6—9 „	4,2	18,0	8,1	19,9	29,8
„ 9—12 „	3,5	26,1	9,0	15,6	45,8
„ 12 і вище	1,7	35,0	22,6	7,1	33,6

З таблиці видно, що „вимирало“ чи, як говорять суражці, „стиралося“ найбільше господарств незаможницьких, найменше заможніх, що найменше розділів ми бачимо в нижчих групах, які й давали найманого робітника з числа незабезпечених землею, як рівно-ж, що найбільш переселювалися середняцькі групи. Коли з попередніх таблиць ще могло здаватися, що кількість незаможніх господарств не дуже-то збільшується, то остання таблиця, з другого боку, виразно це підкреслює, поясняючи нам, чому не дуже-то росло число мало забезпечених землею — а саме, тому, що просто старі „вимирали“, а на їх місце з середняцьких груп росли нові, ще в більшій кількості“.

Пор. *Г. Кущенко.* Крестьянское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии, стр. 8—9.

Організація ринку збуту

ТЕЗА

Швидкий розвиток, з одного боку, промислового капіталу на Україні, з другого — торговельного капіталу, та змагання одного й другого за геґемонії в краї, мали вкупі вельми рішучий вплив на поширення крамового обороту, та на організацію ринку збуту, так нутрішнього, як і зовнішнього. Що-ж розвиток промислового капіталу, головним побитом, дбав про удосконалення нутрішнього ринку, в якому передусім був заінтересований закордонний капітал, що фінансував українську промисловість, то торговельний капітал, в першу чергу, звертав свою увагу на закордонні ринки, на які прямував зі своїм, передусім сільсько-господарським, крамом.

І дійсно, в часи геґемонії промислового капіталу в кінці 80-их і на протязі 90-их років ми находимо наш торговельний баланс закордонний в процесі постійного упадку. Коли ще на початку 90-их років він виносив в активі біля 100 мільйонів, то 1899 р. цей актив впав до 7,2 міл. карб. З хвилею перемоги торговельного капіталу, рости почав і активний баланс торговельний: в 1900 р. виносив він вже 116,3 міл. карб., в 1901 р.— 196,9 міл. карб., в 1902 р.— 226,3 міл. карб., в 1903 р.— 347,1 міл. карб., в 1904 р.— 374 міл. карб., в 1905 р.— 458,6 міл. карб. Одночасно й росли імперіялістичні заміри торговельного капіталу, що змагав, з одного боку, до поширення своїх мирних кордонів, з другого — до монополії та до нових торговельних шляхів, що й виявилося в російсько-японській війні, в змаганнях за Дарданели в постійному втручуванні в Балканські справи, що ледве не довели до війни 1912 р. з Австрією та в систематичній пропаганді серед австрійських слов'ян, в першу чергу в Галичині й Чехії, що врешті й довело до участи Росії в мировій війні 1914 р.

На внутрішнім ринку ці змагання торговельного капіталу з промисловим виявилися в боротьбі за сільсько - господарчий ринок. Тоді, як промисловий капітал змагав одержати низкі ціни на сирівці й на збіжжя, торговельний капітал ішов в протилежному напрямкові. В часі геґемонії промислового капіталу й бачилося пониження цін на сільсько - господарський продукт, тоді й роля торговельного капіталу зводилася до дрібного місцевого скупщика збіжжя, а не до організації його скупівлі en gros, як це бачимо після революції 1905 р.

Внутрішній ринок був отже центром уваги промислового капіталу. Змагаючи до монополії на йому так в справі збуту готового продукту, як і добування сировини — а це й було завданням фінансового капіталу, що вважав Україну за свою колонію, оцей - то закордонний капітал і переходить на шлях синдикування та трестування промисловости на Україні, даючи почин таким монополістичним підприємствам, як „Продамет“ і „Продуголь“, що володіли цілком не тільки українським але й російським ринком збуту. А що вложений в українську важку індустрію французькою біржою капітал не претендував на своє національне обличчя — йому байдуже було, чиї товари продаватимуться на світовому ринкові, коби тільки ті товари були з його підприємств, оцей - то французького походження капітал і пробував заразом вийти й по - за межі України зі своїм крамом, через що й спостерігається в XX ст. не тільки його панування на російських ринках, а ще й тенденція українських підприємств вступити навіть в конкуренцію за кордоном з англійською та німецькою промисловістю. Але промисловий капітал не міг обійтися без торговельного, оскільки ходило йому в одсталій країні находити постачання засобів спожитку для своєї робочої сили. Він тільки дбав, щоб оцей торговельний капітал не виходив по - за межі додаткової своєї ролі. Ось через що ми бачимо на Україні в часи геґемонії промислового капіталу розпорошений торговельний капітал в масі дрібних скупщиків. Але торговельний капітал ріс нестримно в силу. Велетенське поширення внутрішнього крамового обороту, яке не встигав у всіх ділянках захопити фінансовий капітал — він монопольно володів тільки ринком збуту важкої індустрії — допомагало розвивати діяльність торговельному капіталові більш організовано в сільсько - господарчому виробництві, в якому силою обставин навіть дрібні споживчі підприємства мимохіть пере-

мінювалися в продуцентів краму, бо зневолені були продавати не тільки свої продукти, але густо - часто свій основний капітал, щоб тільки покрити необхідні потреби свойого існування. І як раз через це ми бачимо таке велетенське поширення крамового обороту навіть в часи промислової кризи і в часи революції.

Коли - ж промисловий капітал опинився в лабетах руйнуючої його гегемонію кризи, торговельний капітал легко захопив у свої руки назад владу, організуючи тепер на свій лад ринок збуту українського виробництва. А тим часом нутрішній ринок ріс зі своїм крамовим оборотом дальше вгору, викидаючи на продаж що - раз - то більшу кількість цінностів, зневолюючи в умовах поширюваного в сільському господарстві капіталізму, що - раз - то більшу кількість навіть споживчих підприємств являтися до його з вимушеною нуждою продажею. Вистарчить згадати хоч - би оцю гарячкову мобілізацію землі після 1905 р. Намісць дрібного скупщика являється багатий гросист, а поруч його що більш виростає в силу кооперація, що й собі здебільша є одною із форм організації торговельного капіталу, хоча по своїм завданням вона й мала мету боротися спершу проти дрібного спекулянта - скупщика, а згодом проти гросиста—великого торговельного підприємця.

Забезпечуючи себе на внутрішнім ринку організацію великого підприємця, так в особі гросиста, як і кооперації, торговельний капітал сквапливо взявся до боротьби за експорт. Початок XX сторіччя й показує тому сильне піднесення активного балансу не тільки українського, але й російського, взагалі в міжнародній торгівлі, балансу, що в першу чергу забезпечував приплив золота в країну з реалізації за кордоном краму сільського господарства, збіжжя й цукру. В цьому напрямку торговельний капітал, захопивши в свої руки назад владу після революції 1905 р., докладав всіх сил, щоб захопити монополь на закордонім ринку на свої „національні" продукти, хоч - би ціною тимчасових втрат, щоб тільки знищити конкурента й забезпечити в майбутньому приплив баришів.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Загальні прояви розвитку крамового господарства

а) Новий етап капіталістичних відносин на Вкраїні само собою неминуче мусів виявитися в прискореному поширенні

крамової циркуляції на Україні. Здавалося-б, що після велетенського здвигу промисловости 1890-ми роками і одночасно після гарячково розвинених торговельних операцій, засновування торговельних підприємств, мусів-би неминуче наступити під час кризи 1900—1905 р.р. і торговельний застій. Воно почасти так і було. Початок XX ст. виявив дійсно подекуди зменшений темп ярмаркових оборотів, грузових транспортів, який тягнувся майже до 1910 р. Так, пр., 1907 р. контрактовий ярмарок київський показав слабий оборот на свій основний крам — цукор. Успенський ярмарок у Харкові 1909 р. всупереч всім надіям, що з'явилися в наслідок гарного врожаю 1908 р., не тільки не показував повищення своїх оборотів супроти маловрожайних минулих років, але ще й понизив свої обороти в порівнянні з 1908 р. А на цьому ярмарку, як відомо, доконувано перші підсумки сільськогосподарського року і відповідно до цього складалися вигляди на майбутню кон'юнктуру ринку не тільки для Вкраїни, але ще й для всієї Росії, як писав „Вестник финансов", 1909 р., № 49. Харківський Хрещенський ярмарок 1910 р. пройшов також не задовольняюче у всіх напрямках і його обороти виявилися на 2 міл. карб. менші, аніж були попереднього року. Для характеристики цього застою в торгівлі може служити цей факт, що 1908 р. запротестовано 662 векселів на 532.800 карб., 1909 р. — 863 векселів на 522.200 карб., а 1910 р. — 920 векселів на 513.800 карб.

Пор. *Финн-Енотаевский.* Современ. хоз. России, стр. 392.

б) „Та все-таки, не зважаючи на застій промисловости в країні, окремі ділянки виробництва продовжали збільшувати свою продукцію 1900—1909 р. Це торкається в першу чергу предметів особистого спожитку. Причиною цього росту було також підвищування державних замовлень, в звязку з війною, з ростом мілітаризму, збільшування державних і земських бюджетів, ріст міського населення, міських бюджетів, ріст покупної здатности ріжних шарів населення під час революції. Ось через що крамовий оборот, хоч і припинювався в окремих ділянках, на окремих ринках, та все-таки загалом ріс без упину, росло грошове господарство, на рахунок розваленого натурального господарства, розвивався в ширину крамовий оборот, втягуючи село що-раз більш в процес крамового обміну, в процес переміни що-раз більшої

маси продуктів в товари. На базі капіталістичної продукції, каже Маркс, не тільки продукується великі маси товарів, але й та сама маса продукту, приміром, хліба, творить що-раз більшу товарну масу, ц.-т. вона що-раз більше входить в торгівлю. В наслідок цього росте не тільки торговельний капітал, але й взагалі весь капітал, що його вкладають в оборот, напр., в залізничі шляхи, почту, і т. и. Це й відбувалося в нас. Продовжує рости торговий капітал і капітал вложений в підприємства, що займаються транспортом, як це, пр., видно на розвитку акційних товариств".

Финн-Енотаевский. Современное хозяйство России, стр. 393.

в) „Новий етап розвитку капіталістичних відносин на Вкраїні само собою мусів виявитися в поширенні крамової циркуляції, так для заспокоєння потреб нутрішнього, як і зовнішнього ринку. Будова що-раз нових залізничих шляхів вельми допомагала цьому поширюваному процесові, даючи змогу вирівнювати ціни на товар в ріжних торговельних пунктах України та заразом легко перекидати маси продуктів з одного ринку на инший, залежно від того, як ішов попит на ці продукти на тім чи на иншім ринку. Те поширення крамової циркуляції завдячувало передусім широкій можливості транспорту. 1913 року на Вкраїні було природніх ґрунтових шляхів — трактів 82.000 верстов, водяних річних 4.057 та морського берега біля 2.000 верстов, буркованих і шосейних шляхів 4.500 верстов, довжина залізничої колії дорівнювала 19.408 верствам. Візний промисел на ґрунтових шляхах — чумацтво, все ще відогравало значну ролю в транспорті і в йому прикладало своєї сили 62.900 робітників і 125.000 коней, даючи річно заробітку 25,16 міл. карб. У водяному транспортові докладало рук біля 10.000 робітників, даючи заробітку біля 2,4 міл. карб. Водяною системою Дніпра 1913 р. перевезено 290 міл. пудів де-яких виробів, з того на пароплавах транспортовано 150 міл. пудів і на плотах 140 міл. пудів. 1893 р. цей транспорт складав 167,8 міл. пудів, а 1909 року вже 264,7 міл. пудів. 1909 року цією водяною системою було виряджено 36.553 пароплавів і 14.567 плотів".

С. Остапенко. Економічна географія України, стор. 184 — 185.

г) „Найбільша сила перевозу на великих просторах України припадала на залізничий транспорт. 1913 р. на 100 верстов протягу колії на Україні припадало 27,3 паротягів тоді, коли в Росії припадало 31 паротяг, в Австрії — 26,6, Німеччині — 46, у Франції — 32 паротягів. На всіх українських залізницях в 1913 р. прикладало праці 61.836 робітників (вкупі зі службовцами було всіх 131.979 чоловіків), не рахуючи сюди робітників в управліннях, порайонних комітетах, в майстернях і ремонтних. Треба при цьому згадати, що тоді, коли російські залізниці з причини великої кількости „стратегічних залізниць" давали нормально самі збитки, на Україні чистий промисловий прибуток 1913 р. становив 8,9%, на приватних доходив навіть 20% загального прибутку".

С. Остапенко. Економічна географія України, стор. 189 — 190.

д) „Головними вантажами українських залізниць 1913 року були такі вироби: земляний вугіль — 1.726 міл. пудів, хліб — 493, руда — 448, залізо й криця — 261, будівельний дерев'яний матеріял — 250, вапняк — 153, буряки — 113, цукор — 100, дрова — 77, сіль — 46, нафта й гас — 39, борошно — 53, висівки — 22, рейки — 20, глина — 20, цемент — 18, вапно — 18, картопля — 14, цегла — 14, крейда — 14, фосфорит — 7, насіння олійне — 7, шпали — 8, риба — 9, мануфактура — 6, клепки 5,6, яйця — 4,7, спирт — 4, вино — 2,3, шкура — 1,3, аптечні товари — 1,2, сіно — 1,18, машини — 0,88, машини хліборобські — 0,47, разом всі вантажі становили 5.990 міл. пудів або 67% усіх перевозок. З того Запорізька залізниця перевезла 29%, Слобідська — 27%, Південно-західня — 13%. З наведеного виявляється, що 80% „грузового потоку" на Україні зосереджується в межах трьох залізниць: Запорізької, Слобідської та Південно-Західньої, які обхоплюють вугільний, рудний, металургічний, ячмінний і пшеничний райони і з'язуються з Чорним морем. В порівнянні з 1909 р. транспорт на українських залізницях 1913 р. збільшився на 44%, а по окремих залізницях збільшення транспорту досягало: на Запорізькій — 50%, на Слобідській — 45%, на Південно-західній — 35%, на Поліській — 38%".

С. Остапенко. Економічна географія України, стор. 190 — 191.

е) Одночасно з поширюванням транспорту ріс і ярмарковий оборот. Згідно з офіціяльними даними 1909 року на лівобічній Україні нараховувано 2.200 ярмарків. З них основними ярмарками були харківські: Крещенський, Троїцький, Успенський і Покровський. Троїцький ярмарок — це основний ярмарок в Росії взагалі на вовну. Ярмарків в Новоросії було біля 800, а на Правобічній Україні 963.

Пор. *В. Денисов.* Ярмарки, стр. 5.

ж) Щоб мати, яко-таку, картину розвитку крамового обороту на Україні, погляньмо тільки на розміри торгівлі на Правобережжі за 1900 рік в торговельних підприємствах:

Обороти торговельних підприємств (в тис. карбованців)

Район	Хлібороб. продукти	Скотарські продукти	Дерев'яні продукти	Металеві й мінеральні	Мануфакт. і галантер.	Напитки	Мішані бакалійні, аптекарські	ВСЬОГО
Місто Київ .	26.488	5.601	4.614	14.620	18.072	10 670	26.192	106.257
Київськ. губ. без Києва	7.333	4.576	3.713	5.477	22.249	15.641	18.327	77.316
Подільська г. .	8.363	4.068	1.989	4.301	14.736	12.450	15.365	61.282
Волинська губ.	7.017	3.632	2.092	3.568	9.627	11.581	17.165	55.082
Разом . .	49.201	18.877	12.408	27.966	64.694	50.342	77.049	300.537

Ярошевич. Стат.-эконом. очерк Юго-зап. края, стр. 24.

з) Як видно з таблиці, Київ все ще являв собою вельми важний торговельний центр Правобережжя. Але поруч його чималу ролю відогравали інші міста: так, пр., значне місце в крамовому обороті мав Бердичів, що його торговельний оборот 1900 року досягав 17,8 міл. карб. з перевагою мануфактурної й галантерійної торговлі 9,8 міл. карб. Галантерійний крам продавано не тільки для правобережного району, його розсилано великими масами й по всіх важливіших містах імперії. Таке місце займав Житомір з річним оборотом на 7,9 міл. карб. так само з перевагою мануфактури і галантерії. Дальше йшли такі міста, як Проскурів з 5,5 міл. карб., Умань з 5,3 міл. карб., Рівно з 4,9 міл. карб., Кам'янець з

4,3 міл. карб., Біла-Церква з 4,4 міл. карб. і т. и.; особливого значіння набирало Рівно, займаючи місце вузлового пункту по-між Одесою, Київом, Варшавою та Австрією.

Пор. *Ярошевич.* I, стр. 25.

і) Перейдім на Правобережжя, зокрема в Полтавську губ., що менше, ніж инші лівобережні губерні, мала претензію на торговельно-промисловий район. Але й тут бачимо великий ріст крамового обороту. Торговельних підприємств 1912 р. було тут 9.070 і то їхній річний оборот виносив 107.806.100 карбованців при чистому прибуткові на 7.497 тисяч карб. Коли взяти на увагу окремі повіти Полтавської губерні, то матимемо:

Повіт	Число підприємств	Сума оборотів
Гадяч	383	3.889.900
Золотоноша	504	3.952.700
Зіньків	366	2.292.800
Кобеляки	687	3.053.900
Константиноград	338	7.964.800
Кременчук	429	4.211.200
М. Кременчук	1.110	26.640.300
Лохвиця	308	1.614.300
Лубні	392	3.194.900
Миргород	339	3.670.900
Переяслав	464	2.133.300
Пирятин	344	2.113.800
Полтава	484	2.332.700
М. Полтава	977	18.459.000
Прилуки	491	8.573.600
Ромни	594	10.614.900
Хорол	360	3.098.600

Пор. Статист. справочник Полт. губ. на 1913 г., стр. 162.

к) Цікаво заразом знати, як розділені були торговельні підприємства на міста й села, та яке відношення між їхнім оборотом і прибутком. Порівняймо знову Полтавські відносини:

Міста	Число підприєм.	Сума оборотів	Повіти без міст	Число підприєм.	Сума оборотів
Гадяч	158	2.367.300	Гадяч	225	1.517.700
Золотоноша . .	189	2.596.900	Золотоноша . .	315	1.355.800
Кобеляки . . .	179	1.053.000	Кобеляки . . .	508	2.000.900
Зіньків	158	1.429.200	Зіньків	208	863.600
Констянтиногр.	226	3.438.900	Констянтиногр.	612	4.525.400
Кременчуг . .	1.110	26.640.200	Кременчуг . .	429	4.211.200
Лохвиця . . .	93	694.800	Лохвиця . . .	215	919.500
Лубні	243	2.498.100	Лубні	149	696.800
Миргород . . .	126	1.678.700	Миргород . . .	213	1.992.200
Переяслав . .	164	1.180.100	Переяслав . .	300	953.200
Пирятин . . .	152	1.204.400	Пирятин . . .	192	909.400
Полтава . . .	977	18.459.000	Полтава . . .	484	2.332.700
Прилуки . . .	274	7.142.400	Прилуки . . .	217	1.431.200
Ромни	321	9.435.400	Ромни	273	1.179.500
Хорол	139	1.300.100	Хорол	221	1.798.500
Разом .	4.509	81.118.500	Разом .	4.561	26 687.600

Значить, при однаковій майже кількості торговельних підприємств обороти міських підприємств втроє вищі, аніж обороти сільських підприємств.

Стат. справочник Полтавской губ. на 1913 г., стр. 162 — 163.

2. Поширення й еволюція внутрішнього сільсько-господарського ринку

а) Як відомо, вже друга половина XIX ст. виявила сильний ріст торговельного хліборобства поміщицьких та глитайських підприємств. З другого боку вже визволення селян вельми сильно врізало селянські наділи, вкоротило селянське землекористування. Процес вкорочування селянського землеволодіння поступово йшов дальше вкупі з ростом населення, а паралельно з цим поступово збільшувалися всілякі селянські податки й повинності в грошовій формі. Наслідком цих умов селянин був зневолений однаково, так і для збільшення

свого, хліборобства, як і для покриття необхідних видатків негайно реалізувати продукти свого господарства. Важкий тягар податків та инших платничих обов'язків силоміць віддавав селянське виробництво під впливи ринку. Вже тоді силою обставин селянин наймався в неможливих умовах існування, докладаючи героїчних зусиль для оброблення свого наділу, він намагався одержати можливо більше продуктів хліборобства, щоби, продавши їх, одержати повну суму грошей, потрібну для заплати податків. Зневолений, таким чином, до негайного продажу на ринку продуктів свого господарства, селянин не міг раціонально використати риночну кон'юнктуру і реалізував врожай на місці, здебільшого далеко від видних торговельних центрів, в яких працював великий торговельний капітал і де ціни стояли значно вищі від місцевих. Відси — перенесення центра торговлі збіжжям та сировиною з торговельних пунктів в місця продукції взагалі, в дрібні міста й села.

Само собою розуміється, що оцей процес поширювання, з одного боку, капіталістичного підприємства, з другого, примусової продукції на продаж, ще більш мусів розвинутися з XX сторіччя в умовах розвиненого промислового капіталізму, а тим самим неминуче мусів привести до децентралізації ринків та одночасно до демократизації їх, ц.-т. до втворювання на місце великого торгового капіталу, що його породило було велике підприємство, дрібного торговельного капіталу.

Пор. *В. Мукосеев.* Торговля и кредит в „Обществен. движении в России", т. I, стр. 97 — 99.

б) Оскільки поширився внутрішний сільсько-господарчий ринок XX сторіччя в порівнянні з другою половиною XIX сторіччя, досить порівняти тільки кількість залізничих і водних транспортів збіжжя в европ. Росії до революції 1905 р. в мільйонах пудів:

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес
1890	183,3	78,9	39,5	105,0
1891	191,9	85,9	41,9	99,0
1892	136,2	65,3	45,3	71,0
1893	189,3	74,1	85,5	115,7

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес
1894	222,3	113,6	106,6	151,1
1895	251,1	139,7	75,1	125,3
1896	254,7	123,4	56,0	134,5
1897	214,2	63,7	56,7	109,4
1898	220,6	125,6	68,3	110,5
1899	184,7	115,6	55,5	115,7
1900	199,2	144,1	41,1	175,3
1901	224,2	144,0	60,7	165,9
1902	279,4	162,7	87,2	150,0
1903	359,2	153,3	115,3	146,5
1904	375,4	134,8	111,6	149,3

Лященко. Очерки, стр. 290.

в) Щоб мати картину внутрішнього розподілу збіжжя, що йшло на внутрішній ринок, погляньмо тільки на оцю таблицю:

Внутрішній оборот 1895 р. в мільйонах пудів

Губерні, що вивозили	Райони одержування		
	Новоросія	Малоросія	Півден.-Зах. край
Херсонщина	924	268	517
Таврія	910	32	7
Катеринослав	6.101	671	63
Полтава	61	5.919	274
Харків	1.040	2.335	240
Чернигів	—	323	1.128
Поділля	—	5	1.670
Волинь	—	—	308
Київ	—	—	4.278

М. Стасюк. Економічні відносини України. Зап. Укр. Наук. Тов. в Київі, 1911, кн. VIII, стор. 94.

г) З другого боку, поширення внутрішнього сільськогосподарського ринку росло, дякуючи нечуваному розвиткові

на Вкраїні промисловости, а вкупі з нею ростові міського життя, з розвитком що-раз більшої кількости населення, що, відриваючись від хліборобства, переходило до инших ділянок продукції росло на очах внутрішнє споживання збіжжя елементами не хліборобськими, росло на очах споживання містами й промисловими районами довожуваних з инших районів сільсько-господарчих продуктів, збільшувалося внутрішнє торговельне пересовування збіжжя, вкорочуючи тим самим пропорціяльно зовнішній вивіз. Внутрішній споживчий ринок ріс коштом закордонного вивозного, а тим самим поступово доконувалися переміни у відношенні районів продукції й споживання, висилання й одержання.

Пор. *П. Лященко.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европ. России, стр. 4.

д) Щоб бачити наглядно цю зміну у відношеннях розподілу між внутрішнім і закордонним ринкам, візьмім дані з Харківської губ.

Розподіл вивоженногозбіжжя (%%)

Місце	За 1903—5 рік	За 1906—8 рік
В межах Харк. губ.	9,9	25,6
До Балт. портів	2,9	1,7
До Чорн. портів	39,7	10,5
До пограничних станцій	6,6	4,2
До промислових районів	40,9	58,0

Стат. справочник Харьк. губ., стр. 102.

е) При цьому треба зауважити, що у нутрішньому обігові перевагу брала готова мука над сирим зерном. Отже, в Полтавській губ. вивожено в тисячах пудів:

	1901 — 5 рік	1906 — 10 рік
ЗЕРНА:		
Жита	8.064,2	5.938,9
Пшениці	4.064,8	3.8 8,9
Ячменю	1.639,2	2.098,9
Вівса	6.030,3	6.312,7
Гречки	494,0	318,0
Проса	71,5	237,5
Гороху, квасолі	122,0	115,3

	1901 — 5 рік	1906 — 10 рік
МУКИ:		
Пшеничної	8.590,7	10.348,4
Житньої	1.546,7	2.554,1
Гречаної	5,1	5,3
Иншої	240,1	398,6

Пор. Стат. справочник Полт. губ. на 1913 г., стр. 79.

ж) Масова поява на збіжевому ринкові жита, вівса, ячменю недвозначно показує на те, що селянське землеволодіння сильно вже втягнене в продукцію на ринок, все одно чи випадкову, примусову, чи планову. Але з другого боку — масова поява жита на ринку пояснюється ще й иншим явищем, а саме: селянство не тільки являється сильним, хоч і по неволі конкурентом з поміщицьким хлібом на ринку, а ще є один із головних споживачів хліба, що йде на ринок. Навіть в Херсонській губ., де в селянському хліборобстві, звичайно, поруч подостатку землі, бували й великі лишки хлібних припасів, що доходили 90 міл. пудів, не у всіх селянських господарствах дійсно є лишки. Навіть у тих селян, що мають по 6 — 11 десятин землі систематичний дефіцит в житі для власного споживання, а в тих, що мають менше 6 десятин, є дефіцит жита, пшениці, проса, так що недостаток цього збіжжя мусять неминуче покривати закуплею його на ринку на рахунок продажу менш цінного, але в більшій масі культивованого ячменю. Таким побитом, значна частина селянства навіть такої губерні, як Херсонська, являє собою великий споживчий ринок, який до речи, існуючи в скритій формі, не дається навіть взяти цілком на учот.

Пор. *Лященко.* Очерки, стр. 267.

з) „Іще одна основна зміна в ділянці збуту сирих продуктів, що наступила з моменту, як проведено залізничі шляхи, це — переміни в торговельному капіталові. „Централізація ринку, що базувалася на поміщицькій великій продукції, утворила великий торговельний капітал. Визволення селян при одночаснім вкороченні наділів і збільшуванні податкової

системи, потягли маси селянського збіжжя на місцеві ринки де його не можна було, як треба, реалізувати з причини низьких цін і браку солідних торговельних організацій. Залізничі шляхи децентралізували ринок з центрами і дали можливість селянам продавати збіжжя в себе дома. Дрібні селянські продажі вкупі з децентралізацією ринку спричинились до занепаду великого торговельного капіталу, утвореного великим господарством і дали умови запанувати дрібному торговельному капіталові. Замісць дотеперішних купців—колишніх королів російського ринку сировини, пануюче становище зайняли меткі комісіонери з невеликими капіталами і з акулячим апетитом. Всі закупки стали концентруватися на місцях, переводилось це дрібними партіями, вагонами відсилалося залізничими шляхами. Заново спечене комісіонерство оживило торгівлю в хліборобських районах і, на свій штиб перекроївши економічну картину Европи, проголосило війну „лабазникам". Дальший ріст залізничої мережи й диференціяція сільського господарства, що зростала раз-у-раз, зміцнювали лави комісіонерів, приводили до розвалу великий торговельний капітал і до останньої перемоги демократичних начал на збіжевому і сировинному ринкові Росії".

В. Мукосеев. Торговля и кредит, стр. 99 — 100.

і) Ось як характеризує П. Лященко цю нову організацію ринку для сільсько-господарчих продуктів на Правобережжі: „великий процент негайних продажів в найріжнородніших формах; розвиток системи авансів в ріжних формах, починаючи з простих завдатків і кінчаючи лихвярськими позиками; виключне панування факторства і комісіонерства, часто-густо примусового характеру, вельми-чисельного з огляду на свої градації. Скупівля хліба в селян починається звичайно, зараз-же після молотьби, але не весь новий хліб іде нормальним шляхом на ринок. Значна його частина вже під час жнив, так або инакше, вже або продана, або обтяжена боргами. Звичайно, більшість селян ще протягом зими попадає в борги до місцевих крамарів, чи то набираючи в них на борг краму, чи навіть грошей на всілякі господарські й особисті потреби. Розплату за ці борги робиться в осени більше всього збіжжям, при чому крамарі забирають хліб, на власну руку означуючи його ціну, само собою розуміється, що нижчу, аніж нормальна риночна. Крім

цього, тут, само собою розуміється, особливо широко практикується усілякі шахрайства при нагоді розплати хлібом за довги і при покупці хліба крамарями у своїх довжників Друга форма негайних продажів — це видачі сільськими скупщиками частини грошей на рахунок майбутнього врожаю. При цьому скупщик, що видає аванси, або завдатки, заробляє, по-перше, тим, що поміщує свої гроші на високі відсотки, та ще більше тим, що продажня ціна з пуда звичайно означується на де-кілька копійок нижче від риночної. Наколи її означують як риночну, то звичайно й цю „риночну" ціну виозначує сам торговець. Нарешті, наколи селянин встиг оминути торгову неволю та продає готовий хліб чи то у своїому селі чи то везе на базар до міста, то й тут реалізація врожаю робиться часто при вельми невигідних умовах. Тут дуже різко виступають несприятливі впливи численного посередницького елементу та його строгої організованости. Нормально селянське збіжжя проходить таке число посередників: 1) сільський скупщик-лавочник чи агент-мишируст, 2) містечковий скупщик, 3) більший скупщик-комісіонер або дисконтер, 4) експортер, або мукомол. Але, звичайно, ця низка посередницьких елементів значно збільшується та ускладняється ще де-якими кільцями. А що збіжжя скуповують дрібні скупщики, що не мають ані магазинів, де-б переховувати його, ані подостатком капіталів, щоби тримати непроданий крам, то кождий із них змагається можливо скоріш позбути куплене збіжжя иншому, хоч-би з мінімальною для себе вигодою".

П. Лященко. Хлебная торговля на внутренних рынках Европ. России, стр. 32 — 34.

к) „Подібне явище бачимо й на Лівобережжі. „Скуповування селянського збіжжя дуже розсіяне по ріжних дрібних пунктах, серед дрібних скупщиків і то дрібними партіями. Звичайний розмір селянських продажів — де-кільки невеличких мішків зерна. Це зерно привозиться, звичайно, або на місцеві базарі, або прямо до складів скупщиків, що побудовані біля містечок, або станцій залізничих шляхів. Обставини й умови тут звичайні, зі всіма їх хибами, під виглядом недоваження, недомірення, продажу за понижені ціни і т. д. В періоди підвищення руху цін, конкуренція скупщиків оживлюється, вони починають самі ловити селянські вози з збіжжям і при-

манювати селян до своїх складів, але й тут продавця рідко, коли одержує повну ціну за свій продукт. Найвигідніші ціни одержується, коли продається млинарям, але вони рідко скуповують селянський хліб. Нарешті, значне поширення й спосіб реалізації зерна розплатою за набрані зимою товари та взагалі за вчинений місцевими крамарями й торгівцями, кредит; цей спосіб продажу, само собою розуміється, найменше вигідний. Градація посередництва при продажах зерна, взагалі, дуже велика, особливо при продажах на експорт, коли зерно проходить звичайно 4—5 рук раніш, аніж прийде до експортера. Де-що менша вона при внутрішніх продажах місцевим млинярям, або взагалі на місцеві ринки. В західніх місцевостях району спостерігається, крім цього, ще й широко розвинене факторство та комісіонерство як і на Правобережжі; „воно ще більше підносить накладні посередницькі витрати при продажу".

П. Лященко. Хлебная торговля на внутренних рынках, стр. 189—190.

л) Однак, вже до революції 1905 р., а ще більше після неї стала появлятися сильна реакція проти такого розпорошення й роздріблення збіжевої торгівлі, яке стало нормальним явищем з часів розвитку залізничих шляхів. „Ця реакція була з'язана, з одного боку, з поширенням самостійних закупівель на місцях виробництва багатьома експортними й закордонними фірмами через їхніх прикащиків, або коли вже через місцевих скупщиків, то великими партіями; з другого боку—з розвитком збіжевого крамообміну, зокрема у вивізній торгівлі, великих капіталістичних організацій. Такими саме були комерційні агенства залізничих шляхів, спеціяльні товариства для організації вивізної торгівлі, та нарешті банки".

П. Лященко. Хлебная торговля, стр. 4—5.

3. Зовнішній сільсько-господарчий ринок

а) Погляньмо тепер, як ішла справа вивізної торгівлі хліба та инших сільсько-господарчих продуктів України. Не зважаючи на те, що населення України сильно зростало, що ще більш зростало число нехліборобського населення промислових центрів, поширюючи тим самим внутрішній

ринок на сільсько-господарські продукти, все-таки, дякуючи постійному поширюванню посівної площі на Україні, дякуючи інтенсифікації хліборобства, на Україні кількість лишків хліба, готових до експорту за межі України, не то що не зменшувалася, а ще й, навпаки, постійно зростала. Порівняймо тільки статистичні данні:

1) Ріст населення на Україні в нинішніх її межах (в тисячах голів):

1835	8.709
1858	11.444
1875	14.454
1880	15.734
1885	17.250
1890	19.079
1895	20.301
1900	22.651
1905	25.380

2) Таблиця змін посівної площі (в тисячах десятин):

Р о к и	Степова смуга	Лісостепова смуга	Україна вся
1881 — 1890	5.211	7.457	12 668
1891 — 1900	8.171	8.115	16.286
1901 — 1905	9.578	8.715	18.293
1906 — 1909	9.804	8.677	18.471
1910 — 1913	10.173	8.898	19.071
1914	10.494	9.133	19.627

3) Таблиця врожаю з одної десятини (в пудах):

Р о к и	Яра пшениця	Озима пшениця	Гречка	Жито	Картопля	Овес	Ячмінь
1881 — 1885	27	42	21	35	228	44	36
1886 — 1890	34	46	20	35	197	50	40
1891 — 1895	45	50	23	43	205	48	52
1896 — 1900	41	50	27	45	427	46	45
1901 — 1905	49	69	31	57	392	58	57
1906 — 1910	47	62	41	52	427	59	57
1911 — 1915	48	78	48	63	494	66	62

Таким чином, ми мали роками 1909 — 1911 пересічно готового врожаю: 1186 міл. пуд., з чого за цих часів йшло 158 міл. пуд., на споживання місцевого населення 685 міл. пуд., залишалося через те на чистий вивіз біля 343 міл. пуд. рік-річно.

Пор. Сельское хозяйство Украины, стр. 135, 168 и 136.

б) Україна й вивозила рік-річно із своїх меж приблизно таку кількість збіжжя. Погляньмо тільки на статистичні дані цього вивозу за період 1896 — 1908.

Роки	Вивезено з України в тисячах пудів
1896	215.834
1897	192.395
1898	228.296
1889	182.963
1900	146 676
1901	239.949
1902	368.961
1903	382.492
1904	312.550
1905	296.715
1906	431.782
1907	342.035
1908	273.486

М. Стасюк. Економ. відн. України, Записки Укр. Наук. Тов., 1911, кн. VIII, стор. 101.

в) Цей ріст вивозу збіжжя за кордон, не зважаючи на те, що вельми широко ріс внутрішній ринок, досяг свого найвищого зеніту за названі роки, як раз під час промислової кризи, ц.-т. роками 1902 — 1906, але після 1906 року він знову піднімається вгору. Порівняймо тільки дані вивозу українськими залізницями за роки 1901, 1903 і 1909 — 1911 по окремих губерніях:

Губерня	1901 — 1903	1909 — 1911
Волинська	14.621,0	12.175,3
Катеринославська	38.449,3	83.215,3
Київська	42.223,3	39.512,0
Поділля	30.299,3	24.578,0
Полтава	42.427,3	52.163,3
Таврія	12.890,3	28.328,7
Харківська	22.470,7	37.096,0
Херсонська	88.460,7	90.910,3
Чернигівська	12.199,0	10.464,0
Україна	304.040,6	378.542,9

А. Альтерман. Хлебные рессурсы Украины, стр. 106.

г) Названі цифри, однак, не точні, що до вивозу збіжжя з України, бо до названих кількостей входять ще перевозки хліба, що попадав на Україну з инших районів Росії, одчисляючи ці чужі експорти, все - таки матимемо пересічну високу цифру експорту в XX ст., бо 281,4 міл. пудів. Ріжні дослідники подають її ріжно; так, пр., Кривченко на 307 міл. пудів, Дзинкевич на 261,6 міл. пудів, при загальній кількості вивозу з України 339,9 міл. пудів.

Пор. *Альтерман,* стор. 75. *Кривченко.* Стат. відом. по нар. госп. України, стор. 175. *Б. М. Дзенкевич.* Производительные силы сельского хоз. на Украине, I, стор. 29.

д) Яке було відношення українського експорту збіжжя до загально - російського в нинішніх межах України так в цілости, як і окремих родів збіжжя, показує нам порівнавча таблиця пересічного експорту в міл. пудів за 1909 — 1911 роки:

Рід збіжжя	Загальний експорт з Росії	В тім експорт з України	%
Пшениця	304,9	135,0	44,3
Ячмінь	228,3	112,7	49,4
Жито	38,4	21,0	55,3
Овес	78,8	12,7	16,1
Разом .	650,4	281,4	43,3

Виявляється, отже, що Україна була сильним конкурентом Росії на закордонних ринках, бо давала 43,3% всього вивозу в Росії за кордон, при чому знову цікаво підкреслити, що головним експортом жита не була Росія, як загально думають, а як - раз Україна, даючи 55,3%, що ще раз підтверджує те, як далеко селянство на Україні втягнулося вже в продукцію на ринок, бо як - раз жито було в першу чергу селянським продуктом.

Пор. *А. Альтерман,* стор. 75 і *М. Стасюк.* Записки 1911, кн. VIII, стор. 95.

е) Якими шляхами йшов цей експорт з України? До проведення на Україні та в Росії залізничих шляхів перевага чорноморських пристанів була очевидна. Коли-ж почали будувати залізничі шляхи — як знаємо — впершу чергу в Росії, бо

будування цих шляхів й було концесією для російського торговельного капіталу, — то перевагу свою почали чорноморські пристані швидко здавати на користь балтійських пристанів. Ось табличка вивозу збіжжя з одних і других пристанів в процентнім відношенні:

Роки	Із балт. пристанів	З чорноморських пристанів
1869	18,65%	64,04%
1870	22,43%	59,77%
1871	29,16%	53,96%
1872	29,31%	61,33%
1873	37,90%	32,85%
1874	33,14%	34,31%
1875	33,74%	43,89%
1876	40,00%	37,00%

Пор. *П. И. Лященко*. Очерки аграрной эволюции в России, стр. 171 — 172.

ж) Поширення залізничої мережі на Україну дало, однак, знову перевагу чорноморським пристаням. Почалася вперта конкуренція південних і балтійських пристанів за право експорту, яка закінчилася в XX ст. поразкою останніх внаслідок того, що хлібородні райони Росії стали направляти свої експорти не до Балтика, а до Чорного моря. Ось як уявлялося вже наприкінці XIX і на початку XX сторіччя відсоткове відношення збіжового експорту в Російській імперії:

Роки	Балтійські пристані	Південні пристані	Західні залізниці
1895	35,7	51,2	13,1
1896	38,9	46,2	14,9
1897	38,7	44,1	17,2
1898	34,4	48,2	17,4
1899	39,8	44,2	15,9
1900	49,5	32,9	17,6
1901	34,8	46,0	19,2
1902	27,7	55,7	16,3

П. Лященко. Очерки агр. эвол., стр. 228.

з) Цікаво тепер знати, куди саме йшов хлібний український експорт? На це нам дасть відповідь таблиця вивозу збіжжя в 1910 р., коли-то експорт збіжжя в Росії дійшов до свого найвищого ступня, а саме до 847 міл. пудів. Того року було вивезено з України одним Чорним морем в тисячах пудів:

до Австрії	515,2
„ Англії	45.452,5
„ Бельгії	4.560,2
в Німеччину	85.848,0
„ Гібральтар	17.617,0
„ Голандію	78.748,8
„ Грецію	610,3
„ Данію	738,0
„ Іспанію	4.518,6
„ Італію	22.597,7
„ Турцію	3.120,7
„ Францію	26.690,4
„ Швецію	3.166,0
„ инші країни	177,0
Разом	294.360,4

А. Альтерман. Хлебные рессурсы Украины, стр. 76.

і) Погляньмо тепер, в якому, відношенні стояла Україна що до Росії. В літературі загально панував і панує ще подекуди погляд, що Україна у відношенні до Росії являлася колонією першорядної ваги, яка й годувала Росію продуктами свого, в першу чергу, сільського господарства. Ось що писав з приводу цього Гехтер в 1909 р.:

„Україна для Росії не тільки „житниця“, як пишуть по всіх хрестоматіях, а й склад мяса, ртути, глини, залізної руди, чавуну, стали, камінного вугілля, свекли, цукру і т. инш. Цих і инших ще продуктів дає Україна — Росії стільки, як жодна провінція, взяті разом з центром. Мимоволі виникає питання: що робила-би Росія, як-би вона яким-небудь чином показалась не над Україною, а побіч неї. Таке положення навіть виобразити собі важко, а порівняти це можна тільки з містом, в котрім нараз застрайкувала-би більшість пекарів, різників, вугільників, продавців цукру і, взагалі, всіх предметів першої необхідности“.

Гехтер. Значіння України в економічному житті Росії. Літ.-Наук. Вістник, 1909, IX, стор. 301.

к) В дійсності справа далеко не так була: по-перше, необхідно точно встановити, чи як-раз сільсько-господарські продукти йшли в Росію, по-друге, яка кількість цих вивожених продуктів в процентнім відношенні до загального вивозу сільсько-господарчих продуктів. Гехтер робив свій висновок на прикладі чисел, взятих для одної Харківської губерні; приклад, однієї губерні не може бути однак, взагалі, доказом, а Харківщина менш всього придатна до цього, бо вона як-раз лежить на самій межі з Росією і зо всіх українських губерній мала з нею найтісніші торговельні взаємини, — так, пр., 1895 р. на Харківщину припадало 1/3 всього українського вивозу до Росії.

Пор. *М. Стасюк.* Економічні відносини України до Великоросії й Польщі. Зап. Укр.-Наук. Т-ва 1911, кн. VIII, стор. 91.

л) Правда, ми вже бачили, що з Харківщини до промислових районів вивезено за 1903 — 1905 роки 40,9%, а р. р. 1906 — 1908 аж 58% всього хліба, та цей вивіз як-раз не йшов до Росії головним чином. Сам-же Гехтер подає, що з загальної суми вивозу до промислових районів, в сумі 12.990 тисяч пудів на російські губерні припадало тільки 4.340 тисяч пудів, значить, 12,8% всього вивозу.

Пор. *Стасюк.* Записки Укр.-Наук. Т-ва, 1911, кн. VIII, стор. 92.

м) Щоб мати наочну картину українського вивозу внутрі меж давньої російської імперії, вистарчить тільки порівняти дані цього вивозу з 1895 р. в тисячах пудів:

Райони, що одержували / Райони, що вивозили	Литва	Білорусь	Польща	Прибалтійські краї	Волзький район	Москов. пром. район	Смоленщина	Центр. хліборобний	Приозерний район	ВСЬОГО Великоросія
Басарабія	71	—	174	12	—	—	—	—	—	—
Херсонщина	128	193	1.280	45	—	295	10	94	102	501
Таврія	—	30	35	—	—	23	—	49	19	91
Катеринослав.	146	1.034	490	5	38	573	327	93	30	1.061
Полтавщина	2.066	2.100	2.504	44	28	727	90	264	214	1.423
Харківщина	329	363	323	32	5	480	93	840	138	1.556
Чернигівщина	174	359	239	5	—	15	—	350	—	365
Поділля	527	30	1.086	56	—	24	—	—	10	34
Київщина	809	234	3.345	46	33	—	—	—	55	88
Волинь	463	47	424	14	—	—	—	—	15	15
Україна	4.713	4.390	9.910	253	104	2.137	250	1.690	583	5.134

К. Стасюк. Економ. віднос. Записки Укр.-Наук. Т-ва, 1911, кн. VIII, стор. 94.

н) „Коли-ж порівняємо в 1904 р. український вивіз з окремих районів після їх залізничих перевозів та напрямків цього перевозу в тисячах пудів, то матимемо таку саму картину, що потверджує погляд про малий відсоток вивозу збіжжя до Великоросії. (Див. стор. 114).

З цієї таблиці видно, що із загальної суми перевозок хлібних грузів 312.550 тисяч пудів, вивезених з українських залізниць — на українські залізниці було відправлено 212.556 тисяч пудів, до Польщі — 37.789 тисяч пудів, на закордонні залізниці 22.150 тисяч пудів, на Миколаївську лише 2.049 тис. пудів і на Московсько-Курську 1.045 тисяч пудів. Коли всі наведені залізниці уважати за великоросійські, то на них разом з Миколаївською припадало 13.572 тисяч пудів — такий і є мабуть дійсний вивіз у Великоросію з українських залізниць — майже в три рази менший за вивіз до Польщі".

М. Стасюк. Записки Укр. Наук. Т-ва, 1911, кн. VIII, стор. 99—100.

о) „Причини незначного експорту хліба з України до Великоросії і значного до Польщі, зокрема за кордон, треба шукати в прикордоннім становищі України — між Україною і промисловими, районами Великоросії, що потрібували хліба, лежать хліборобські Великоруські губернії, яким довіз хліба в потрібуючі райони коштує дешевше, ніж Україні, отже, тому, з Великоросією межують не дуже багаті на хліб українські губернії. Але головне, що найвіддаленіші пункти України ближче лежать до Чорномор.-Азовських портів, ніж до промислового Великоруського району; ціни Чорномор.-Азовських портів, звичайно, стоять до того вище від Московських цін завдяки попиту на український хліб з боку більш розвинених промислово ніж Великоросія — західньо европейських країн".

М. Стасюк. Екон. відносини Укр. до Великорос. Записки Наук. Т-ва в Київі, 1911, кн. VIII, стор. 104.

п) Подібне відношення в обміні з Росією було й що до худоби. І в цій ділянці вивозу Україна постійно зменшувала свої взаємини з Росією, хоча вивіз худоби з України за її межі поступово ріс. Так, пр., із всього числа худоби — 884.593 голів, вивезених українськими залізницями 1899 — 1901 ро-

Залізниці, що одержували / Залізниці, що вивозили	Катеринослав	К.-Х.-М.	Харк.-Миколаїв	Півден. західн.	Ліб.-Ром.	М. К.	Прив.-Варш.-Лодзь	Поліські	Закавказ.	Риго-Орл.	Лен.-Варш.	Півд.-Сх.	Микол.	М.-Курськ.	Закордон. залізн.	УСЬОГО
Катеринослав . .	31.074	7.983	9.212	670	265	166	2.103	205	188	573	172	2.254	461	165	514	56.870
Курськ-Харк.-Севастоп.	6.457	33.263	4.101	370	671	1.938	1.610	374	183	1.171	522	495	852	617	1.548	55.948
Харків-Миколаїв .	446	2.025	32.987	864	2.989	2.048	6.050	1.041	168	1.234	2 018	298	456	235	2.4. 1	58.328
Півден.-Зах. . . .	105	56	7.942	71.261	830	1.004	23.303	2.291	889	864	4.342	86	210	24	16.528	130.549
під'їзд. .	9	26	73	3.725	66	8	4.723	197	37	127	455	—	70	—	1.089	10.71[illegible]
УСЬОГО .	38.091	43.353	54.315	75.890	4.811	5.164	37.789	4.108	1.465	3.972	7.504	3.133	2.049	1.041	22.150	312.550

ками, приходило на польські залізниці 25,3% всього вивозу, тоді як на російські тільки 22,2%. 1901 — 1904 р.р. значіння польських залізниць збільшилося до 26,5% всього вивозу, а російських зменшилося до 18,7%. Ще цікавішу картину маємо з вивозом яєць. Як сильно зменшувався вивіз до Росії на користь закордонного, видно з того, що за кордон вивезено 1898 р. — 50,3% всього експорту з України, 1900 р. — 58,6%, 1903 р. — 63,3%, 1904 р. — 69,3%, 1905 р. — 65,1%, 1906 р. — 71,8%, тоді як до Росії: 1878 р. — 19,9%, 1900 р. — 19,5%. 1903 р. — 16,7%, 1905 р. — 15,5%, 1906 р, — 8,2%, 1908 р. за кордон було вивезоно вже 98%.

Пор. *М. Стасюк.* Економ. відносини. Записки, 1911, кн. VIII, стор. 110—112.

4. Ринок збуту обробничої промисловости

а) Українська промисловість, як знаємо, розвивалася в двох основних напрямках, в ділянці важкої промисловости, що постачала на ринок напівфабрикати, та в ділянці цукрової промисловости. Оці дві ділянки української обробничої продукції при одсталости инших ділянок обробничої промисловости й творили умови для характеру ринку збуту української обробничої промисловости. Перше, що характерне в цьому питанні, то це, що Україна на внутрішнім ринку все ще залишалася під напливом російських готових фабрикатів, якими не минуче мусіла користуватися в наслідок недостаточної кількости власних виробів. Порівняймо тільки дані що до окремих фабричних підприємств та вартости їх річної продукції р. 1908, щоб бачити, оскільки Росія перевагу мусіла мати на українському ринкові:

Категорії підприємств.	Кількість підприємств.		Сума продукції в тисячах карб.	
	На Україні	В Росії	На Україні	В Росії
Обробка бавовни	13	986	475,0	928.496,6
„ вовни	48	1.037	9.461,3	225.346,7
„ шовку	—	277	—	34.569,4
„ льону, конопель . . .	40	175	6.567,7	93.491,8
„ инших волокон . . .	28	384	733,6	49.632,5
„ паперу	232	1.333	11.389,3	126.889,3

Категорії подприємств.	Кількість підприємств.		Сума продукції в тисячах карб.	
	На Україні	В Росії	На Україні	В Росії
Механічна оброб. дерева . . .	290	1.902	10.604,3	119.510,9
Обробка заводська металів і будівництво машин	197	916	60.442,6	347.371,3
Ремонтні майстерні	59	323	1.388,5	13.644,3
Инше метал. вироб.	86	712	5.010,8	67.345,8
Залізнодорожн. майстерні . . .	36	176	22.543,4	71.466,4
Заводи морського відомства . .	6	17	451.6	43.80,3
Обробка мінеральн. матеріялів	278	1.521	15.600,6	97.726,0
Гірнича обробл. промисловість	13	186	84.483,7	214.841,0
Обробка тваринних продуктів .	91	1.153	11.035,6	159.241,5
Обробка споживчих предметів, обложених акцизом	1.986	7.948	503.482,2	1562.986.2
Хемічна промисловість	80	801	18.514,6	387.812,6
Разом . .	3465	1983	748.960,1	4.496699,3

Пор. Фабрично - заводская промышленность Украины в 1908 г., стр. 436.

б) „Само собою розуміється, що така перевага російської легкої фабрично - заводської промисловости над українською, не зважаючи на зріст останньої, в умовах крамового господарства, безумовно віддавала український ринок в руки російського промислового капіталу, що міг спокійно продовжати свою колоніяльну політику на Україні, яку і так уже систематично вів з XVIII ст. російський торговий капітал. Найбільш разючим фактом було те, що бавовняна промисловість на Україні була цілком не розвинена, не зважаючи на те, що до Чорноморських пристанів привозилося так багацько бавовни, що її відсіль перевожено залізницями до Росії, та те, що Україна рік-річно стільки вивозила вовни за межі свої, в першу чергу до Росії та до Польщі, а давала тільки 2,8% вартости вовняної продукції в Росії, спроваджуючи за те на дорогі гроші вовняну матерію з Росії і Польщі. Але справа стояла некорисно для України й з иншими ділянками обробничої промисловости. Так, пр., продукція льону, конопель давала всього 6,6% всієї російської

продукції, хоча населення України до Росії виносило 22,6%, продукція паротягів і вагонів давала 7,3% російської промисловости, продукція скла — 8,8%, продукція стеаринових свічок 4%, продукція дерев'яних виробів — 11,2%, хемічних 7,7% і тільки харчова продукція давала нормальну цифру, бо 25,4%. Це не двозначно доводить, що Україна все ще не могла покрити своїх потреб власною обробничою промисловістю і мусіла неминуче спроваджувати продукти обробничої промисловости з Росії.

Ось табличка вивозу і ввозу мануфактури на Україні в тисячах пудів:

РІК	Одержано	Вивезено	Ріжниця
1898	5.151	1.608	3.543
1899	4.078	1.921	2.157
1900	4.999	1.578	3.411
1901	5.102	1.464	3.638
1902	6.183	1.996	4.187
1903	6.283	1.927	4.356
1904	4.811	1.665	3.146
1905	5.368	1.692	3.686
190	6.014	1.813	4.206

Привіз машин в тисячах пудів:

РІК	Одержано	Вивезено	Ріжниця
1901	2.740,0	1.792,2	947,8
1902	3.483,4	2.517,4	976,0
1903	3.540,5	2.400,7	1.039,8
1904	3.482,8	2.355,6	1.117,2
1905	3.254,6	2.064,4	1.180,2
1906	2.895,5	1.170,2	1.725,3

Тільки хліборобські машини могла Україна не тільки не ввозити, а ще вивозити до Росії:

РІК	Одержано	Вивезено	Ріжниця
1900	2.024	2.331	367
1901	2.240	2.980	740
1902	3.305	3.773	468
1904	4.097	4.384	287
1905	4.373,5	4.674,4	300,9
1906	4.868,7	4.915,5	46,8

М. Стасюк. Записки, 1911, кн. IX, стр. 110—112.

в) Таким робом Україна продовжала на внутрішнім своїм ринку вести нерівну конкуренцію з московською промисловістю, хоч без упину йшла у розвиткові промисловости вперед. За те рішучу перевагу здобувала вона в ділянці гірничо-промисловій та цукровій, що завоювала для себе не тільки внутрішній ринок, а ще й багацько давала для вивозу за кордон, ба й в саму Росію. „Особливу увагу нашу мусить звернути великий зріст продукції заліза на масовий ринок. Так зросло в 1909 р. виробництво балок і покрівельного заліза, що вказує на зріст будівництва в державі, а особливо в містах. Поліпшився внутрішній ринок, надзвичайно зросла міська людність, загострилося квартирне питання, збільшилися суми вільних капіталів; все це привело до розвитку будівництва. . . Найяскравіше, — це зріст будівництва виступає в відомостях великого металевого синдикату „Продамет“ про 1910 р. в порівнянні з 1909 р. Так в металевий синдикат „Продамет“ поступило замовлень за перші 6 місяців (в тис. пудів):

Замовлення	1909 р.	1910 р.
На балки	3.700	7.860
„ сортове залізо . . .	14.500	24.500
„ листове „ . . .	3.800	5.400

М. Порш. На повороті. ЛНВ 1911, III, стор. 625.

г) Що до закордонного ринку на українську залізну руду, то вивіз її ріс на очах. Так, 1900 р. він виносив ще 0,7 міл.

пудів, 1901 р.—1,2 міл. пуд., 1908 р.—19 міл. пуд., 1904 р.—16,6 міл. пуд., 1906 р.—29,1 міл. пуд., 1907 р.—55,4 міл. пуд. Цікаво при цьому одмітити факт, що навіть Польща виплавлювала $^2/_3$ свого чавуну на українській руді. Що до марганцевої руди, яка виносила 32% всієї російської продукції, то її вивіз за кордон, починаючи з 1908 р., вельми став припинюватися через те, що найшов сильну конкуренцію на европейському ринкові з боку Остиндійської руди, що її фрахт до Европи коштував навіть дешевше від української.

Пор. *М. Стасюк.* Записки, 1911, кн. IX., стр. 90—91

д) Щоб мати наглядну картину переваги України над Росією у великій промисловості, порівняймо її привіз і вивіз за 1907 рік, коли-то ще важким тягарем на ній лежали наслідки що-йно перебутої кризи:

Обмін чавуну (в тисячах пудів):

РАЙОНИ	Вивезено	Ввезено	Ріжниця
Україна	28.650	11.741	+ 16.909
Півн. Кавказ.	281	240	+ 41
Білорусь, Литва	263	913	— 650
Польща	5.640	7.949	— 2.309
Пром. Центр.	2.533	6.426	— 3.893
Центр. хліб.	794	2.900	— 2.106
Озерний	485	4.220	— 3.735
Півн. Схід.	10.236	10.758	— 502
Надволж.	68	916	— 848
Прибалт.	374	3.059	— 2.685

Обмін заліза й стали:

РАЙОНИ	Вивезено	Ввезено	Ріжниця
Україна	19.425	11.491	+7.934
Півн. Кавказ	454	3.451	—2.997
Білорусь, Литва	580	2.710	—2.130
Польща	13.782	7.192	+6.592
Пром. Центр.	7.058	9.615	—2.557
Центр. хліб.	1.484	3.308	—1.824
Озерний	691	4.765	—4.074
Півн. Схід.	9.154	5.394	+3.860
Надволж.	2.552	2.470	+82

М. Стасюк. Записки 1911, т. IX, стор. 95.

е) „Нарешті, що до кам'яного вугілля, то його вивіз в Росію після 1905 р. почав сильно зменшуватися через те, що Росія почала переходити до дешевшого палива — нафти, через що й почала падати ціна на вугілля й навпаки. Так, пр., пересічна ціна за пуд 1908 р. весною була 22,6 коп., а наприкінці 1908 р. вже 19,4 коп. Одночасно й зменшився вивіз вугілля з Донецького басейну. Так 1908 р. вивезено було 632,2 міл. пудів, а 1909 р. 612,4 пудів".

М. Стасюк. Записки, 1911, кн. IX., стор. 10.

ж) Не зважаючи на те, добування кам'яного вугілля рік-річно росло. Отже, добуто в міл. пудів:

РОКИ	Добуто	Вивезено
1900	607,55 м. п.	418,96
1901	611,60 „ „	444,62
1902	575,48 „ „	442,94
1903	646,87 „ „	496,07
1904	710,82 „ „	509,78
1905	700,81 „ „	495,84
1906	805,80 „ „	612,83
1907	938,91 „ „	718,83
1908	959,96 „ „	712,02
1909	927,07 „ „	696,46
1910	861,38 „ „	653,78
1911	1.033,43 „ „	759,34
1912	1.086,58 „ „	799,59
1913	1.252,31 „ „	902,08
1914	1.371,59 „ „	988,17

П. Фомин. Горно-заводская пром. Юга России за 1913 г., стр. 191.

з) Перейдімо тепер до експорту з України гірничої та гірничо-заводської промисловости на світовий ринок. Треба признати, що не зважаючи на енергійні спроби наладити організацію експорту кам'яного вугілля за кордон, вивіз його не зміг заняти поважного місця на міжнароднім ринку через важкі умови експорту, втворювані дорожнечею залізничого й морського транспорту та нерівною конкуренцією з доско-

нальною англійською організацією на закордонному ринку, нарешті, через все таки великий ріст попиту на кам'яне паливо на внутрішнім ринку. Оскільки цей попит, не зважаючи на ріст вживання нафти, як палива, зростав, показує статистика привозу мінерального палива в Росію. Так було привезено в Росію: 1874 р. — 62,6 міл. пуд., 1884 р. — 108,3 міл. пуд., 1901 р. — 192,5 міл. пуд., 1911 р. — 280,6 міл. пуд. 1912 р. — 342,2 міл. пуд., 1913 р. — 473,6 міл. пуд. тоді, як участь закордонного палива в загально-російськім споживанні давала: 1874 р. — 44,2%, 1881 р. — 33,7%, 1891 р. — 19,7%, 1901 р. — 15,9% 1911 р. — 13,4%. Що до районів Росії в одержуванні закордонного палива, то справа стояла так:

Привезено в мільйонах пудів:

РОКИ	В Біле море	В Балт. море	В чорн. море	Рос.-Пруськ. корд.	Рос. - Австр. корд.	Разом
1890	0,3	74,6	9,5	8,8	0,8	94,2
1895	0,6	98,5	5,9	11,7	0,9	118,1
1900	1,0	160,0	17,8	56,2	4,9	240,0
1905	0,9	154,3	3,3	57,8	6,6	226,1
1910	0,7	181,7	4,9	66,6	3,2	259,3
1911	2,0	190,5	1,2	77,6	3,8	[illegible]
1912	2,3	227,5	0,4	89,9	4,4	[illegible]
1913	2,8	321,1	18,7	113,7	5,7	[illegible]

П. Фомин. Горно-заводская промышленность Юга России, II, стр. 73 — 80.

і) Очевидно, що в таких умовах експорт з України вугілля за кордон був незначний. Ось дані цього вивозу за 1912 рік в тисячах пудів:

К У Д И	Вугіль	Антрацит	РАЗОМ
До Австрії	394	—	394
„ Болгарії	2.317	18	2.335
„ Румунії	1.046	438	1.540
„ Турції	1.322	1.259	2.581
„ Франції	266	—	266
„ Букеро пароплав.	2.852	—	2.852
Разом . .	8.299	1.711	9.976

П. Фомин. II, ст. 73.

к) Проблема залізорудного експорту з Росії на ділі торкається тільки України, що давала довоєнного часу 70%, всієї російської здобичи залізної руди, передусім, Кривий Ріг, що й був за головного експортера руди за кордон. Розвиток експорту Криворізької руди характеризується ось такими даними:

1901	220.000 пудів
1902	2.402 000 „
1903	17.852.000 „
1904	15.419.000 „
1905	13.197.000 „
1906	28.765.000 „
1907	54.905.000 „
1908	35.277.000 „
1909	31.599.000 „
1910	51.717.000 „
1911	54.087.000 „
1912	40.486.000 „
1913	28.674.000 „

Що до напрямку, куди вивожено руду, то справа стояла так:

КУДИ	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Голандія	23.275 т. п.	17.376 т. п.	23.363 т. п.
Англія	9.897 „	4.236 „	3.657 „
Німеччина	15.858 „	16.503 „	1.650 „
Австрія	730 „	2.090 „	1 „
Інші	1.340 „	254 „	3 „
Разом	54.087 т. п.	40.486 т. п.	28.674 т. п.

П. Фомин. II, стр. 74.

л) Що до привозу із-за кордону продуктів залізної індустрії, то справа стояла так:

РОКИ	Привіз до Росії (в тисячах пудів)			
	Чавуну	Заліза стали	Фабрикати заліза й стали	Машин
1860—1869 / 10	814,7	4.911,4	1.315,7	192,9
1870—1879 / 10	4.173,4	1.499,1	2.858,4	2.631,7
1880—1889 / 10	12.485,2	7.601,3	1.675,9	2.149,0
1890—1899 / 10	7.109,7	14.999,4	2.051,5	5.602,3
1900—1909 / 10	1.040,0	4.237,6	2.897,2	8.692,2
1910	360	2594	3057	13.941

П. Фомин. II, стр. 84.

м) „Ріст привозу всіх продуктів залізного виробництва 70-ми роками доводить збільшення внутрішнього попиту на залізо, при чому особливо значний ріст привозу заліза й стали треба віднести на рахунок збільшеного будівництва залізничих шляхів і несподіваного попиту на рейки, 80-тими роками росте в три рази привіз чавуну та зменшується, майже, в 2½ рази привіз заліза. В тому вбачається вплив з одного боку, дозволу на безмитний привіз чавуну, з другого, встановлення 1875 р. премії на продукцію рейок, через що в нас починають з'являтися рейкопрокатні підприємства. Після того привіз чавуну все падає і згодом сходить на нівець, обмежуючись головним побитом спеціяльними сортами. Инакше кажучи, домення продукція розвинулася в країні на стільки, що не відчувалося потреби, за звичайних умов, на привіз чавуну. Привіз заліза й стали 1890-ми роками показує, що й в ті роки нечуваного росту тільки організуюче себе виробництво не в силах було поспіти за швидким ростом попиту, так що, не зважаючи на зміцнення митного протекціонізму, прийшлося у великій мірі користуватися ввозом. В перше десятиліття XX в. привіз заліза й стали вельми вкорочується — 3½ рази. Це наслідок росту в минулі десятиліття нових залізноробних й сталолітейних заводів на Україні та чергового

в той період застою в промисловості. В той час, як імпорт чавуну й заліза сходить на нівець, дуже сильно росте привіз машин".

Гливиц. Железная промышленность России, стр. 66—67.

н) „В цукровій промисловості експорт цукру з України грав дуже важливу ролю. Загальна вартість річної продукції цукру на Україні, тоді як в Росії була недопродукція, далеко переважала внутрішний попит України,тоді як російський уряд, приступаючи до Брюсельської конвенції 1902 р., гнав за всяку ціну цукровий експорт за кордон, щоб з успіхом конкурувати на міжнародньому ринку власним цукром. Яке місце займала Україна в загально-російській продукції цукру, досить порівняти дані 1908 р. Тоді було в Росії заводів, що виробляли пісок-цукор, 230, на вартість 129.932.000 карб., при 101.013 робітниках, з того на самій Україні було 171 заводів, з річною продукцією на 101.873.500 карб., при 76.720 робітниках. Коли у всій Росії всіх чисто рафінадних заводів було 21, з річною продукцією на 105.231.000 карб., при 25.373 робітниках, то з цього на Україні було їх 15, з річною вартістю 82.180.300 карб., при 19.922 робітниках".

Пор. Фабр.-завод. пром. Украины в 1908 г.

о) Через те й зрозуміло, що в експорті цукру за кордон з Росії, Україна мала пересічно біля 75% всієї вивоженої вартости. Загалом, експорт цукру з Росії був вельми не регулярний, не зважаючи на обов'язуючі постанови конвенції Брюсельської — постачати рік-річно біля 250.000 тон. Так, пр., відношення дійсного вивозу до вивозного контингенту представлялося в 1907—1914 р. в таких цифрах:

РОКИ	Вивозний контингент в тисяч. пудів	Дійсний вивіз в тис. пудів	Ріжниця
1907/8	18 314,4	13.828,2	— 4.486,2
1909/10	12.209,6	278,2	—11.931,4
1910/1 1	12.209,6	12.141,7	— 67,9
1911/12	21.366,8	21.478,2	+ 111,4
1912/13	15.262,0	1.470,5	—13.791,5
1913/14	15.262,0	295,8	—14.966,2

В. Ландо. Интересы русского сахарного експорта, стр. 12.

п) Остаточно в загальній сумі торговельний баланс України на передодні війни (1313 р.) представлявся так в міл. пудів:

ГРУПИ	Вивіз	Привіз
Хліб	268,6	33,3
Насіння	8,8	2,3
Висівки	12,4	0,6
Лісові товари	12,9	48,8
Тварини	35,8	7,8
Продукти тварин	42,7	17,7
Овочі	4,5	1,4
Льон, коноплі	1,4	6,9
Мануфактура	16,9	214,3
Хем. товари	5,4	0,3
Кам'яний вугіль	54,2	4,4
Нафта	1,0	14,3
Цукор	274,4	9,4
Мінерали	9,9	11,5
Руди й метали	135,9	20,0
Метали в продуктах	116,3	126,5
Інші	4,6	71,1

А. Копорский. Торговый баланс Украины в 1913 г., стр. 9.

5. *Боротьба за монополії продукції й збуту*

а) Вже до кінця 1880-их років капіталістичне господарство на Україні виростало помітно під впливами закордонних капіталів. Але, починаючи з 90-х років годувати став українську промисловість ще більше величезний приплив закордонних капіталів на Україну. Як сильно ріс приплив закордонних капіталів взагалі в російську промисловість, можна бачити з росту числа компаній та їх основного капіталу окремими добами цього росту:

Роки одкриття заграниц. компаній	Число компаній	Основ. капітал в мільйон. карб
1856—1887	15	71,7
1888—1894	22	62,9
1895—1902	90	253,0
1903—1905	11	9,5
1906—1913	88	168,6

П. Фомин. II, стр. 29, пор. *П. Галицкий,* стаття в „Народном Хозяйстве", березень 1922 р.

б) Не зважаючи на зменшення припливу закордонних капіталів після 1903 року, як вирахував Галицький, все ще із загальної суми 1.343 міл. карб. капіталу закордонних підприємств, що процювали в Росії до війни, 413,8 міл. карб. припадало на Україну і то головним побитом на українську гірничу промисловість. Згідно з даними Оля — „Иностранные капиталы в России", під контролем закордонного капіталу перебувала більша половина здобичі мінерального палива Донецького басейну; як вирахував інжен. Глівіц, закордонний капітал в українській металургії володів 95% основного капіталу, вложеного в ту ділянку української промисловости.

Пор. *П. Фомин.* II, ст. 30 і *Гливиц.* Железная промышленность России, стр. 199.

в) Правда, революція 1905 р. вельми перелякала закордонні біржі, що вміщували свої капітали в українських та російських підприємствах, налякала й закордонних підприємців, а тим самим втворила сприятливі умови для росту національного капіталу. Вже до революції 1905 року з'являється сильний процес націоналізовання промисловости, починаючи з перших років XX ст.; після революції 1905 року, цей процес ще більш росте: вистарчить порівняти тільки відношення вложених тоді в російську промисловість місцевих капіталів до закордонних: 1901 — 1904 роками вложено було в російські підприємства закордонних капіталів на 182 міл., а місцевих вже 209 міл. А 1910 р. капітали дозволених в Росії закордонних компаній давали тільки 33,7 міл. карб., тоді як місцеві капітали дали суму 190,4 міл. карб., але, не зважаючи на це, російський промисловий капіталізм, не тільки на Україні, але й у Росії, не міг стати дійсно „отечественным", і бодай на Україні, як що не в Росії, фактична перевага, безумовно, все таки залишилася за закордонним капіталом.

Пор. *М. Покровский.* Русская история в самом сжатом очерке, ч. III, вып. 1, стр. 24.

г) Цікаво, які закордонні капітали панували в українській промисловості? Згідно з обрахунком, французький капітал мав 32,6% всієї суми закордонних капіталів, вложених в українську промисловість, англійський — 22,6%, німецький — 19,7%, бельгійський — 14,3%, американський — 5,2%.

Таким побитом закордонний капітал на Україні набирав значіння підприємця, що конкурює з російським торговельним капіталом, набирав, значіння й собі колонізуючого капіталу, що в ніякому разі не виявляв тенденцій денаціоналізуватися і підпасти під вплив російського конкурента. І тоді, коли німецький капітал виступав на Україні в ролі безпосереднього, індивідуального підприємця, то французький і бельгійський — прямували раніш на Паризьку біржу і являлися відтіль уже в формі акційних товариств, що не зраджували його національного походження. Ось як характеризує Левин цю ролю закордонного капіталу взагалі в російській економіці: „Велитенську ролю відограє для нашої промисловости Паризька біржа, і то як раз біржа, а не французький підприємець. Не буде переборщенням, коли скажемо, що паризький coulissier заснував нашу важку індустрію. Капітали тут збираються на біржі, цілком безличні, дрібні, поодинокі; француза - хазїяна, як суб'єкта, немає. З німцем, з його підприємством, що він його заснував, ми здибаємося кожної хвилини. З французом остільки, оскільки тільки банк — представник експортованих в Росію капіталів — не вирішить вложити свої вільні засоби в нашу промисловість. Таким побутом національність закордонних капіталів впливає вельми й на форми нашої промисловости. Німці воліли завсігди індивідуальну; навіть в акційних підприємствах, заснованних на німецьких капіталах, виявляється особа власника більшости акцій, тоді як французькі й англійські капіталісти давали перевагу акційним принципам, і то не тільки формою, але й змістом".

Левин. Германские капиталы в России, стр. 55 — 57, пор. *П. Фомин.* II, стр. 63 — 64.

д) Само собою розуміється, що закордонний капітал, вложений в українську велику промисловість в першу чергу дбав про те, щоб для неї забезпечити ринок в межах Росії і тільки вдругу чергу за кордоном, і то в непромислових, одсталих країнах. Це й пояснює нам, між иншим, чому українська гірнича й гірничо - заводська промисловість так швидко здобула собі перевагу над російською, хоч остання із усіх сил намагалася все ще задержати своє, як не пануюче — то бодай паритетне становище — очевидно надаремно — закордонний капітал менш був в ній заінтересований, аніж в

українській. Досить тільки порівняти суми французьких капіталів, вложених в російську гірничо-заводську промисловість:

Український район	111.896.800	карб.
Уральський „	14.862.500	„
Польський „	10.425.000	„
Підмосковськ. „	2.000.000	„

В кам'яновугільній промисловості розподіл французьких капіталістів був такий на передодні війни 1914 р.:

Донецький район	81.855.600	карб.
Домбровськ. „	18.812.500	„
Кузнецький „	2.000.000	„
Підмосковськ. „	300.000	„

Пор. *П. Фомин.* II, стр. 59 и 65.

е) Супроти закордонного ринку закордонному капіталові все таки треба було не ображати російського патріотизму, що був у позиції того наївного, що за німецьким прислів'ям: „glaubt alles zu schieben und selbst wird geschoben" (уявляє собі, що всім він керує, а фактично ним керують). Експорт за кордон був вершком амбіції російського торговельного капіталу, через те й треба було йому зробити в цім напрямку уступку — добиватися забезпечення збуту для важкої індустрії й на закордоннім ринку, очевидно, зберігаючи власні інтереси. А що французькому капіталові, який на рахунок Англії здобував що раз більш командуюче становище в українській індустрії, було байдуже, чий продукт він продаватиме, щоби тільки його здобувалося за його гроші, то проблема експорту продуктів української важкої індустрії за кордон все-таки находила своє реальне здійснення, викликаючи навіть конкуренцію з Англією на ринках Европи. Постанова XX з'їзду гірничих промисловців України 1895 р. була не тільки словесною декларацією, але й дійсною спробою забезпечити собі закордонний ринок. Ось як формулував цей з'їзд свого експортного програма:

1) „Утворити при Раді з'їзду постійну комісію для поширення збуту кам'яного вугілля, яка має завдання: а) заснувати в Москві склад і контору для торгівлі Донецьким вугіллям і для керування нею; б) ознайомитися з тими закордонними ринками, що на них український вугіль може найти збут,

звернувши особливу увагу на Грецію, Туреччину й Румунію, вибрати для експорту підходящі сорти вугілля, купувати його та одсилати, куди призначено; в) тримати агентів і склади вугілля на тих закордонних ринках, де це буде потрібно.

2) Прохати уряд, з метою допомоги розвиткові торговельної флоти, зазначити власникам пароплавів премію за вивіз кам'яного вугілля за кордон: по 1 коп. з пуда до Константинополя й Румунії, по 1½ коп. з пуда до Греції й Архіпелагу і по 2 коп. до дальших пристанів Середземного моря.

3) Прохати міністерство фінансів запровадити спеціяльний вивозний тариф за кордон на Унгени по 1/150 коп. з пуда і верстви.

4) Прохати уряд скоріш прочистити Кілійський рукав Дунаю, що находиться в російському посіданні.

5) Прохати уряд встановити для всього вивоженого за кордон вугілля таке саме звільнення від усіх оплат, яке тепер восстановлено для вугілля, вивоженого до Константинополя".

Пор. *Фомин.* II, стор. 65.

ж) Супереки місцевого й закордонного капіталу швидко однак притупилися загальною кризою в промисловости на початку XX століття так на Заході, як і в Росії. Що більше криза зневолила капіталізм найти вихід із скрутного становища в зміцнені організації продукції й збуту. Дотеперішня її форма на Україні — з'їзди гірничо-заводських промисловців, хоч і була кроком вперед для регулювання продукції й збуту, все таки не могла задовольнити нових потреб нового етапу капіталізму, та ще й в умовах важкої промислової кризи на початку XX століття, що вимагала як раз тепер зміцненої концентрації й централізації виробництва. На Україні початок XX століття й утворив нові форми організації збуту гірничо-заводської промисловости, а саме дав два велитенські синдикати „Продуголь" і „Продамет".

Ще до заснування обидвох синдикатів в Харкові закордонний капітал заснував 1899 р. „Южно-русское общество внутренней и экспортной торговли антрацитом", яке тільки номінально було самодійним товариством, а на ділі находилося цілковито в руках закордонних підприємців. На Україні засновано Харківську кам'яновугільну і залізно-торговельну біржу, одкриту 1902 р. „Первое Акционерное общество для

БІБЛІОТЕКА НАУКОВ. Т-ВА ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

продажи изделий русских металлургических заводов"—„Продамет" було засновано 1902 р. в Харкові з метою організації торгівлі чавуном, сталлю, залізом та взагалі всякого роду продуктами металургійної промисловості і на власний рахунок і за дорученнями. Свого справжнього характеру „Продамет" набрав тільки 1909 р. коли західньо-европейська криза зміцнила депресію в залізній промисловості в Росії і зневолила заводи України заключити по-між собою згоду на продаж головного риночного продукту, горнового заліза. Основою „Продамета" було картельне об'єднання контрагентською умовою не тільки всіх великих українсвких гірничозаводських підприємств, а ще й підприємств по-за межами України, як заводи Польщі, Прибалтійські, Центрально-Московські, Приволзькі та навіть Уральські.

Пор. *Н. Фомин.* II, стр. 110—111 і *Циперович.* „Синдикаты и тресты в России", стр. 42, 67, 70.

з) Оскільки „Продамет" все ще таки про око на зверх задержав характер російського підприємства, хоч фактично виріс на французьких капіталах і находився під німецьким впливом, то другий український синдикат „Продуголь" навіть на зовні виявляв своє закордонне походження, залишаючи Правління синдикату в Парижу. „Продуголь" почав існувати юридично 1904 р., коли підтверджено устав „Общества для торговли минеральным топливом Донецкого Бассейна" заснованого Н. С. Авдаковим і С. Манциарлі де Делінесті на лад акційного товариства.

Пор. *Циперович.* Синдикаты и тресты, стр. 51—52.

і) 1908 р. на Україні мав з'явитися ще металургічний трест з основним капіталом 154 міл. карб. і тільки тому, що енергійно виступив проти цього російський патріотизм, до здійснення нового наступу закордонного капіталу не прийшло.

Пор. *Н. Фомин.* II, стор. 118—119.

к) Із числа синдикатів української гірничої промисловости, що мали менше значіння, можна вказати на об'єднання залізорудної й соляної промисловости. „Общество для торговли железной рудой"—„Продаруд" об'єднало 1917 р. шість великих залізорудних підприємств, що давали біля 80% всієї здобичи незаводських підприємств. Реального значіння цей

синдикат не зміг однак для себе добути. Соляна промисловість не тільки України — але й всієї Росії була синдикована в товаристві „Океан".

Пор. *П. Фомин.* II, стр. 119.
Пор. *Циперович,* стр. 53.

л) Оскільки закордонний капітал, вложений в українські підприємства великої індустрії, змагав до синдикування й трестування, щоби регулювати свій збут, в першу чергу на внутрішнім ринку Росії, і з тією метою втягав в себе важку індустрію инших районів Росії, остільки російський капітал, конкуруючи з першим за монопольне володіння російською й українською промисловістю, змагав знову зі свого боку в ніякому разі не пустити закордонний товар на російський ринок. Імперіялістичні тенденції національного капіталу виступали тут недвозначно наявно; не маючи спромоги припинити припливу закордонних капіталів до країни, він цупко замикав кордони перед припливом закордонного продукту в Росію, замикав їх натягненою до максимума тирифною політикою. В цьому напрямку російський імперіялізм перейшов далеко досягнення західно-европейського імперіялізму. Возьмім тільки мито на залізо з 1898 р. В Америці залізо оплачувано при привозі митом від 42 до 49 коп. за пуд, в Німеччині від 19 до 23 коп., а в Росії, відсталій Росії, від 75 до 98 коп. за пуд. За бавовняну пряжу платили в Америці від 2 карб. 10 коп. до 6 карб. 31 коп. за пуд, в Німеччині від 91 коп. до 3 карб. 64 коп., в Росії від 7 карб. 20 коп. до 16 карб. 50 коп.

За бавовняні ткані платили в Сполучених Штатах від 4 карб. 63 коп. за пуд до 18 карб. 60 коп., в Німеччині — від 4 карб. 55 коп. до 17 карб. 44 коп., а в Росії від 21 карб. до 87 карб. за пуд.

Пор. *М. Покровский.* Очерки по истории революц. движения в России, стр. 119 — 120.

м) „Не маючи, однак, рішаючого впливу на велику промисловість, не маючи, зрештою, й змоги станути з товаром своєї промисловости до конкуренції з закордонним продуктом на закордоннім ринку, національний капітал кинувся на організацію ринку збуту продуктів сільсько-господарчої промисловости. Вже 1887 р. при активній допомозі російського уряду

засновано на Україні синдикат цукровий з осідком в Київі, що зразу об'єднав біля себе 271 цукрових підприємців з Росії й України з метою нормування продукції й збуту цукру".

Циперович. Синдикаты и тресты, стр. 36.

н) Хліб і цукор — це були одинокі національні продукти, що їх збут міг регулювати виключно національний торговий капітал. Він і віддав цій ділянці експорту всю свою увагу, використовуючи допомогу підлеглого йому і ним організованого російського самодержавства. Політика за всяку ціну опанувати закордонний ринок для збуту цукру виявилася найкраще 1903 р., коли то Росія, з метою мати вільну руку в цукровім експорті, не нагодилася увійти в склад цукрової конвенції, що її заключили 1902 р. в Брюселі европейські держави. Брюсельська конвенція мала завдання регулювати міжнародню продукцію й збут цукру, встановляючи контингент продукції та збороняючи давати будь-які вивозні тільки для вивозу. Само собою розуміється, що такі умови для російського торговельного капіталу, були не можливі до прийняття.

Пор. *В. Ландо.* Интересы русского сахарного экспорта, стр. 8.

о) „Російський уряд надміру піклувався цукровою промисловістю. Допомагаючи з усіх сил її розвиткові, він завів „знамените цукрове нормування, ц.-т. казенний обов'язковий синдикат, що не допускав падання цін в середині країни низше певного вельми високого рівню. Таким побитом цукрова продукція набирає штучного стимула для свого розвитку. Ціни на цукор в країні тримається на високому рівні: внутрішній споживач дає українським плантаторам і цукровим підприємцям незмірими бариші. Уряд організує штучний вивіз цукру за кордон, де наш цукор продають за нечувано низкі ціни. Щоб за всяку ціну знизити ціну українського цукру за кордоном і тим самим дати йому можливість конкуренції з таким закордонним цукром, заводчикам на рахунок казни видається премії за вивезений цукор, знижується для цукру на експорт залізничі тарифи. Перевезти пуд цукру внутрі Росії на 1000 верстов коштує 49,34 коп., а цукор, призначений для вивозу на тім самім просторі оплачується в

23,70 коп. з пуда... Ціна за пуд цукру в Петрограді 1904 р. була без акцизу 4 карб. 10 коп. (акциз 1 карб. 75 коп.), ціна вивезеного цукру в Гамбурзі — 1 карб. 95 коп.".

М. Боголепов. Государственное хозяйство и финансовая политика правительства, в „Общ. движении России в начале XX ст.", т. I, стр. 167.

п) Само собою розуміється, що така політика Росії за кордоном зустрічала різкий реванш. Після виходу Росії з Брюсельської конвенції 1903 р. Англія небаром цілком припинила довіз українського цукру, пристосувавши до його на конвенційних ринках так зв. караючу статтю компенсованих привозних мит. Наслідком цього вивіз цукру протягом 1905—1907 р. упав до мінімума, бо ледви досягав 100—20 тисяч пудів і то на неконвенційні ринки. Тільки 1907 р. знову унормовано вивіз, коли Росію примушено було вступити до конвенції, погоджуючися на норму вивозу 12,2 міл. пудів в рік без вивозних премій.

Пор. *В. Ландо.* Интересы сахарного експорта, ст. 8—9.

р) Але й з не меншими труднощами приходилося Росії взагалі боротися весь час за свою позицію на збіжжовім міжнароднім ринку. „В розвитку збіжжового експорту можна бачити такі головні періоди: перед 70-х роками він характерезується переважно вивозом пшениці, що становила більше половини всього вивозу. Одночасно з цим головним споживачем нашого вивозу була Англія, що скуповувала більшу половину нашого хліба. Від 80-х років вивіз пшениці зменшується, а одночасно зменшується наш вивіз до Англії, збільшується за те вивіз жита, з другого боку росте вивіз до Німеччини, нарешті третий період, від кінця 90-х років, коли росте вивіз ячменю, збільшуючи одночасно значіння Німеччини, як головного споживача нашого хліба.

Пор. *П. Лященко.* Зерновое хозяйство и хлеботорговое отношение России и Германии, ст. 75.

с) Отже, і на збіжжовому европейському ринкові не везло Росії, хоч абсолютна цифра збіжжового експорту рік-річно не зменшувалася, а навпаки, головно з початком XX ст., поступово росла вгору. Як раз саме, починаючи з 90-х років, незвичайно виріс американський імпорт збіжжя в Европу,

з успіхом конкуруючи з російською й українською пшеницею на европейських ринках не тільки дешевшими цінами, а ще й кращими сортами збіжжя та солідним постачанням, на яке російський експорт, працюючи при допомозі дрібних спекулянтів, не міг здобутися. Приходилося хоч-не-хоч і тут штучно підтримувати експорт збіжжя при допомозі усяких вивозних премій та перевозових полекшень.

Пор. *А. Волков.* Курс международной хлебной торговли, стр. 54.

т) Обмежений головним побитом на жито і ячмінь російський та український експорт на передодні війни 1914 року потерпів і на цьому ринкові поразку. Німеччина, що крім власного імпорту з Росії, споживала ще яких 65% голандського імпорту збіжжя з Росії, підносити стала рік-річно збіжжове мито на російський експорт. Одночасно нечувано швидко росла сільсько-господарча витворчість в Німеччині, через що після 1905 р. російський експорт до Німеччини виразно став знижатися. Коли роками 1900—1904 Німеччина ввозила рік-річно 828 тисяч тон жита з Росії, то 1905—1908 роками ввезла тільки 555 тисяч тон, а 1912 р. тільки 269 тисяч тон, при чому 114 тисяч тон німецького жита було привезено до Росії. Скандал стався нечуваний, бо німецьке дешевше жито стало конкурувати з російським не тільки на европейському ринкові, а ще й на внутрішньому російському. Прийшло до того, що Росія примушена була 1913 р. впровадити мито на привожене збіжжя.

Пор. *М. Покровский.* Очерки по истории револ. движения в России, стр. 165—166.

9. Кооперація

а) Розвиток капіталістичних відносин у виробництві неминуче призводив до того, що торговельний капітал проникав у найбільш одсталіші складники української економіки— в дрібне селянське господарство, зневолюючи його що раз більш продукувати на ринок, з другого боку, віддаючи його як і взагалі усякого дрібного вирібника краму, в руки спекулянта — скупщика. Ми знаємо вже, що на цьому ґрунті розвивалася проста капіталістична кооперація, подекуди, як пролог мануфактурної та фабричної промисловости, подекуди—

як придаток великої машинової продукції. Проста капіталістична кооперація була антитезою до славетного артільного руху другої половини XIX ст., що бажав захватити дрібного вирібника в його незалежності перед спекуляцією скупщика та підрядчика шляхом об'єднання його на общинних началах в одно підприємство. Виростаючи із нутра артілі, вона розвалювала її, позбавляла самодійности, вбивала її. Вже під час що найвищого розвитку артільного руху, писав Ф. Щербина, що „в кращому випадкові артіль може тільки вперто захищати своє животіння і тільки де-яка з них має прогресивно — реформуючий характер. Ждати від неї „протидії" швидко виростаючим капіталістичним змаганням, само собою розуміється, в ніякому разі не можна. Капітал і капіталістичні тенденції душать її зовні і розвалюють із нутра. Не їм в такому вигляді та таких умовах перти проти такого рожна, як капітал і проти всього того, що зним з'язано... В сучасному вигляді українські артілі та їх общинно-артільні форми, являючи собою самобутні явища, реально, майже, не мають і не можуть мати ніякого значіння в боротьбі з наступаючим капіталістичним укладом і його відносинами. Їм навіть не час одстоювати своє існування".

Ф. Щербина. Южно-русские артели, ст. 124 — 125.
Пор. *Н. Ленин.* Собр. соч., т. III, стр 289 — 290.

б) Доля артілі в ремісничій, та кустарній продукції XX ст. дійсно потвердила віщування Щербини. На Україні вона ніяк не могла стати твердо на ноги. Погляньмо на цифрові дані за 1911 р.

Губерні	Кількість артілів	
	Ремісничих	Кустарних
Катеринославська	3	2
Київська	—	3
Подільська	—	2
Харківська	1	2
Херсонська	1	1
Чернигівська	1	1

Рыбников. Кустарная промышленность, стр. 176.

в) Така сама доля була вирібничої артілі і в сільському господарстві, хоч В. Левитський стільки положив енергії для її поширення. Ідея В. Левитського виросла із супряги в 90-х роках, оформивши себе в сільсько-господарчий колектив зі спільними засобами праці. Левитський почав організацію артілів 1894 р. в Олександрівському повіті вельми успішно. На початку XX ст. з них не залишилося ані одної. Правда, на їх місце виростали де які нові в Херсонській, Полтавській та Катеринославській губ., але й вони швидко пропадали.

Пор. *С. Прокопович.* Кооперативное движение в России, стр. 66 — 67.

г) Процес розпаду сільсько-господарчих артілів з'являвся з моментом, коли їх засновано. „Артільщики або цілком не об'єднувалися своїм маєтком для спільної праці, або володіли ним короткий час, вживаючи навіть сили до його розділу. Артільний реманент в кожного на руках. Господарство на надільній землі проводить кожен член артілі самодійно власними засобами. Навіть на орендованій для спільного посіву землі артільщики звичайно провадять господарство окремо, ц. т. ділять землю, а не продукти її. Артільна організація становила таким побитом необхідну умову тільки одержувати позики... Тепер артільщики кажуть: за гроші спасибі: — за артіль ні".

„Новое Слово", 1896 г., листопад, ст. 171, пор. *Фаресов.* Народники и марксисты, ст. 13 — 14 і *М. Левитский.* О земледельческих артелях. Сборник Херс. Земства 1898, III, ст. 61.

д) Оскільки не вдалася спроба з організацією виробничої кооперації на базі артільно-общинних принципів, остільки з кінцем XIX ст. успішно почала розвиватися торговельна кооперація товариська, що забезпечувала господарства, що входили в її об'єднання, кооперація, що усувала проміж дрібними вирібниками краму і ринком збуту дотеперішнього посередника — скупщика або, навпаки, проміж ринком збуту і споживачем ліквідувала крамаря-спекулянта, становляючи тут і там безпосередний з'язок самого товариства чи то вирібників, чи то споживачів. Така форма кооперації, мала завдання визволяти своїх членів — підприємців від визиску їх постороннім торговельним капіталом та утворювати

власний торговельний капітал для полекшення необхідного крамового обороту. Через те й виникли на основі законів про товариства з 1897 і 1908 р. та вельми поширилися на Україні і кооперація сільсько-господарча та кредитова, як форми організації ринку збуту дрібних вирібників, а заразом, як організація необхідного для них дрібного кредиту та ринку закупівлі потрібних для їхніх підприємств засобів продукції.

Як швидко росла сільсько-господарська кооперація, та яке місце займала вона взагалі в Росії, в порівнянні з иншими районами, показує нам оця таблиця:

Роки заснування	Кількість заснованих кооперативів		
	Росія	Україна	Польща
1903	50	17	2
1904	65	29	5
1905	60	22	3
1906	59	18	204
1907	165	32	132
1908	168	60	64
1909	180	72	68
1910	182	126	95
1911	159	106	—
1912	207	96	—

Кооперация на выставке в Киеве 1913 г., стр. 3.

е) Ще швидче росла кредитова та позичкова кооперація. Щоб мати наочну картину цього росту, досить поглянути на Волинську статистику:

Р о к и	Кредитова	Ощадно-позичкова
1901	—	2
1902	1	2
1903	1	2
1904	3	2
1905	6	2
1906	18	9
1907	32	20
1908	59	25
1909	118	30
1910	136	34
1911	195	50
1912	242	58

Кооперация на выставке в Киеве 1913 г., стр. 11.

ж) На 1 січня 1913 р. стан загалом кооперації сільсько-господарчої і кредитової на Україні представлявся в таких цифрах:

Губерні	Сіл. - госп.	Кредитова
Волинська	16	300
Катеринославська	80	194
Київська	66	218
Подільська	47	144
Полтавська	322	271
Харківська	84	219
Херсонська	76	373
Чернигівська	110	175
Таврія	53	131
РАЗОМ	854	2.125

Кооперация на выставке в Киеве 1913 г., стр. 27.

з) Яку ролю відогравала сільсько-господарча кооперація, за це найкраще промовляє сам устав 1897 р. згідно з яким „товариства мають завдання допомагати своїм членам в придбанні потрібних для сільського господарства предметів, в збутті сільсько-господарчих продуктів, в технічному переробленні їх, в заснованих на спільних рахунках підприємствах; дальше, товариства можуть видавати позики під забезпечення товарами, а також одержувати позики на ті товари на рахунок і по дорученні їх власників і, нарешті, виконувати ріжні доручення сільських господарів, що торкаються їх промислів".

С. Прокопович. Кооперативное движение в России, ст. 148. Пор. Труды первого С'езда деятелей по мелкому кредиту и сельско-хоз. кооперации 1912 г., стр. 78.

і) Само собою розуміється, що така кооперація в першу чергу мала обслуговувати інтереси заможнього селянства. Цей характер сільсько-господарчої кооперації недвозначно виявився на Катеринославськім обласнім З'їзді 1910 р. устами М. Резникова, який заявив, що в „наших кооперативах збираються елементи села найсильніші економічно; в них немає таких шарів села, що ми їм тільки можемо морочити голову, не знаючи ані рецептів, ані засобів для рятунку тих карликових господарств".

Труды Екатерин. Обл. С'езда, т. IV, стр. 994.

к) Про це переконує нас найкраще сам склад сільсько-господарчих кооперативів. Ось, пр., склад Рогінського кооперативу сільсько-господ. Полтавської губ. в ріжні роки існування:

Роки	Кількість членів	Дворян	Козаків	Селян	Безем.	Від 1-3 д	Від 3-6 д.	Від 6-10 д.	Від 16-15 д.	Від 15-25 д.	Більше 25 д.
1906	22	1	19	2	—	1	8	2	6	5	—
1907	40	5	37	3	1	4	12	4	14	8	2
1908	60	6	51	3	1	6	14	7	19	11	2
1909	72	6	60	6	2	6	18	13	29	10	3
1910	84	6	72	6	3	7	20	12	26	13	3
1911	71	6	61	4	3	7	17	12	18	10	4
1912	83	7	70	6	4	10	17	15	19	11	7
						35%			65%		

Кооперация на выставке в Киеве 1913 г., стр. 20.

л) Сільсько-господарські кооперації розвивали незвичайно велику діяльність в організації збуту сільсько-господарських продуктів, в першу чергу збіжжя. Ось, приміром, торгівля збіжжям Константиноградського товариства, що постачало збіжжя спочатку інтенданству, згодом до Гамбурга, Марселю, то що:

Роки	Продано в пудах			
	Жита	Пшениці	Ячменю	Вівса
1899	61.000	—	—	—
1900	69.000	—	—	—
1901	11.000	—	—	—
1902	231 000	—	—	—
1903	259.000	—	95.000	—
1904	160 000	—	120.000	—
1905	150.000	—	10.000	—
1906	393.000	161.000	2.000	5.000
1907	530 000	195.000	2.000	1.200
1908	129 000	174.000	10.500	12.000
1909	272.000	89.000	2.200	32.000

В. Тотомиянц. Кооперация в русской деревне, стр. 201.

м) Тоді, як сільсько-господарська кооперація з'явилася на Україні в 90-х роках, то кредитова кооперація зайшла на Україну вже 1869 року з Німеччини, де виховувалося її на принципах Шульце-Деліча. Полтавщина, а саме Гадяцький повіт, була першою, що присвоїла собі цю систему організації взаїмного кредиту вирібничого для дрібних вирібників. З того часу кредитова кооперація розвивається на Україні досить швидко, доходячи XX ст., головне після 1906 р., найвищого темпу в процесі цього розвитку.

Пор. *Тотомиянц.* Кооперация в русской деревне, стр. 269.

н) Як швидко розвивалася кредитова кооперація на Україні, досить узяти саму Херсонську губ. для приміру: „На 1 січня 1910 р. було там 248 кредитових товариств, що рахували за собою 131.584 членів зі сумою кредитів на 1.043.255 карб. Внески рівнялися 2.548.828 карб. позичок було видано протягом 1909 р. 5.582.053 карб. Баланс на 1 січня 1910 р. виносив 4.325.111 карб.".

В. Тотомиянц. Кооперация в русской деревне, стр. 314.

о) „Київська губерня мала 1904 р. 138 кредитових кооперативів. За останні три роки вона вкрилася густою мережею товариств дрібного кредиту, що ділять на дві категорії: селянські і національні. Усіх кооперативів за останні 2-3 роки засновано біля 200. В останній час вони почали об'єднуватися в один „Союз ощадних і кредитових товариств Київської губ." На 1 січня 1908 р. було видано за 1907 р. позичок на 2.335.000 карб. Внесків було зроблено на 1.032.000 карб. Паєвий капітал творив 542.000 карб.".

В. Тотомиянц. Кооперация в русской деревне, стр. 355.

п) Кредитова кооперація займалася не тільки виробничим кредитом. XX ст. виступає вона також у ролі посередників в збуті збіжжя. „Щоби охоронити селян перед продажем хліба за дешеві ціни скупщикам та перед потребою продавати його негайно після жнив, кредитова кооперація веде в сучасний момент або кредитові або комісійні операції з хлібом; спроба вести закупку збіжжя на твердий рахунок, навпаки, поширюється досить слабо. Найпростіший характер

мають кредитові операції; з їх звичайно й починають товариства. Спершу збіжжя, що на його видається позички, зсипають до виорендованих комор; коли-ж розміри операції більше або менше виясняються, товариство влаштовує власні приміщення для зсипу збіжжя... Перші, що занялися кредитовими операціями збіжжям, були Таврійські й Херсонські товариства. Комісійні операції зі збіжжям мають поки що дуже обмежене поширення та практикуються головним побитом в товариствах Херсонської й Бесарабської губерній".

С. Прокопович. Кооперативное движение в России, ст. 195; пор. *А. Кулижный.* Кооперативный сбыт продуктов сельск. хоз., стр. 14.

Класові відносини перед революцією 1905 р.

ТЕЗА

Україна на передодні революції 1905 р. уявляла собою ще більш замотаний клубок суперек аніж вся Росія взагалі. На Україні не тільки йшла загострена боротьба селянства з поміщиками, незаможнього селянства з глитаями й поміщиками, робітництва з буржуазією, не тільки починалися бої буржуазії з дворянством, тут ще й зокрема загострювати началося й національне питання.

Україна безперечно грала в російській економіці величезну ролю вже хоч-би тому, що через неї йшов шлях до Чорного моря, на Балкани, в Малу Азію, та взагалі на міжнародній ринок, на який прямувати починав з початком XX сторіччя торговельний капітал. Всю важливість значіння України для Росії не від нині зрозуміли найближчі сусіди Росії, Австрія й Німеччина, що для їх Росія починала ставати грізним конкурентом. Розуміла її тим більш Росія, коли так гарячково продовжувала вести свою русифікаторську політику на Україні, політику, що прямувала по шляху, вказанім ще Пестелем та згодом Уваровим і Валуєвим до цілковитої асиміляції „малоросів". Придушуванням з одного боку всякої культурницької самодійности, систематичним грабуванням на користь центру національного доходу, самодержавія сподівалося тримати Україну на міцних віжках в підчиненні інтересам російського поміщика й підприємця. Ті віжки треба було ще міцніш тримати в руках, бо на Україні крім українського населення жило ще й єврейське, що його буржуазія ніяк не йшла смиренько на лад російському торговельному капіталові та організувала йому в супереч власну експлоатацію селянства, забираючи лакомий шматок поміщицького доходу, що серед того населення як раз найчастіш виростали опоненти поліцейському

режимові в ім'я волі й демократичної рівности, що могли захопити собою й українську опозицію. Через те й поліцейський режим так пильно взявся за ліквідацію горожанських прав єврейського населення.

Але на шляху тієї колоніяльної політики стали виростати труднощі з приводу суперек між дотеперішніми спільниками тієї політики, торговельним та промисловим капіталом російським. Національний російський промисловий капітал, що не менш був заінтересований в поневоленні українського працівника, аніж той-же торговельний капітал, нараз начав тратити перспективи своєї гегемонії на Україні. Його представники переходити почали в опозицію і де-далі в рішучий бій за свою гегемонію, а тим самим стали шукати собі нового спільника, що допоміг-би звалити їм самодержавний режим торговельного капіталу й його представників-поміщиків. З ролі консервативного прислужника вони стали переходити в ролю буржуазного революціонера, що став спекулювати не тільки на революційних лозунгах, а ще й на національнім питанні, граючи на повишенні революції в Росії взагалі. Гра була скерована в першу чергу на селянство, але згодом почала й на пролетаріят звертати свою увагу.

Селянська маса на Україні легко могла стати спільником буржуазії в її боротьбі з поміщицькою владою. Дрібноземельний хлібороб, з природи революційний елемент, оскільки ходило о ліквідацію феодальних відносин його до поміщика, з природи консервативний, коли ходить не тільки о ліквідацію взагалі власницької господарчої системи, але й тоді, коли йде процес капіталізації в сільському господарстві в напрямку вивласнення дрібних карликуватих, в масі своїй споживчих підприємств на річ хліборобської капіталістичної фабрики-латифундії, оцей-то дрібно-власницький елемент починав як раз саме в 1902 р. вести свій наступ на поміщицьке хазяйство, бажаючи його вивласнення на свою користь. Лозунги вивласнення великої земельної власности, о скільки походили з рядів заможницьких елементів села, націоналізації взагалі земельної власности, о скільки виростали серед незаможницьких елементів селянства, як раз й були суто буржуазними у своїому змаганні втворення краєвого національного фонду земельного, то-ж і недивно, що буржуазія вхопилася за них зразу обидвома руками й стала одним фронтом вкупі з селянством проти поміщика-дворянина з його самодержавством.

Де що складніш була справа з пролетаріятом. Оскільки селянська маса, що не любить і не вміє шукати за джерелом свого поневолення, добачає її причини в безпосередніх з своїм життям явищах, не могла бачити в буржуазії не меншого свого ворога, ані-ж ним були поміщики, остільки пролетаріят, що безпосередньо вів боротьбу до тепер з буржуазією, з недовір'ям поставився до залицяння буржуазії, що вже вміла поженихатися з селянською стихією. Пролетаріят, як раз тепер, в часі кризи промислового капіталу, найбільш терпів від буржуазії, як раз вона була до останніх днів його безпощадним експлоататором, і то експлоататором, що не тільки висмоктував його робочу силу, а ще й працю його жінок та дітей, що понижав заробітню платню та викидав безробітних на вулицю. До пролетаріяту, що бастував що раз частіш, буржуазія сама безпосередньо йти не важилася, туди послала вона свою наємну інтелігенцію з приманчивими кличами боротьби спільної за демократизм, за республіку, а тимчасом продовжала все-таки свою боротьбу з робітництвом, послаблюючи її тільки в мент рішучої боротьби своєї з дворянщиною.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

І. По старому шляху самодержавної реакції

а) „1-е березня 1881 р., як вже знаємо, у звязку з цілою низкою инших терористичних актів, викликало паніку в рядах пануючого класу; але воно заразом й виявило, що ще все-таки не має будь якого сильного громадянського руху, що змагав-би завоювати політичну волю. Уряд само собою швидко це становище використав і після коротенького вагання вже 29 квітня 1881 р. в маніфесті заявив про свій рішучий намір „охороняти для блага народу самодержавну владу від усяких спроб її послабити...“ Як було призначено 1882 р. на посаду міністра внутрішних справ графа Д. Толстого, курс поміщицької політики остаточно було встановлено: „Сильна влада“— таке було чергове урядове гасло і черговий програм його діяльности,— влада, що безпосередньо держить кожного підданого, влада, що їй нічого не „перешкоджає“ виконувати її плани. Першим кроком до підготування такого апарату, що був-би придатний для виконування „нового“ програму, було положення про надзвичайну і зміцнену охорону з 14 серп-

ня 1881 р., яке дало в руки адміністрації найбільші уповноваження. Разом із цим було зміцнено централізацію поліцейської влади, що почалася ще до того, коли то 1880 р. скасовано було III відділ „собственной его величества канцелярии", але не скасовано було його функцій, а передано до новозаснованого департаменту державної поліції, підлеглої міністрові внутрішніх справ і небаром об'єднаної з департаментом виконавчої поліції. Репресії посипалися і на друковане слово й на освіту. Для друку видано було „временные правила" 27 серпня 1882 р., що давали, між иншим, право міністру без попередження цілком припинювати видавництва. В обсягу народньої освіти „временными правилами" 5 січня 1884 р. до краю вкорочено підбір книг в публічних бібліотеках і кабінетах для читання, при чому, окремі обмеження було видано для народних читалень; 13 червня 1881 р. було видано правила про церковно-парафіяльні школи, при чому у відання духовенства віддано було всі школи грамоти. 23 серпня 1884 р. було затверджено нового університетського устава, що до решти касував ті зачатки університетської автономії й свободи навчання, що їх запровадив устав 1863 р. Законом 10 лютого 1886 р. було зменшено пільги одбування студентами військової служби. На решті, 1887 р. уряд в циркулярах міністра освіти Делянова висловився проти припливу в середню школу „кухарчиних дітей" та вжив низки заходів унеможливити доступ до освіти дітям „низчих станів".

Законом 20 травня 1885 р. було основно врізано формальну незалежність чинів судового відання, міністр юстиції отримав право вимагати від них пояснень та робити їм вказівки й напімнення, а в особі старшого предсідателя судової палати, судовий персонал одержав безпосереднього „начальника", що був уповноважений „прекращать усматриваемые безпорядки и делать всем подчиненным вызываемые обстоятельствами указания и напоминания". Закон 12 лютого 1887 р. дав міністру юстіції право обмежувати публічність суду. Законом 7 липня 1889 р. було звужено компетенцію суддів присяжних. В сфері місцевого самоуправління уряд пішов рішуче по шляху переміни його органів в „присутственные места". „Все местные учреждения должны быть учреждениями правительственными, находящимися в связи с центральной правительственной властью" — така була теза, поставлена Д. Толстим 1886 р. в його „всеподданейшем докладе".

„Ложное направление земского дела, неправильное ведение хозяйства" — неминуче лихо,— „предоставления земству самостоятельной, через посредство выборных исполнительных его органов, деятельности по предметам местного хозяйства и благоустройства",— така була вихідна позиція уряду в поході проти місцевої самодійности. Почавши зі скасування політичного значіння органів місцевого самоврядування, уряд приневолений був прийти до висновку, що й самостійність у веденні місцевого хазяйства шкодить його іитересам. На підставі цих принципів й було складено нове земське положення з 12 червня 1890 р. Цим законом було введено сословне представництво в земство. Замісць двох дотеперішніх з'їздів міського і повітового, було запроваджено з'їзди дворян - землевласників, з одного боку, з другого — з'їзди инших власників нерухомого маєтку, при чому селян, що володіли нерухомою власністю, від участи в цих з'їздах було виключено. Принцип переміни органів самоуправління в „присутственные места" проводжено неухильно. Голови й члени земських управ одержали „права государственной службы", ц.-т. зроблено їх чиновниками, що могли займати свої посади не инакше, як за згодою уряду. Так само затверджував губернатор і службовців земства — секретарів, лікарів, ветеринарів, статистиків, учителів і т. и. Було утворено нову бюрократичну установу — губернсько - земських справ „присутствие"— під головуванням губернатора, якому дано право припинювати виконування постанов земства, накладати дисциплінарні кари на членів земських управ і т. и. За вкороченням земського самоврядування пішло й міське. Нове міське положення з 11 липня 1892 р. вкорочувало число виборців і „гласних", значно підвищило виборчий ценз та оддавало міські думи в розпорядження багатих домовласників. В менших місцях було заведено „упрощенное городское управление", в якому місце управи й міського голови займав міський староста, а місце думи — зібрання уповноважених домовласників. Одночасно з тим міську самоуправу упідлеглено, як і земство, контролеві адміністрації й губернським земським „присутствиям", що їх перейменовано в „губернские по земским и городским делам присутствия". Ще більші зміни було вчинено в селянському самоврядуванні. Закон з 12 липня 1889 р. про земських начальників ліквідував останню самодійність цього самоврядування і переміняв його остаточно в звичайний

орган управління в руках адміністрації. Земські начальники одержали тепер і судову владу намість скасованих з того часу мирових суддів. Але й поруч судових справ ст. 51 давала земським начальникам змогу карати адміністративним арештом всіх, хто не корився їхній волі та видавати з власної волі розпорядки. Селянин опинився у всебічній опіці бюрократії, а низка нових законів що раз більше поширювала це поневолення селян державною владою.

Таким побитом в цілковитій суперечності з напрямком соціяльно-економічної еволюції, село в політичній сфері, повертало до „добрих старих часів", до кріпацького становища під егідою державної влади, що намагалася регулювати в своїх інтересах все життя від системи господарювання до родинних відносин. Для тієї мети й служити мало зміцнення сословної відокремности станів, до чого й була пристосована вся офіційна ідеологія епохи. Виразником тієї ідеології був А. Д. Пазухін. Сословність, націоналізм, церковність — такі були гасла дня, поставлені Пазухіним і ухвалені урядом. Здавалося, що відновляється середньовічна романтика на німецький лад з її ідеалізацією сильних сословій і тривко зложених міжсословних відносин. Рятуючи себе від неминучих наслідків „европеїзму" реформ 60-их і 70-их років, що дав вихідні точки для організації й мобілізації нових громадянських і для нових суспільних груп, які переросли сословні рямки, уряд ладен був іти на зустріч сословній організації, що до закріплення сословних прав, висовування на перший план дворянства як „первенствующего сословия".

Ф. Данилов. Общая политика правительства и госуд. строй к началу XX века. Общ. Движ. в России в начале XX в., I, стр. 435 — 440.

б) „Але про права дворянства як такого, уряд думав, як це показав вже нам примір із земством, менше за все. В особі дворянства йому потрібні були вірні поліцмейстери, служилі люди. Ще записка Пазухіна говорила тільки про „служилые права" дворянства. А з приводу законопроєкту про строчно-спадкові маєтки бюрократичний офіціоз — „Московские Ведомости" зняв вже прямо питання „о обязательно служилой" ролі дворянства: без цього в його очах спадковість маєтків могла-би явитися навіть шкідливою „создав сильный, богатый и влиятельный клас земельной

аристократии, ничем не связанной с государственной властью". На тому ґрунті розвивалася тиха боротьба з урядом дворянства, що так прагнуло сословної самостійности, тим більше, що в цю епоху явився у дворянства сильний конкурент з домаганням для себе протекціонізму, полегшів і допомоги — торговельно-промислова буржуазія, якої економічний ріст ішов тепер без упину вгору, тоді, коли у дворянства що раз то більш виривався ґрунт з-під ніг. Через те російське самодержавство дворянсько-поміщицьке по крови виходило по-за межі свого дворянського характеру, балансуючи між дворянським та буржуазним станами, втягаючи одночасно у свій апарат обезземелені „служилі" групи дворянства, цілком відані бюрократичним затіям самодержавія. При допомозі оцього „робочого" персоналу державної машини, персоналу з дрібного, декласованого дворянства, й жило тепер поміщицьке самодержавство, придушуючи, як раз оце „первенствующее сословие" на рівні з иншими шарами населення."

Пор. *Ф. Данилов.* Общая политика правительства, Общ. движение в России в начале XX в., т. I, стр. 440 — 442.

2) Національна політика самодержавства на Україні

а) Реакція самодержавства, що на всій лінії почала відновлюватися 80-ми роками, зокрема далася взнаки на Україні. Спираючись в першу чергу на духовенство й дворянство, реакція продовжувала на Україні давню політику Валуєвих. Централістичний похід реакції на Україні вражав до того своєю українофобською політикою навіть місцеві органи управління, що 1881 р. київський генерал-губернатор Чертков і харківський — Корсаков осмілилися зробити пропозицію урядові дати все таки де-які полекші для українського культурного руху. В наслідок обидвох записок уряд дійсно скликав 1881 р. окрему комісію в справі урегулювання питань про вживання української мови. Комісія вирішила, однак, задержати в силі правила 1876 р. доповнивши їх тільки такими постановами: 1) дозволити друкувати українські словники при умові захования правопису або загально російського або вживаного до XVIII ст., 2) дозволити сценічні вистави українських п'єс і публічне виконання українських пісень і куплетів, дозволених цензурою, поставити,

однако, цей дозвіл в залежність кожного разу від згоди місцевої влади, а друкування українських текстів при нотах не инакше, як при захованні загально-російського правопису і за згодою головної управи в справі друку, 3) Недозволити заснування окремого українського театру і трупи для виконування виключно українського театру. Названі постанови були стверджені царем 8-го жовтня 1881 р. але не опубліковані, а тілько сповіщено про них „конфіденціяльно“ у відповіднім органі управління.

Таким побитом закон 1881 р. ніякої полекші не вніс, а згодом починалися ще нові обмеження. 1892 р. Головна Управа пригадала різко цензурам, що вони мусят „з особливою суворістю й увагою розглядати українські твори, виключаючи і забороняючи не тільки все те, що перечить загальним цензурним правилам, але поможливости ще й вкорочуючи число цих бездарних творів“. 1894 р. потверджено в дуже гострій формі заборону ввозити українські книжки із-за кордону. 1895 р. заборонено українські книжки для дитячого читання та ще раз пригадано про обов'язкове введення навчання російською мовою.

Пор. Записка Импер. Академии Наук — Об отмене стеснений малорусского слова, стр. 20 — 24.

б) Які причини були того жаху реакції перед привидами „мазепинства“, що зневолювали поліцейське самодержавство класти свою важку руку на всякий культурний рух на Україні?

Крім загальних причин, що мали свій корінь в колонізаторській політиці російського капіталу на Україні та імперіялістичних витівках російського капіталу — за всяку ціну поширити свої сфери впливу в Азії й на Балканах, куди вела дорога через Чорне море, а тим самим через Україну,— були ще инші причини, що зневолювали російський капітал так зубами вціпитися на Україні за грубу самоохорону перед ненависним сепаратизмом. Такою причиною в 1860-х роках було польське повстання, що роздмухувало й українську ірриденту до автономного руху. Польський капітал шукав тоді на Україні вперто свого спільника, граючи на чутливих струнах традиції козацької про-між масами. 1870-ми роками німецько-російський конфлікт відновив забуті плани німецьких дипломатів з 1855 р., між иншим Бетмана — Гольвега й Бунзена про автономію України, яко буфера між Росією й

центральними державами, як рогатки для Росії до Чорного моря. І тоді, коли Олександр II справедливо зауважив, що шлях до Царгороду для Росії веде через Бранденбурзькі ворота, не менш справедливо рішали тоді німецькі дипломати, що для їх шлях на південь йшов через Україну. І коли Росія цей шлях підготовляла одвертим піддержуванням москвофільського руху в Галичині, забезпечуючи себе одночасно на Україні актом 76 р. перед пропагандою українського сепаратизму, дипломатія німецька через Відень нищила одночасно руками Лебля в Галичині безпощадно всякі москвофільські затії.

Пор. *Донцов.* Історія розвитку укр. державної ідеї, стр. 52—58 і *С. Щеголев.* Укр. движение как современ. этап южнорусского сепаратизма, стр. 474.

в) 1880-ті роки після незначного послаблення реакції на Україні знову дали нагоду для нового походу реакції на український автономізм, що заховав себе під невинний одяг українського культурництва. В Німеччині Бісмарк, при допомозі Гартмана, підняв знову питання про втворення Київського князівства під протекторатом Німеччини й Австрії, тоді, як Росія, нехтуючи постановою міжнароднього права, вперто намагалася вчинити незалежну Болгарію своїм щаблем до Константинополя та одночасно недвозначно вела політику на знищення Австрії, що стояла на шляху перепоною в її балканській політиці. Надто в Галичині сильно виросла українська ірридента, оформляючи себе 1890-ми роками утворенням української національно-демократичної партії, що виразно поставила собі мету здійснювати всеукраїнську автономію. В додаток польська націоналістична течія знову стала шукати спільника у своїй боротьбі в українському автономізмі. Досить тільки згадати про націоналістичну „Унію закордонних товариств польської молоді" заснованої 1887 р. в Швейцарії, що на III своєму з'їзді 1889 р. в Парижу ухвалила резолюцію з закликом до енергійного підтримування національного розвитку України так в напрямку мови, звичаїв і релігії, як і в напрямку політичної самостійности для здійснення основних змагань польського народу, об'єднатися на федеративних началах з Україною, Білоруссю та Литвою. „Правильно зрозумілі інтереси народів: польського, українського й литовського однакові — сказано було в названій резолюції, — бо всі вони добуваються національно —

політичної й соціяльної незалежности; змагання поляків повинні бути скеровані на організацію польско-українсько-литовської партії, що поставила-би собі метою втворити федеративну республіку з цих трьох народів". В програмі Унії також стояло завдання необхідности допомоги українському й литовському національному рухові в надії, що обидва народи будут рука в руку з революційною Польщею добиватися політичної волі. То-ж зрозуміло, що самодержавство в таких умовах не то що не могло послабити своєї реакції, а ще й мусило її поширити й зміцнити, що-б рятуватися перед маревом української самостійности.

Пор. *Д. Донцов.* Історія розвитку укр. державної ідеї, стор. 62—64 і *С. Щоголев.* Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма, стр. 467 — 468.

г) Виявленням загострення реакції на Україні стало ще й жахливе юдофобство. Коли до 1881 р. самодержавство вело звичайну політику асиміляції єврейського населення, якій на зустріч радо йшли заможні шари єврейського населення, то після погромів еврейських 1881 р. на Україні настав зворотний момент у відношенні уряду до євреїв.

„Під назвою „временных правил" З травня 1882 р. видано було положення комітету міністрів, яке забороняло євреям оселятися в межах осілости по-за містами й містечками, а також заборонено тимчасово довершувати купчі і закладні договори на імя євреїв. Заходи ті офіціяльно мотивовано тим „що складені на місцях постійного замешкання євреїв відносини останніх до населення не можна вважати за нормальні і що необхідно вжити негайних заходів усунути таке становище, в якому опинилася єврейська справа". Тому-то й видано було „тимчасові постанови, що могли-би усунути головніші із причин до сутичок населення з євреями". Починаючи з тимчасових правил з травня, система обмежуючих і виключних законів набирає дуже широкого розвитку. Закон 1886 р. обложив штрафом в 300 карб. сім'ю всякого єврея, що ухилявся від військових обов'язків. Того-ж року прийом євреїв до середніх і вищих шкіл обмежується означеною процентною нормою; 1889 р. обмежується до крайніх меж прийоми в адвокатуру; 1890 р. „впредь до пересмотра действующих о евреях узаконений" євреїв було усунено від участи в земських виборчих зібраннях і з'їздах,

при чому міністерство внутрішніх справ мотивувало цю постанову „имеющимися в министерстве сведениями о вредном влиянии еврейского элемента на ход городского управления“; законом 1892 р. євреїв усунено від участи в міських виборчих зібраннях і також від права займати посади в міських управах громадянських та завідувати окремими ділянками міського господарства. Таким побутом протягом якого будь десятка літ євреї були поставлені в становище справжніх парій в. Давня асиміляторська тенденція уряду перемінилася в змагання відокремити, ізолювати євреїв від сумежного населення“.

З. Ленский. Национальное движение; Общ. движение в России вначале XX в., т. I, стр. 355 — 356.

д) „Реакція била по Україні не тільки на культурнім фронті, а ще й на економічному ґрунті, продовжувала експлоатувати й населення на рахунок центральних районів.

На підставі дослідів проф. Яснопольського становище України в бюджеті Росії за минулу половину століття (1868 — 1891) малюються нам в такому вигляді:

Губерні	Всі державні прибутки	Всі державні видатки	Перевага прибутків над видатками (+) чи навпаки (—)
Київщина	518,3 міл. карб.	316,7 міл. карб.	+ 201,6 м. к.
Поділля	239,3 „	107,7 „	+ 131,6 „
Волинь	272,5 „	136,7 „	+ 135,9 „
Правобережна Україна .	1.030,2 „	561,1 „	+ 469,1 „
Полтавщина	250,7 „	158,0 „	+ 92,7 „
Харківщина	343,8 „	205,1 „	+ 138,7 „
Чернигівщина	187,7 „	98,7 „	+ 89,0 „
Лівобережна Україна .	782,2 „	461,8 „	+ 320,4 „
Катеринославщина . .	326,9 „	118,3 „	+ 208,6 „
Херсонщина	584,1 „	460,9 „	+ 123,2 „
Таврія	176,2 „	146,9 „	+ 29,3 „
Степова Україна . . .	1.087,2 „	726,1 „	+ 361,1 „
Разом Україна	2.899,6 „	1.749,0 „	+1.150,6 „

Розглядаючи тільки що наведену таблицю, ми бачимо, що відношення державних прибутків до державних видатків на Україні протягом 24 років (1868 - 1891 р.) було дуже несприятливе для культурного та господарчого розвитку нашої країни.

Перш за все, ми повинні звернути увагу на те, що при пересічних щорічних державних прибутках від України за вказаний період часу в 120 міл. карб., а видатках в 72 міл. карб., пересічна щорічна перевага прибутків над видатками сягала 48 міл. карб.: Потім з цієї - ж таблиці ми бачимо, що правительство повернуло з державних витрат на Україні тільки 61,1 % всіх одержаних державою прибутків від людности нашої країни. Із окремих районів України найбільш несприятливе становище ми спостерігаємо в Правобережній Україні де % повороту падає до 55%, менш несприятливе на Лівобережній Україні з 59 % і найменше не сприяюче на Степовій Україні, де % повороту одержаних з району коштів сягав майже 67 % (66,8). Що - ж до окремих губерній, то найгірше було становище Катеринославщини (36,2 %) та Поділля (45 %), а найкраще Херсонщини (79 %) та Таврії (83,4 %)".

М. Гордієнко. Україна в державному бюджеті Росії — Літ. - Наук. Вістн. 1912, кн. VII - VIII, стор. 143.

є) „Величезна невідповідність державних видатків, зроблених правительством на Україні за 24 роки, державним прибуткам від неї стане ще виразнішою, як що ми порівняємо участь нашої країни в прибутковому витратному бюджеті цілої нашої держави. Тим часом, коли державні прибутки від людности 9 українських губерній становили 1868 — 91 р.р. 17 % всіх державних прибутків, державні видатки в нашій країні відібрали тільки 9,5 % всіх витрат держави".

М. Гордієнко. Україна в державному бюджеті Росії — Літ. - Наук. Вістн. 1912 р. — кн. VII - VIII, стор. 144.

е) „Ми матемемо ще рельєфнішу характеристику становища України в бюджеті Росії, як що порівняємо ту кіль-

кість державних прибутків і видатків, яка припадала пересічно на 1 мешканця за час 1879 — 1881 р.

Губерні	Державних прибутків	Державних видатків
На Херсонщині	12 карб. 11 коп.	12 карб. 38 коп.
„ Катеринославщині	9 „ 18 „	4 „ 00 „
„ Таврії	7 „ 69 „	6 „ 54 „
„ Київщині	8 „ 66 „	5 „ 38 „
„ Харківщині	6 „ 33 „	4 „ 01 „
„ Поділлі	5 „ 45 „	2 „ 61 „
„ Волині	4 „ 79 „	2 „ 85 „
„ Полтавщині	4 „ 37 „	2 „ 26 „
„ Чернигівщині	4 „ 04 „	2 „ 54 „
На Україні біля	7 „ — „	4 „ — „

Особливо навчаючим буде це порівнання, коли ми додамо, що для Петербурзької губернії, за той-же час припадало пересічно на І мешканця державних прибутків тільки 35 карб. 68 коп., тим часом, коли державних видатків аж 448 карб. 68 коп.“.

М. Гордієнко. Україна в державному бюджеті Росії — Літ.-Наук. Вістн. 1912, кн. VII-VIII, стор. 145.

є) Експлоатація України йшла прибільшеним ростом і за нашої доби: „Звичайні державні прибутки й видатки на Україні за останні 13 літ були такі.

Роки	Державні прибутки в міл. карб.	Державні видатки в міл. карб.	Перевага держави. прибутків над видатками (+) чи навпаки (—)
1898	352,1	183,4	+ 186,7
1899	369,1	198,4	+ 170,7
1900	361,3	213,8	+ 141,5
1901	375,1	218,9	+ 156,1
1902	425,4	227,9	+ 197,5
За 5-ти річчя (1898 — 1902)	1.883,1	1.042,4	+ 840,1

Роки	Державні прибутки в міл. карб.	Державні видатки в міл. карб.	Перевага державн. прибутків над видатками (+) чи навпаки (—)
1903	449,8	242,9	+ 206,9
1904	443,0	253,1	+ 189,9
1905	443,2	250,6	+ 192,6
1906	518,5	260,8	+ 257,7
1907	512,5	294,3	+ 218,2
За 5-ти річчя (1903 — 1907)	2.367,0	1.300,7	+ 1.066,3
1908	499,8	304,9	+ 194,8
1909	538,3	320,3	+ 218,4
1910	607,1	321,3	+ 284,8
За 3 річчя (1908 - 1910)	1.644,7	946,5	+ 697,2
Разом за 13 років .	5.894,8	3.289,6	+ 2.605,2

Таким побутом з тільки що наведенної таблиці ми бачимо, що в XX-му віці, як і в минулому, державні прибутки на Україні значно переважали державні видатки. Але при цьому мусимо зазначити ту ріжницю сучасного від минулого, що становище нашої країни в бюджеті російської держави стало ще більш несприятливим з погляду місцевих культурних та господарських інтересів. Справді, коли раніше 51,1 % місцевих прибутків держави верталися на Україну державними витратами, тепер в 1898 — 1910 р. цей відсоток повороту підупав до 55,7 %, коли прибутки пересічно піднялися з 120 міл. карб, на рік доби 1868 — 1891 р. і до 453 міл. карб. в період 1898 — 1910 р., а видатки, з 72 міл. карб. щорічно до 253 міл. карб., давши таким побитом, для прибутків збільшення в 3,8 рази, а для видатків в 3,5 р., — перевага державних прибутків над видатками зросла з 48 міл. карб. до 200,5 міл. карб., збільшилася в 4,2 рази. Нарешті, порівнаючи ролю нашої країни в прибутковому і витратному бюджеті держави за два періоди часу, і за 1868 — 1891 р. і за 1906 — 1910 р.р., ми бачимо, що тим часом, коли 1868 — 1911 р.р. прибутки України становили 17% всього прибуткового бюджету держави, а видатки 9,5%

витратного бюджету,—в 1906—1910 р.р. відповідні відсоткові відношення будуть для прибутків 22,1 %, для видатків 13,2 %".

М. Гордієнко. Україна в державному бюджеті Росії — Літ. - Наук. Вістн. 1912 VII - VIII, стор. 147.

3) Становище великої буржуазії

а) Великий ріст промисловости на Україні і в Росії взагалі в 80-х і 90-х роках при одночаснім понижуванні значіння сільського господарства на закордоннім ринку був причиною незвичайного росту класового значіння буржуазії. Промисловий капітал одержав остаточну перевагу над торговельним через низькі ціни на збіжжя, вчинив його своїм прислужником: „торговий капітал когутиком бігав за промисловим капіталом, а той гордовито походжав гоголем і зарозуміло споглядав навколо себе, бо дешевий хліб означав дешеві робочі руки і низьку заробітну платню, ц. - т. дальший розквіт промисловости, а торговельний капітал посаджено на голодний раціон".

Пор. *М. Покровский.* Очерки по истории рев. движения в России, стр. 128 — 129.

б) Як сильно росло економічне значіння буржузаії, про це ми вже знаємо. Політично росло воно також, з'язуючися тісно з державним апаратом управління, виконуючи сильне тиснення на весь державний механізм. З'язок між владою і капіталом, що в дореформну добу виражався виключно подачками окремим представникам „купечества", став тепер органічним, систематичним. І тоді, коли всі инші шари населення, навіть дворянство, потрапляли на поліцейські рогатки при найменьших спробах своєї самодійности, організації та одвертому виявленні своїх бажань, під охороною тієї самодержавної влади росла організація промислової буржуазії, як гриби по дощі, і то не тільки за згодою, але й часто з ініціятиви самого уряду. Поступово витворилася ціла система організованого представництва інтересів велико-промислового класу, „широка сисистема участи в правах управління, що торкається інтересів торгівлі й промисловости", як висловився Петроградський біржовий комітет 1903 р.

Наколи давний абсолютизм органічно з'язався з силою капіталів, що зростали раз-у-раз, та ще задержував свою життєздатність і силу самоохорони перед підкопуючими його

новими силами суспільного розвитку, то з другого боку та сама комбінація сил допомогала політичному обезличенню великої буржуазії. Той клас, що його традиції і звички ще недавно виражали в собі гнилу атмосферу напівкріпацького сільського господарства і політичного безсправства — тепер на переломі XIX і XX ст. став придатком до державного апарату абсолютизму. І в той час, коли виростаючий антагонізм старого режиму до потреб нових форм соціяльно-політичного життя що раз то більше революціонував ріжні шари населення Росії—по іронії долі, залишився застрахованим перед цим революціонуванням тільки цей клас суспільства, що об'єктивно являв собою втіленння нових форм життя.

Пор. *А. Ерманский.* Крупная буржуазия по 1905 г., Общ. движ. в России, т. 1, ст. 320 — 321.

б) Оця то — передусім на Вкраїні — вірнопідданча буржуазія, що її консерватизм був на стільки великий, що вона навіть під час свого найбільшого економічного піднесення 90-ми роками не могла втратити віри в здатність поліцейського самодержавства найкраще задовольняти її класові забаганки, оця то крайно політично одстала соціяльна група населення на початку XX ст. на раз опинилася в опозиції до уряду. Початок XX сторіччя з кризою промисловости приніс вкупі після короткого тріумфального походу промислового капіталу знову побіду торговельного капіталу. Починаючи з кінця 90-х років збіжжові ціни почали знову рости, підносячися на 22 %, а 1905 р. на 65 %, тоді як торговельний баланс поступово й собі зростав: 1900 р. виносив 116,3 міл. карб., 1901 р. — 196,9 міл. карб., 1902 р.— 226,3 міл. кар., 1903 р. — 347,1 міл. карб., 1904 р. — 374 міл. карб., 1905 р. — 458,6 міл. карб. І в міру того, як ріс торговельний баланс, росло економічне значіння торговельного капіталу, що був героєм російського збіжжового ринку, і котрий притягав в Росію всю цю масу золота. Таким побитом природним шляхом, в силу зміни економічної кон'юнктури забезпечена була перемога торговельного капіталу над промисловим, що й стало за причину відставки Вітте від влади в серпні 1903 р. того самого Вітте, що його 90-ми роками покликала велика буржуазія до влади.

Пор. *М. Покровский.* Очерк по истории рев. движения в России, стр. 129.

в) Така переміна в економічному й політичному становищі буржуазії пхнула зразу її в обійми опозиції до уряду. Вже 1903 р. буржуазія в Россії, головне московська, починає виразно грати на повищення революції, починає цю гру, що закінчилася тільки після грудневого повстання 1905 р. Майбутні кадети зразу явилися на правому крилі революціонерів, дивлячись заразом на них, як на свою армію, що мала йти в бій за буржуазний режим; через те й кадети ставилися з таким зацікавленням і співчуттям до страйкарського руку в жовтні 1905 р.; петроградські підрпиємці платили навіть акуратно робітникам за страйкові дні, адміністрації заводів давали казенні пароплави депутатам на поїздку до Ради.

Пор. *М. Покровский.* Очерки по истории рев. движения в России стр., 131 — 136.

г) Опозіційні настрої промислової буржуазії, само собою мусили й змінити дотеперішне становище бодай де-якої частини буржуазії в українській справі. Коли дотепер вона йшла рука в руку з урядом і дворянством в справі репресій що до українського культурного руху, — досить згадати цей факт, що коли український адвокат І. Шраг вніс 1893 р. від імени українських культурників Чернигівщини меморіял в чернигівське земство в справі заведення української мови в школах, меморіял цей на жадання як раз буржуазних кол сховано під сукно, доки не добуто його знову тільки 1900 р. — то тепер, тактика показувала буржуазії шукати собі спільника й в „мазепницях", не менше їй ненависних, аніж дворянству. Цей зворот недвозначно виявився вже на з'їзді буржуазії й земських лібералів в жовтні 1904 р. в Харкові, на з'їзді, що на йому після широкої дискусії все таки, — хоч і не всіма голосами, — ухвалено пропозицію Катеринославських представників, пропозицію прихильну до автономних змагань українців.

Пор. *І. Шраг.* Автобіографія. Наше Минуле. 1919, кн. 1 — 2, стр. 133.

4. Дрібна буржуазія на Україні

а) Тоді, як росла реакція дворянського самодержавства, як сподвижниками цієї реакції до останніх часів перед революцією 1905 р. була велика промислова буржуазія, серед дрібної української буржуазії, так серед міської, як і сіль-

ської, навпаки від початку поширеного розвитку промислового капіталізму, росли різко опозиційні настрої до уряду й його виконавців. Міська дрібна буржуазія душилася під натиском великого капіталу промислового, протегованого урядом, через що й вона зненавиділа оцей режим, що ніс її загибіль на рахунок багатої наживи закордонних капіталів, на рахунок велетенських підприємств, що відбирали її джерело існування. Не менше в різку опозицію попадала сільська буржуазія, так заможня як і незаможня.

Заможні шари сільського населення тепер чи не перш. революційні елементи на селі супроти самодержавного режимуі Під час сільсько-господарчої кризи попередніх літ вони що-йно вступали серйозно на шлях свого класового оформлення й економічного зміцнення. В Катеринославській губерні приблизно протягом п'яти років, ц.-т. з 1886 по 1891 р. кількість господарств з маєтком від 25—50 дес. збільшилася на 51,7%, а господарств, що мали вище 50 дес. на 200%. Вони справді були незадоволені з фінансової політики уряду, що обкладала їх непомірними податками, але бунтуватися проти уряду не мали причини, хоч низькі ціни на збіжжя й їх били по голові. Досить згадати, що в той саме час в Прилуцькому повіті, Полтавської губ. з нагоди понижування збіжових цін сільська буржуазія до строку кидала масово орендовану землю, що на неї й зараз накинулися споживчі товариства. Але все таки сільські заможницькі групи взагалі росли тоді в силу; вперто скупчуючи в себе під час кризи багацько як що не купленої землі, то бодай орендованої, що визнає навіть такий впертий ворог питання селянської диференціяції, як Н. Суханов, вказуючи, пр., що в заможних групах населення Дніпровського і Мелітопільського повітів, як раз ішла концентрація землі, а саме:

На господарство припадає:

Групи господарств	Середнього поділу	Купленої землі	Орендованої землі
Ті, що не сіяли	3,4 дес.	0,9	0,1
З посівом до 5 дес. . . .	4,1 „	0,4	0,6
„ від 5—10 дес. . .	7,8 „	0,5	1,6
„ „ 10—25 „ . .	12,4 „	0,6	5,8
„ „ 25—50 „ . .	20,2 „	2,3	17,4
„ „ 50 і вище . . .	23.6 „	30,0	44,0

Н. Суханов. К вопросу об еволюции сельского хозяйства, стр. 273.

б) Тепер, коли кон'юнктура для капіталізму в сільському господарстві настала сприятлива, сільський глитай й зразу явився непримиримим опозиціонером для уряду, що протегуючи дворянське землеволодіння, ставив рогатку для поширення капіталізації в сільському дрібному господарстві. Споглядаючи ласо на поміщицьку землю, що перебувала в руках чужого по народності й культурі елементу, він робився політиком і революціонером, висовував вперто питання вивласнення поміщицьких маєтків, а тим самим і соціяльних реформ. Сільсько-господарча кооперація являлася спробою організованого наступу на поміщицьке господарство й поміщицький русифікаторський надто режим, наступу, що виразно став набирати політичної закраски. Ось що писав з приводу цього Дем'янко, розглядаючи діяльність сільсько-господарчих кооперативів напередодні революції 1905 р. і в час революції. Праця кооперативів за останні роки дуже понизилася, пише він, а причиною цього явища було те, що в кооперативах і сільських товариствах пильно почали обмірковувати такі справи, що далеко виходили по-за межі змісту установи сільсько-господарських товариств, що набирали здебільша політичного характеру, ані-ж агрономо-економічного.

Пор. Общая сводка отчетов. Полтава, стр. 1 — 2.

в) Які були ці „політичні справи", легко можна відгадати хоч-би з промови Полтавського делегата в першій думі Чижевського. „Я, як гарячий прихильник автономної ідеї взагалі, як гарячий прихильник автономної України зокрема, бажав-би дуже, щоб аграрне питання було вирішене на місці самим моїм народом". Як це вирішення мало виглядати про це говорить його домагання вивласнення примусово поміщицьких і церковних маєтків, залишаючи за ними максимум 50 дес., а всю вивласнену землю роздати селянству, але й не за принципи трудової норми, споживчої норми, а взагалі без якої будь норми.

Пор. Протоколи 14 засідання 24 травня 1906 р. стр. 613.

г) Оскільки росла серед заможніх шарів українського села опозиція політична вкупі з економічною, остільки ще більш росло озвірення проти пануючого режиму з боку

незаможних шарів населення. Поширювання економічної диференціяції на селі, в умовах капіталістичного виробництва, й його кризи вкупі з жахливою податковою системою, що в'їдалася до костей мужика, забираючи йому останні лишки, нагромаджувала на другому полюсі села злидні й безземелля. Село,— каже тов. Ленін,— зробилося тепер синонімом убогости й безкрайніх злиднів. Величезна маса селянства незухильно нищилася і перетворювалася на пролетарів, тоді, як меншість висовувала з себе кучку нечисельних, але міцних глитаїв і хазяїв, що прибирали до своїх рук селянське господарство й селянські землі, що формували собою кадри народженої сільської буржуазії. Селянин дійшов нужденного рівня життя: він змішався вкупі з твариною, одягався в лахміття, годувався лободою; селянин починав втікати від свого наділу, коли тільки міг куди-небудь втікати, навіть викуплявся від свого наділу, платив тому, хто погоджувався брати його наділ, із якого податки далеко більші були, аніж прибуток. Селяни голодували хронічно і десятками тисяч вмирали від голоду та епідемій під час неврожаїв, що повторялися що-раз то частіше.

Н. Ленин. Из истории соц.-демокр. аграрной программы, стр. 7 — 8.

д) „Важке становище селянства зневолювало шукати виходу в сектантському русі. Широка поява капіталістичних відносин на селі й була причиною втворення своєрідного масового утопійного соціялізму у формі штундизму, що виріс на місце дотеперішніх течій духоборців і молоканів. Штундизм вже в першій своїй стадії розвитку прямував до проповідування скасування приватної власности на землю, виступав проти держави, армії, війни. Вже тоді сильно він був поширився. Від 1876 р. штундисти з'являються в Херсонській та Київській губ. в ріжних повітах, відси поширюються на Волинську губерню, а 1880 р. заходять на Лівобережжя, на Полтавщину, Катеринославщину та Чернигівщину".

Пор. *А: Рождественский.* Южно-русский штундизм, стр. 83.

е) „Диференціяція селянства, утворювання серед його пролетарських елементів призвело 1880-ми роками до розвинення староштундизму в новоштундизм, або „нового союзу",

що пішов ще дальше, так в критиці існуючих релігійних вірувань, як і існуючого соціяльного укладу... Господарчі умови — малоземелля та що-раз більша криза споживчого господарства, все це зневолювало шукати виходу з тяжкого становища. І сектанство вказувало цей вихід, через що й воно мало серед населення далеко більший вплив, аніж народництво, бо більш відповідало своїм світоглядом, світогляду мас. Характерно, що серед найвідсталішого населення нові ідеї не користувалися таким успіхом, як серед населення, де розвиток пішов дальше вперед. Воно передусім розвивалося в цих районах, в яких дані кінського перепису 80—90 років констатували найбільшу диференціяцію селянства, найбільш розвинене капіталістичне сільське господарювання".

Пор. *П. Маслов.* Аграрный вопрос в России, том II, стр. 81 — 83.

ж) „Новоштундизм далеко пішов уперед від староштундизму, розробляючи пропаганду комуністичних ідей серед широких мас, як і самі ідеї,—писав невідомий автор брошури „О штунде" в 1890-их роках,— згідно з загальною думкою висланих проти штундизму місіонерів, нова секта також антицерковна, як і протидержавна, з соціяльно-німецькою підкладкою. Тепер штундизм, — заявляє той автор, — не скриває того в тайні, як 70-ми роками, що в його основі лежить підкладка, вироблена соціялізмом, навпаки, одкрито всюди, де тільки можна, це виявляє, цілком не скриваючи цього перед владою. Тепер ідеї волі, рівности й розділу маєтків не ховається в головах, а вперто і в дуже гострій формі проповідується". Питання розділу землі набирає основного значіння в пропаганді штундистів; штундисти знижаються з неба, зі сфер обіцянок царства небесного, на землю і що-раз більшого набирають значіння.

Пор. *С. П.* О штунде и протестантстве, стр. 19, 32.

з) Тим часом становище селянства ставало де-далі тяжчим. Податкова система душила дрібні господарства, звалюючи на них весь податковий тягар; нижче наведені дані обложення посередніми й безпосередніми податками найкраще ілюструють це безвихідне становище селянства вкупі

з нерівномірністю податків: бо коли при наділі, меншім як три десятини на двір, доводилося з одної десятини платити 6,6 крб., та при наділі від 3—6 д. — 5,3 крб., від 9—12 д.— 2,6 крб., а при наділі, вищім як 12 дес. — всього тільки 1,3 крб. В де-яких губернях, як Новоросійська, для селян, що мали дрібні наділи, податки забирали від 275% до 535% чистого прибутку від землі. А що податки росли, а податкова маса нищилася, то само собою розуміється, що росли залеглості податків, які робили селянське господарство невиплатним, до краю задавленим. Наколи 70-ми роками недоплати виносили пересічно 38 коп. на десятину, то 1890—1900-ми роками вже 1,08 крб. До експропріяції поміщицькою владою приєднувалася ще й експропріяція торговельним капіталом. Щоб заплатити податки, треба було селянинові продавати і він продавав все, що тільки міг продати. Для заплати податків селянинові доводилося продавати врожай в-осени, коли він був дешевий і самому купувати його утричі дорожче у торговців зимою й весною. А тут ще й лихварський капітал спекулянта сільського — глитая та лавочника, душив селянина. За браком дрібного кредиту — кредитова кооперація обслуговувала в першу чергу заможницькі шари населення — селянство тонуло в лихві. Судовою практикою ще раз було встановлено, що при короткотермінових позичках проценти сягали дивовижних розмірів, до 2.600%, не кажучи вже про лихву в натурі.

Пор. *С. М. Дубровский.* Очерки русской революции, вып. I, стр. 96.

і) Все це й прискорювало масову пролетаризацію села. Селянство озвірено дивилося на поміщика й його владу, вважаючи її за причину всього лиха, і як не починало тут і там бунтуватися, то втікало на заробітки. Але й заробітків в себе було тяжко найти. Поміщик в сільському господарстві працював машинами, які відбирали заробіток. Недаром під час селянських заколотів 1905 р. селянство так вперто нищить хліборобські машини, домагається, щоби на поміщицьких маєтках жали не жниварками, а косами, щоб молотили не машинами, а ціпами. Доводилося селянству втікати цілком із своїх районів. Переселення й починає тоді знову набирати великих розмірів.

В самому Ленінграді було селян і міщан, приписаних до:

	Басараб.	Волинськ.	Катериносл.	Київська	Подільськ.	Полтавськ.	Таврії	Харківськ.	Херсонськ.	Чернігівськ.	Разом
р. 1881	77	375	343	537	286	539	335	510	359	675	3967
„ 1890	96	469	1252	1874	1157	896	347	956	488	1093	8621
„ 1900	231	1030	1275	2477	2044	2638	714	2329	1273	1742	15862

М. Стасюк. Еміграція та її значіння в економ. житті України, Літ. - Наук. Вістник, кн. XVI, 1912 р., стор. 568.

к) Особливо масовий переселенський рух почався в далекий Сибір:

За 1878—1895 р. р. осіло родин переселенців:

Де / Відкіля	Елісей-ську	Тобольську	Акмолінську	Томську	Разом
Полтавської	1922	3.672	10.423	4.461	20.478
Чернігівської	328	8.124	4.879	2.623	15.954
Харківської	147	1.234	1.440	1.225	4.046
Подольської	18	1.179	17	—	1.376
Херсонської	19	796	178	199	1.192
Київської	144	494	422	144	1.174
Катеринославської . .	2	487	303	59	851
Басарабської	14	135	83	—	232
Волинської	—	—	115	—	115
Таврійської	—	—	60	10	79
З України	2.554	16.131	17.879	8.721	45.485
Усього	8.080	42.700	45.053	35.165	130.998
З України в % % . .	31,6%	37,8%	39,6%	24,8%	34,7%

М. Стасюк. Еміграція та її значіння в економічному житті України, Літ. - Наук. Вістник, кн. XII, 1912 р., стор. 559.

л) Взагалі в переселенському русі Україна в Росії займала перше місце, даючи до революції 1905 р. пересічно 29,8% всіх переселенців Росії. Цей рух поступово зростав. Так, пр., на 1000 душ природнього приросту переселювалося за межі України переселенців:

Губерні	1886—90 р.	1891—95 р.	1896—900 р.
Полтавська	15,4	286,3	335,9
Чернигівська	5,2	171,9	347,5
Харківська	40,9	60,7	129,1
Херсонська	—	2,9	63,8
Київська	—	1,6	43,4
Катеринославська	—	1,1	43,0
Волинська	—	—	19,3
Подільська	—	0,4	8,3

М. Порш. Из статистики України, стр. 15.

5. Селянські заколоти 1902 р.

а) Незвичайно тяжке становище селянства в з'язку з кризою продовольчого господарства та ще й з голодом 1901 р. призвело до грізних селянських заколотів на Україні, найбільше в Лівобережній 1902 р. Ось яку картину цих причин малює нам офіціяльна записка члена Харківської консультації Семенова 1902 р.: „Основну причину становить безвихідне економічне становище селян. Частина селян, звільнившися від кріпацтва, зовсім не отримала наділу; земельні наділи инших, в міру, як росло народоселення, роздробилися до таких меж, що нині в де-яких селах припадає половина, ба навіть чверть десятини на голову... Недостача землі, брак пасовиськ у селян поставили їх в повну економічну залежність від поміщиків. Селяни, відчуваючи брак землі, примушені брати її в поміщиків на дуже невигідних умовах. Орендна платня виросла в де-яких місцевостях до 18 крб. за десятину... При цьому треба заува-

жити, що поміщики обробляють більшу частину землі самі, при помочі машин і невеличкої кількости робітників. Наколи взяти ще на увагу, що селян з усіх боків оточили поміщицькі володіння та стиснули їх до того, що й курки нікуди випустити, то неважко уявити собі всю картину того жахливого економічного становища, в якому перебувають селяни. До цих постійних несприятливих умов селянського життя приєдналися того року ще й випадки, що цілком підірвали добробут селянського населення. 1901 рік був одним із неврожайних. Під весну всі припаси було з'їджено й селяни залишилися без хліба й паші, без худоби. Надто допомоги для голодуючого населення ніякої не було...

Таке тяжке економічне становище селян і негативне відношення до цього землевласників утворили сприятливий ґрунт для пропаганди серед населення соціялістичних ідей. Цим не понехали скористатися політично „неблагонадежные" комітети... З кінцем 1901 р. в народі стали з'являтися ріжні революційні видання, яких кількість особливо виросла в січні й лютім біжучого року.

Поширювано головним побитом такі книжки й видання, в яких вказувано на важке становище селян, на гноблення їх поміщиками й владою та висловлювано думки, щоб землю відобрати від поміщиків і розділити по-між селянами. Ідеї ці, які так відповідали споконвічним мріям селянина, зустріло населення з великим співчуттям і так швидко їх засвоїло, що де-які селяни в розмові з представниками уряду повторяли на пам'ять цілі фрази з прочитаних видань. В хатах збиралися неписьменні селяни і з увагою слухали, як грамотні читали їм „Дядько Дмитро" та подібні книжки".

Крестьянское движение 1902 года, стр. 60 — 62.

б) „Вже 1901 р. очевидно було, що неминуче йдуть селянські заколоти. З Воронізької губерні в серпні 1901 р. писали: „У нас у повітрі висить щось зловіще; кожного дня на горизонті марево пожарів; по землі стелиться кривавий туман — важко живеться, наче перед бурею. Мужик зловіщо мовчить, а коли й заговорить иноді, то так, що мороз по шкірі ходить". Конфлікти з поміщиками і з адміністрацією набирають що-раз гострішого характеру. Селяни села Оксаніни Уманського повіту, в числі 50, озброєні кіллям, палками

й камінням, самовільно загнали пасти свої коні на панські сінокоси. Коли-ж службовці з економії хотіли захопити коні, селяни вчинили озброєний опір, при чому один селянин вистрілив з револьвера".

П. Маслов. Аграрный вопрос в России, т. II, стр. 106.

в) 1902 р. заколоти вибухнули під весну на Полтавщині й Харківщині з нечуваною силою. Зразу було рознесено в Полтавській губ. 54 садиби, відкіля розрухи селянські перекинулися на Харківщину, в повіти Валківський і Богодухівський. Заколоти почалися з того, що в половині березня багацько селян Костянтиноградського повіту стали являтися до поміщиків і, вказуючи на брак харчів, просили видати їм даром хліба й паші для худоби. Коли-ж їх просьбу одкинуто, вони прибули на один із хуторів герцога Мекленбург-Стрілицького і вивезли де-кілька тисяч пудів картоплі. Одночасно в селі Лисича утворився центр пропаганди: тут були таємничі книжечки й прокламації, що з них селяни вичитували про „нові закони", які дозволяли відбирати збіжжя й пашу від панів. Сюди стали сходитися свідомі селяни з сусідніх сіл почитати ці книжки і вертали назад вже готовими агітаторами, що підбурювали своїх односельчан до нападів на панські економії.

П. Маслов. Аграрный вопрос в России, т. II, стр. 111.

г) Селянська маса, що приймала участь в заколотах, переконана була, що чинить це законно. Нігде не було гострого виступу проти влади, навпаки, селяни, забираючи в поміщиків припаси збіжжя й паші, виправдували свої вчинки тим, що це наказує „царський указ". Серед народу ходили слухи, що „князь Михаил" між селянством і керує ним, що серед повстанців ходять якісь „паничі з царської фамілії". Як з довір'ям ще ставилася маса до влади, показує факт нападу на садибу поміщика Чамари, що його збіжжя було заставлено в банку. Селяни підійшовши до комори, побачили що на дверях висять печатки з державним гербом. Цього було досить, щоби селяни не рушили хліба в коморах, заявляючи, що брати його не можна, бо він казенний.

Пор. Крестьянское движение 1902 года, стр. 63.

д) „Заколоти селян Полтавської й Харківської губерні швидко придушило вислане проти селян військо. Начальство вчинило над селянами жорстоку розправу. Після нелюдських екзекуцій було віддано під суд 1.098 чоловіка. Того, як „пороли" селян, не заперечує навіть сама бюрократія і навіть ще запевняє, що це дало змогу оминути вжиття зброї, хоч багацько було випадків стрілянини в масу з боку салдатів... На заколоти в Полтавській й Харківській губ. відгукнулися інші райони... В Херсонській, Катеринославській та Басарабській губ. почалися також непорозуміння. В Катеринославській губ. ще 1901 р. селянство почало інтересуватися, чи швидко заберуть в поміщиків землю... 1902 р. почалися масові підпали поміщицьких садиб. В Чернигівській губ. місцева влада сильно була перелякана систематичними підпалами панських маєтків. В селах що-дня доводилося бачити, як горять поміщицькі хліба й будівлі. Такі саме підпали траплялися й на Волині. На Київщині та в Херсонщині траплялися випадки, що селяни не давали поміщикам обробляти свої поля".

П. Маслов. Аграрный вопрос, т. II, стр. 124 — 128.

е) Селянські повстання 1902 р. придушено, масових рухів в роках 1903 — 1904 не було більше. Але атмосфера тихої боротьби в селі не тільки не рідшала, а ще й більше згущувалася. Боротьба продовжується, але в нових формах, в новому вигляді. Появляється бойкот поміщиків, що ним селяни одмовляються орендувати землю, появляється страйк, що ним селянство домагається підвищення заробітньої платні; підпали стають нерідким явищем, як і вбивства поміщиків. Де-далі більше панська садиба й село нагадують два непримиримі табори, що вперто змагаються „насолити" один одному. Ворожі відносини між селянами й економіями з їх адміністрацією дійшли свого апогею, писали з Херсонської губ. Це буквально два ворожих табори, що свідомо намагаються знищити один одного. Борючися з селянами, економія — при допомозі цілого штабу об'їздників, прикажчиків, озброєних револьверами, нічних сторожів з рушницями на всякий прояв ненависти з боку селян, мстить репресіями. Зі свого боку селянство мстить й собі: на першому плані побивають камінням адміністрацію, розуміється, не пропускаючи й панів.

Були випадки, що у відповідь на несправедливий розрахунок і удар „по морді" поміщик отримав два удари сокирою.

Подібні напруження були й на Київщині.

Пор. *П. Маслов.* Аграрный вопрос, т. II, стр. 128 — 132.

6. Робітнича справа напередодні революції 1905 р.

а) Швидкий ба й нечуваний ріст промисловости на Україні вніс великі зміни в дотеперішні категорії занять населення України. Розвиток капіталізму йшов у парі з ростом населення взагалі, а заразом приносив диференціяцію занять населення, що в ній що-раз-то визначніше місце починає мати робітнича професія.

Погляньмо на кількість населення 1897 р., згідно з переписом, і густоту його на одну квадратну верству в дев'ятьох губернях України:

Губерня	Число голов		Заселення на одну версту всіх
	Чоловіків	Жінок	
Волинська	1.502.803	1.486.679	47,42
Катеринославська . .	1.091.715	1.021.959	37,94
Київська	1.767.288	1.791.941	79,71
Подільська	1.505.940	1.512.359	51,85
Полтавська	1.376.539	1.401.612	63,36
Таврійска	762.804	684.986	27,29
Харківська	1.253.759	1.238.557	52,05
Херсонська	1.400.981	1.332.631	43,94
Чернигівська	1.112.694	1.179.158	49,91
РАЗОМ . .	11.780.525	11.649.882	51,67

Статистика Украины, т. I, Занятия населения Украины по данным всерос. переписи 1897 г., стр. 1.

б) Погляньмо тепер, як розподілялося все населення на категорії занять 1897 р. в названих губернях:

Категорія занять	Особи, що ведуть самостійне заняття		В них членів сім'ї	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Хліборобство . . .	2.923.493	362.392	5.644.453	8.309.394
Сільські промисли .	62.381	5.025	32.307	54.342
Промисловість . . .	687.090	114.654	480.202	890.849
Транспорт	115.782	4.704	81.462	155.339
Торгівля	280,713	47.950	296.834	543.135
Хатня прислуга . .	313.332	353.648	170.297	309.496
Управління й громадська праця . .	366.156	31.423	101.017	210 360

Статистика Украины, т. I, стр. 12.

в) Яке число в названих заняттях займав пролетаріят так сільсько - господарчий, як і фабрично - промисловий, показує нам оця таблиця, заложена на основі перепису 1897 р.:

Район	Чоловіків	Жінок	Разом
Волинь	86.707	49.236	135.943
Київщина	142.395	84.143	226.538
Поділля	89.591	49.471	139.062
Правобережжя . . .	318.633	182.910	501.543
Полтавщина	94.790	54.461	159.251
Харківщина	91.897	45.899	137.796
Чернигівщина . . .	80.004	48.334	128.338
Лівобережжя	266.691	158.644	425.385
Катеринославщина. .	137.003	42.561	179.594
Таврія	103.895	93.110	137.005
Херсонщина.	163.289	73 383	236.672
Степова Україна . .	404.187	149.054	553.241
Разом на Україні .	989.511	490.658	1.480.169

Матеріяли перепису 1897 р., однак, не цілком відповідають дійсності. Так, після відомостей перепису, в цукроварній промисловості всієї Росії працювало 22.765 робітників, на Україні — 12.968; тим часом того самого року після „Статистики производств, облагаемых акцизом" в цукроварстві самої України працювало 67.738, а по всій Росії — 100.982. Як свідчить перепис, над здобуванням вугілля працювало 14.709 робітників, як свідчить „Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России" — 21.992.

М. Порш. Робітництво України. Записки Укр. Наук. Товариства в Київі, 1912, кн. X, стор. 106 — 108.

г) Фактичний стан робітництва на Україні перед революцією 1905 р. представлено так:

Район	Всіх робітників	
	За переписом 1897 р.	За матеріялами 1900 р.
Волинь	135.943	205.085
Київщина	226.538	282.746
Поділля	139.062	242.382
Правобережжя . . .	501.543	730.213
Полтавщина	159.151	340.796
Харківщина	137.796	278.911
Чернигівщина	128.338	281.540
Лівобережжя	425.385	901.247
Катеринос.	179.564	348.322
Херсон	236.672	300.206
Таврія	137.005	168.478
Степова Україна . . .	538.241	817.006
Вся Україна	1.480.169	2.448.466
Вся Европ. Росія . .	6.809.909	14.155.257

М. Порш. Робітництво України. Записки Укр. Наук. Товариства в Київі, 1913, кн. XI, стор. 133.

д) Як розподілялося робітництво на категорії занять, показує нам инша таблиця, складена на підставі матеріялів з 1902 р.:

Райони	Фабр.-завод. промисл.	Дрібна промисл., ремество	Хліборобство	Заробітчани	Разом
Волинь	19.536	60.436	99.600	25.513	205.088
Київщина	56.258	69.256	100.900	56.332	282.746
Поділля	28.520	82.946	107.100	23.816	242.382
Правобережжя . . .	104.314	312.638	307.600	105.661	730.213
Полтавщина	10.590	161.432	110.590	58.184	340.796
Харківщина	42.860	80.991	74.378	80.682	278.911
Чернигівщина	17.888	85.520	116.256	61.876	281.540
Лівобережжя	71.338	327.943	301.224	200.742	901.247
Катеринослав	100.988	107.875	106.675	32.784	348.322
Херсонщина	33.264	42.558	169.055	35.329	300.206
Таврія	17.520	42.571	90.843	17.544	168.478
Степова Україна . . .	151.772	213.004	366.573	85.657	817.006
Разом на Україні .	327.424	853.585	975.397	392.060	2.448.466

М. Порш. Робітництво України. Записки Укр. Наук. Тов., 1913, кн. XI, стор. 135.

е) Тепер погляньмо на процес росту промислового робітництва на Україні за останні три десятки XX ст. Картина пересічної кількости робітників така:

Райони	1861 — 1870	1871 — 1880	1881 — 1890	1891 — 1900	1900
Волинь	6.181	8.759	13.035	17.115	19.536
Поділля	14.932	18.356	24.367	27.207	28.520
Київщина	25.571	39.127	39.651	47.227	56.258
Правобережжя . . .	66.884	66.142	77.062	92.136	104.314

Райони	1861—1870	1871—1880	1881—1890	1891—1900	1900
Полтавщина	11.491	5.917	6.552	9.221	10.590
Харківщина	19.595	19.700	21.644	30.519	42.860
Чернигівщина	25.932	14.901	14.721	16.589	17.888
Лівобережжя	57.018	40.518	42.917	56.329	71.338
Катериносл.	5.239	8.733	23.820	64.266	100.988
Херсонщина	6.581	6.374	15.594	28.721	33.264
Таврія	6.882	8.624	11.049	16.679	17.520
Степова Україна . . .	18.702	23.731	50.463	110.666	151.772
Вся Україна	142.604	130.391	170.442	259.131	327.424
Европ. Росія	797.649	945.597	1.160.771	1.637.595	1.990.305

М. Порш. Робітництво України. Записки Укр. Наук. Тов. 1913, кн. XI, стор. 140.

ж) Ані абсолютна кількість робітництва, ані відношення її до „самодіяльних елементів населення, ще не дають нам ясної уяви про вагу пролетаріяту в господарстві, про ступінь промислового розвитку, про значіння робітництва в громадському та політичному житті суспільства. Ще треба, щоб йшла концентрація пролетаріяту вкупі з концентрацією виробництва, та щоб ріс у значінні пролетаріят важкої індустрії, як основний кадр робітництва. Про цю концентрацію пролетаріяту можемо наглядно мати уяви з таблиць, що вказували на концентрацію виробництва. Додатково можна вказати тільки про кількість робітників, скупчених в окремих містах. Так, Харків мав 1897 р. біля 9.400 робітників, Катеринослав — 9.000, Київ — 7.000, Миколаїв — 4.000, Таганрог — 3.800, Кременчук — 1.900, Черкаси — 1.800, Лисаветград — 1.700.

Пор. *А. Погожев.* Учет численности рабочих в России, стр. 64.

ж) Ось як поділялися на Україні всі підприємства, що до кількости занятих в них робітників, 1902 року:

Губерні	6 — 49		50 — 499		500 — 999		1000 і більш		Разом	
	завод.	робітник.	завод.	робітник.	завод.	робітник.	завод.	робітник.	завод.	робітник.
На Волині . . .	367	4.779	44	7.124	4	2.999	1	1.066	416	16.968
„ Київщині . .	265	4.783	141	26.299	19	12.372	5	6.874	430	50.328
„ Поділлі . .	271	4.366	49	12.784	13	8.398	1	2.400	334	27.948
На Правобережжі	903	13.928	234	46.207	36	13.769	7	10.340	1.180	95.244
„ Полтавщині .	281	4.104	38	4.548	1	700	—	—	320	9.352
„ Харківщині .	169	4.015	106	18.172	10	6.573	4	8.081	289	36.844
„ Чернигівщині	313	4.252	32	6.472	6	4.131	2	3.400	352	18.254
На Лівобережжі	363	12.371	173	29.192	17	11.407	6	11.481	961	64.450
„ Катеринослав	167	3.290	54	6.612	2	1.151	27	67.839	250	78.892
„ Херсонщині	334	6.397	87	10.594	4	2.470	3	4.143	428	23.604
„ Таврії . . .	145	1.681	29	4.278	—	—	2	4.339	176	10.898
На Степ. Україні	646	11.568	170	21.484	6	3.621	32	72.321	854	113.394
Разом на Україні	2.312	37.667	580	96.883	59	38.797	45	98.742	2.295	273.088
У Европ. Росії .	8.830	160.539	3.179	478.181	294	201.528	289	695.594	12.592	1,535.842

М. Порш. Відносини України до инших районів в Росії, Літ.-Наук. Вістник, кн. VII, 1912 рік, стор. 537.

і) Розподіл фабричного робітництва по професії був такий:

Виробнича група	Було робітників			
	На Україні		У всій Росії	
	Обох полів	% до загальної кількости	Обох полів	% до загальної кількости
I. Текстильна	8.837	1,74	530.138	14,95
II. Прооброблення тваринних продуктів . .	7.663	1,51	84.270	2,09
III. Обробка дерева .	29.670	5,84	173.043	4,88
IV. Обробка металів . .	59.057	11,63	370.933	10,46
V. Обробка мінералів .	9.733	1,92	83.138	2,34
VI. Хемічна	6 325	1,24	61.044	1,72
VII. Харчова	115.203	22,69	403.083	11,36
VIII. Поліграфічна . .	6.839	1,34	52.175	1,47
IX. Одягова	59.133	11,65	326.470	9,20
X. Будівельна	47.472	9,35	345.470	9,75
XI. Гірнича	49,705	9,80	294 576	11,13
XII. Торгівля	27.169	5,35	213.093	6,01
XIII. Транспорт	60.204	11,86	369.029	10,40
XIV. Инші	20.667	4,07	150.442	4,24
РАЗОМ . .	507.677	100 %	3.547.208	100 %

М. Порш. Робітництво України. Записки, 1913, XI, стор. 117.

к) Погляньмо тепер, скільки зайшлого робітництва було по окремих групах підприємств:

Райони	6 — 49		50 — 499		500 — 999		1000 і більш		Разом	
	Зайшлих робітників	в % до всіх робітників	Зайшлих робітників	в % до всіх робітників	Зайшлих робітників	в % до всіх робітників	Зайшлих робітників	в % до всіх робітників	Зайшлих робітників	в % до всіх робітників
На Правобережжі	2.673	19,2	13.667	27,4	5.634	23,7	3.514	33,9	25.511	26,7
„ Лівобережжі .	3.120	25,2	12.816	43,2	6.417	56,2	5.034	43,7	27.397	26,7
„ Степ. Україні	5.892	50,9	10.413	48,5	1.756	48,5	63 856	88,3	73.365	67,3
Разом на Україні.	11.688	31,0	37.896	39,1	13.827	35,6	72.404	73,3	135.825	49,7
У Европ. Росії .	62.579	39,1	259.453	54,2	101.094	49,7	382 096	54,9	805.222	52,4

М. Порш. Відносини України до инших районів Росії, Літ.-Наук. Вістник, кн. VII, рік 1912, стор. 539.

л) „Розглядаючи великоруську робітничу еміграцію докладніше, ми бачимо, що головним осередком її на Україні, як і треба було сподіватися, є Степова Україна, котра забирає більшу половину її нас вої фабрики, заводи та копальні — 67%. За нею йде Лівобережна Україна з 21% і, нарешті, Правобережна з 12%. Дуже скромною, навіть мало значною в порівнянні з Великоросією є роля инших районів — Польщі, Білої Руси, Литви й инших,— в робітничій еміграції на Україну: з усіх районів було разом 79.707 робітників, або 30%.

	Число зайшлих на Україну робіт.
З хлібороб. району . . .	115.968
„ промислового району .	31.798
„ Північного „ .	2.637
„ Східнього „ .	2.240
„ Південного „ .	9.152
„ Приуральського „ .	1.245

М. Порш. Відносини України до инших районів Росії, Літ.- Наук. Вістник, кн. VII, 1911 р., стор. 524

м) З по-між поодиноких губерній, окрім тільки-що наведених, найбільше посилали до нас робітників такі губерні з окремих районів:

З району	На Правобережжя	На Лівобережжя	В Степову Україну	Разом
З Басарабії	916	79	4.798	5.793
„ Вороніжа	416	1.764	2.926	5.106
„ Курщини	3.682	18 629	23.034	45.345
„ Дону	107	305	2.923	3.335
„ Орловськ.	6.124	6.506	31.281	43.911
„ Тульськ.	979	865	8 221	10.065
„ Рязанськ.	421	555	3 621	4 597
„ Калузьк.	2.626	2.144	10.083	14.853
„ Смоленськ.	1.283	574	6.946	8.803
„ Московськ.	533	998	1.247	2 878
„ Варшавськ.	3 200	193	1.354	4.747
„ Люблінськ.	2.126	104	1.301	3.531
„ Віленськ.	597	477	1.965	3.039
„ Могилевськ.	3 656	2.497	7.911	14 067
„ Минськ.	2.642	1.433	4.657	8.732
	1.767	294	4.614	5.675

М. Порш. Відносини України до инших районів Росії, Літ.- Наук. Вістник, кн. VII, 1922 р., стор. 526.

н) Погляньмо, отже, де, в яких краях Росії натрапив наш пролетаріят на кращі умови праці, ніж у себе на Україні.

Найбільше дає робітництва Великоросії Лівобережна Україна — 51% всієї еміграції до Великоросії, потім Правобережжя — 31%, найменш Степова — 18%.

	В центр. хліборобськ.	В центр. промислов.	В Північн.	У Східному	В Приурал.	Південних	Разом в Великоросії
.Разом із України..	6.169	8.715	3.315	1.266	434	42.637	62.912

Так само незначною є еміграція робітнича з України до инших районів, що про них була мова, при розгляді еміграції їх

	З Правобережної України	З Лівобережної України	З Степової України	З цілої України
Разом	4.958	3.385	549	8.892

За те надзвичайно видатне значіння для нашого робітництва мають Сибір та Кавказ, що притягують до себе робітничу еміграцію з України:

	В Сибіру	Кавказ	Середня Азія	Разом Азія
З України	22.620	56.724	2.345	81.689

М. Порш. Відносини України до инших районів Росії, Літ.-Наук. Вістник, кн. VII, 1912 рок., стор. 530—531.

о) Погляньмо тепер, яке становище пролетаріяту було на Україні в цей період. Робітничий рух вкупі з заколотами робітників 1880-их років сильно були налякали тоді уряд. Одночасно, дякуючи заходам міністра фінансів Бунге було проведено законодавчим шляхом де-які полегші для робітників, а саме: було видано закона з 1 червня 1882 р. про праці малолітніх, закона з 3 червня 1885 р. про заборону нічної праці підлітків і жінок в текстильній промисловості, і, нарешті, закона з 3 червня 1886 р. про найми робітників на фабрики та про взаємини фабрикантів і робітників.

Одночасно, ще 1 червня 1882 р. було проведено в життя фабричну інспекцію для догляду з боку уряду над виконуванням фабрикантами цих заходів уряду, в першу чергу для догляду над виконанням постанови з 1 червня 1882 р. про працю малолітніх. Реформи ті, однак, не вдалося провести цілком в життя. Буржуазія повела повний наступ на заходи уряду, виступили проти нового курсу навіть найбільші ліберали буржуазні, нарікаючи перед урядом на те, що „нові постанови складено в дусі непріязни і антипатії до вищого капіталістичного класу і в дусі пристрасної опіки до найманого, нижчого робітничого класу". Одночасно пішла ціла нагінка на фабричних інспекторів, яку піддержували колишні ліберали з Катковим на чолі. Фабричні інспектори одержували погрози особистого характеру. Так велика буржуазія, що вважала робітників за живий свій реманент, як і дрібні промисловці, однаково виявили себе крайне реакційно з приводу тих незначних реформ. Наступ фабрикантів вдався майже цілком. Фабриканти незабаром зуміли цілком обеззброїти фабричну інспекцію, цей ненависний їм інститут, що пробував покласти межі їхньому державству. Вони зуміли обернути фабричних інспекторів у своїх присяжних оборонців та примусили їх служити своїм інтересам. Одночасно вони добилися в 1887 р. одставки ненависного Бунге, і на його місце було призначено „свого чоловіка", Вишнеградського.

Пор. *П. А. Берлин.* Русская буржуазия в старое и новое время, стр. 190 — 197.

п) Одставка Бунге і призначення Вишнеградського зробили різкий зворот в дотеперішній політиці уряду в справі робітничій. Буржуазія раділа, бо новий міністр фінансів відомий був своїм гострим відношенням до робітничого законодавства взагалі, а до фабричної інспекції зокрема. Він і став знаряддям у руках буржуазії, сам з'язаний з нею біржовими справами. Губернатори одержали право обмежувати положення фабричного законодавства, що їх тепер сильно врізано. Міністр фінансів за згодою з міністром внутрішніх справ дістав право допускати, в супереч існуючим положенням, дітей від 10 до 12 літ до фабричної праці. Нічну працю підлітків і жінок було знову дозволено в багатьох випадках. Було й підтягнено фабричну інспекцію. Фабричні інспектори були перероблені на „образ і подобіє" земських начальників.

Заборонено було друкувати відчити фабричних інспекторів. Фабричні інспектори мали тепер завдання слідкувати за тим, щоб робітники не висовували надмірних домагань та не порушували патріярхальних відносин з фабрикантами, як це було формуловано в циркулярі міністра фінансів з 1896 р.

Пор. *В. П. Литвинов - Фалинский.* Фабричное законодательство, стр. 53—54 и *Озеров.* Политика по рабочему вопросу, стр. 25.

р) Становище робітників, відданих на ласку буржуазії, де-далі ставало гіршим, не вважаючи на ріст промисловости, не зважаючи на те, що через незвичайний ріст промисловости відчувався 1890-ми роками на Україні брак робітника, так що XIX з'їзд гірничих промисловців України 1894 р. організував навіть центральне бюро для найму робітників, що стало від 1895 р. конторою Харківською для найму робітників для гірничих промислів. В наслідок лихих умов праці та низької заробітньої платні робітництво почало оминати Донецький Басейн, втікати з його, так що XXIII З'їзд 1898 р. поставив був на порядок денний проєкт положення про примусове затримання робітників при копальнях.

Пор. Краткий очерк истории с'ездов горнопромышленников Юга Росси, стр. 29.

с) Працю дітей починає знову широко вживатися на заводах; вже 1897 р. маємо таку статистику вживання праці дитячої і праці підлітків поруч дорослих на фабриках України:

Рік	Чоловіки		Жінки		Разом	
	абсолютне число	в 0/0 0/0	абсолютне число	в 0/0 0/0	абсолютне число	в 0/0 0/0
До 12 років	4.512	1,16	1.080	2,96	5.592	1,31
від 12—14 рок. . . .	14.763	3,79	3.201	8,79	16.964	4,22
„ 15—16 „ . . .	28.421	7,31	5.811	15,96	34.232	8,05
„ 17—19 „ . . .	55.518	14,27	8.428	23,14	63.946	15,03
„ 20—39 „ . . .	213.848	54.98	13.077	35,91	226.925	53,35
„ 40—59 „ . . .	61.627	15,84	4.140	11,37	65.797	15,46
до 60 „ . . .	10.153	2,61	667	1,83	10.820	2,54

М. Порш. Робітництво України. Записки, 1912 р., кн. X, стор. 128.

т) Промислова криза, що наступила з закінченням залізничого будівництва на прикінці 1890-их років, ще більше погіршила становище робітництва. Коли протягом 1893—1899 р. заробітня платня підвищувалася як не реально, то хоч формально — а не треба забувати, що дорожнеча за той час далеко переганяла підвищування заробітньої платні, — то тепер падає заробітня платня й формально, тоді як робочий день продовжував тягнутися 12 годин.

Пор. *А. Финн-Енотаевский.* Современное хозяйство России, стр. 103 — 104.

у) Ось дані про заробітню платню в Київі 1902 р., як свідчать дані пам'ятної книжки Київської губерні за 1902 р.

Підприємства	Поденна платня		
	Чоловіків	Жінок	Дітей
Фабрики для обробки металу . .	1 крб. 17 коп.	—	28 коп.
Сірникова фабрика	56 коп.	30 коп.	19 коп.
Шкіряні заводи	60 коп.	—	—
Тютюнові фабр.	52 коп.	35 коп.	24 коп.
Горілчані „	43 коп.	—	—
Паперові „	—	25 коп.	—

Путь революции, стр. 22.

ф) Ось що читаємо з приводу заробітньої платні в Київі в прокламації з 9 грудня 1897 р. до робітників „Южно-русского машиностроительного завода": „На всіх Київських заводах робочий день не більший за 12 годин (від 6 до 6, або від 7 до 7), тільки в нас працюють 12 годин з половиною... у нас деруть за де-кілька хвилин спізнювання 15 коп. штрафу, не беручи нічого на увагу, через що спізнився робітник. Деруть 15 коп. штрафу і з дорослого робітника, що заробляє півтора карбованця в день, і однаково 15 коп. деруть з хлопчини, що заробляє всього 40 коп.".

Летопись революции, 1923 г., № 3, стр. 174.

х) В Донецькому Басейні заробітня платня 1892 року виносила: забойщика від 2 крб. 50 коп. до 4 крб. 50 коп. за погонний сажень, при чому пересічно, навіть робітник звичайно більше не зробить, аніж 3½ до 4 четвертів; саночники заробляють від 80 коп. до 1 крб., вагонщики від 1 крб. до 1 крб. 10 коп., стволові й верхові від 90 коп. до 1 крб. 10 коп. Все це за 12 годин праці.

Пор. *Верещинский.* Рабочий шахтер в Донецком Бассейне, стр. 69.

ц) Наприкінці 1890-х років і заробітня платня в Донецькому Басейні виносила на заводі Юза в робітників, що працювали на акорд — 37 крб. в місяць, в поденних — 23 крб., пересічно по 27 крб. 35 коп. на чоловіка. Рахуючи 25 робочих днів в місяць, виходить, що робітники в виробництві капітальних будов одержували по 89 к. в день, щоденні робітники—92 коп. і ті, що працювали на акорд—по 1 крб. 44 коп.

Пор. *Пажитнов.* Положение рабочего класса в России, стр. 248.

ч) Ще гірше було з платнею сільсько-господарчого пролетаріяту. Там заробітня платня в південно-західньому краї до аграрних розрухів виносила:

	Одиниця счоту	Число звідомлень	Висота платні від — до	Плата середня по краю	По губерніях	
					Поділля та Київщина	Волинь
На харчах робочого в день:						
1) робітникові						
Під час жнив (женцеві). .	коп.	16	30—60	47	48	43
Під час молотьби	„	4	30—40	34	34	—
Зимою, взагалі не в гаряч. час	„	13	20—24	25	24	26
2) Робітниці						
Весною на свекл. плантаціях	„	4	25—35	30	30	—
Під час жнив.	„	13	15—40	34	35	33
Під час молотьби	„	4	25—30	29	29	—
Зимою, взагалі не в гаряч. час	„	13	10—25	18	20	17
Річні робітники						
Грошима	крб.	16	20—100	44	56	28
Зерном (ординарія) . . .	пуд.	9	30—100	62	68	50
Сезонові робітники, літом						
За місяць на хоз. харч. .	крб.	11	5—10	7	7	5
За місяц на своїх харч .	„	3	9—12	10	10	—

Стаття *Лосицкого* „Юго-западный край". Аграрн. движение в России 1905—1906 г.г., ч. II, стр. 31—32 (1907 г.).

щ) Криза промислова додала до всього того ще й величезне безробіття. Коли вже до часів кризи резервна армія робітнича, що не мала де найти праці, виносила стільки-ж, скільки було робітника, занятого на виробництві, то тепер вона ще збільшилася. Так, пр., в залізній промисловості число робітників на доменних заводах України 1899 р. виносило 45.416, а 1902 року знизилось до 35.710; на прядільних заводах 1899 р. було 8.726 роб., а 1902 р. — 7.502. В кам'яновугільній промисловості число робітників з 67.726 1900 року зменшилося 1902 р. до 58.596 роб. І коли ще 1898 р. українські промисловці визначали окремі комісії для забезпечення себе робітниками, тепер шукали засобів, щоб позбутися „небезпечного" лишку робочих сил. В кореспонденції кн. Шаховського („Новое Время", 25 травня 1902 р.) ми читаємо: „Три роки я не був у Донецькому Басейні, і скільки нараз перемін! Який сумний вигляд має центр недавнього ажіотажу вугільної й металургічної промисловости. Всі чутки про те, що начеб-то розрахунок з робітниками скінчився, неправдиві. Не тільки-що звільняють тульських, смоленських та инших робітників, але й навіть скорочують штати в конторах і в адміністрації. Цей економічний застій, однак, цілком не припиняється, щоб робітничі потяги заповняли нові маси селян, які день-у-день розходяться по всіх шляхах і заводах, шукаючи праці. Одного літа 1901 р. з одного Катеринослава вислано додому більш 10.000 робітників".

Финн-Енотаевский. Современное хозяйство России, стр. 105.

ю) „І тоді, коли всюди починалися страхіття злиднів і з'являлися привиди голодної смерти в робітничих посьолках, як писав „Южный Рабочий", № 3 за 1900 рік, тоді буржуазія вперто старалася виконувати при допомозі уряду інструкцію з 1896 р., що в ній нагадувано фабричним інспекторам про те, що в нашій промисловості переважає патріярхальний уклад відносин по-між власником і робітником... В Росії, було сказано в інструкції, на щастя, не має робітничого класу в тому значінні, як на Заході, через те й не має робітничого питання, одне й друге не будуть й не можуть мати в нас ґрунт для свого існування, наколи поруч проведення дбайливости фабрикантів про добробут робітників, ви прикладете зі свого боку всіх змагань утримати законність

і моральний обов'язок серед робітників. Як люди, що ясно розуміють важливість обов'язків, що лежать на вас, ви повинні використати всяку нагоду, щоб переконати робітників, що не тільки незаконність домагань, але навіть змагання здобути законні права протизаконним або насильним шляхом приведуть неминуче не до поліпшення, а до погіршення становища, бо уряд за таких умов не може допустити до здійснення бажань робітників навіть в тих випадках, наколи-б фабриканти під впливом погроз або й з власної волі виявили свою згоду на уступки".

И. Озеров. Политика по рабочему вопросу стр. 25.

Класи й партії перед 1905 р.

ТЕЗА

Загострення класових суперек на Україні та ще й в умовах широкого класового освідомлення виступаючих проти себе класів, освідомлення, яке дає останній етап класового громадянства, етап капіталістичного способу продукції в мент свойого розквіту, неминуче мусіло привести до остаточного довершення ідеологічного оформлення цих класових суперек. Оце-то довершення ідеологічного оформлення класової самосвідомости виступаючих на арену класової боротьби соціяльних груп, що з них одні заінтересовані були в непорушності status quo, инші знова висовували питання завтрішнього дня, що мав принести зміну в економіці й політиці, — і принесло зі собою неминуче втворювання класових платформ-програм, що давали-би відповідь громадянству, зацікавленому як-раз оцим питанням про завтрішній день, а заразом гуртували-би під своїми кличами свій соціяльний авангард для наступу за програм завтрішнього дня, що для одних мав-би бути продовженням нинішнього, а для инших — повною чи частковою його ліквідацією. Але програм status quo, програм консервативних елементів соціяльних міг виникнути тільки як протипрограм до програму заміни нинішнього дня завтрішнім, раніш його raison d'être не мало-би ніякого значіння. Ось через що ми бачимо, щона передодні 1905 р., що був боротьбою за завтрішній день в українському та російському громадянстві не мається ще ні одної консервативної партії, а тільки йде процес оформлювання партійного серед класів революційних супроти напів феодального організму російського самодержавства, революційних в тому значінні, що буржуазія мобілізувати починала сили до того за повалення

самодержавного режиму та сословного устрію в ім'я буржуазної демократії тоді, як пролетаріят скупчував свої ряди до боротьби не тільки проти напів-феодальних порядків, але й проти буржуазних, капіталістичних.

Нормальним шляхом в феодальному організмі, суспільному з революційним програмом, мусіла-б виступити буржуазія, домагаючись заміни феодальних порядків буржуазно-демократичними. Але російська буржуазія була в умовах російської дійсности годованцем як-раз цього феодального режиму, тож виступити проти його означало-би під той час підрізати собі власною рукою жили. Через те й вона зховувалася лояльною до того часу, доки той самодержавний устрій годував її під своїм боком і виступила проти його тоді, коли торговельний капітал, що уособляв себе в самодержавстві, порвав дотеперішній компроміс з промисловим капіталом, заключений ще в часи реформи 1861 р.

Таким побитом залишався на кону українського революційного руху один пролетаріят та ще й українська дрібна буржуазія, що її придавлював як-раз отой компроміс торговельного капіталу з промисловим, компроміс російського дворянина й чиновника з великим підприємцем-промисловцем. Оці обидві соціяльні групи й виступили на авансцену, як перші, зі своїм партійним життям: пролетаріят засновує 1898 р. Р.С.-Д.Р.П., а українська дрібна буржуазія Революційну Українську Партію 1900 р. Заснування оцих обидвох основних організацій,— першої у всеросійському масштабі, другої, як національної української організації, було тільки початком політичного оформлення обидвох соціяльних груп, що їх заснували. Процес розвивання боротьби, що її вели обидві класові групи, процес, який не тільки вимагав виразнішої конкретизації майбутніх так дальших, як і близчих завдань, а заразом означення тактики в здійснюванні оцих завдань, мусів неминуче привести до де-якої диференціяції так внутрі, як і біля названих організацій, яка неминуче мусіла наступити не тільки через те, що в процесі боротьби випливали навіть серед членів обидвох партій ті чи інші ріжниці в принципах, а ще й тому, що обидві організації стали товчком для дальшого групування революційних елементів серед громадянства, які, не задовольняючи себе дотеперішніми платформами, стали шукати нових і окремо об'єднуватися в окремі нові партії та партійні течії. Таким побитом й виросли такі партії,

як есери, народовці, радикали, демократи, українські есдеки, спільчани, більшовики й меншовики.

Слідом за пролетаріятом, що вспів вже до революції 1905 р. втворити такі сильні свої партійні центри, як Р.С.-Д.Р.П., У.С.-Д.Р.П., та „Спілка" та врешті й „Бунд", слідом українською дрібною буржуазією, що нараховувала також де-кільки сильних партій, почала шукати своєї платформи й велика буржуазія, виступаючи однак на арену партійних змагань не сама, а висилаючи туди поки-що свою інтеліґенцію, що виховувалася дотепер на опозиціонерстві земського лібералізму, якому почасти завдячували своє походження й дрібно-буржуазне партійне життя. Ядерком, що з його виросли в мент революції 1905 р. кадети й октябристи, була політична група, що складалася біля „Освобождения", органу спершу спільного так для земської, які і буржуазної опозиції, доки не роз'єдналися вони остаточно подіями 1905 року. Роз'єднання те, що почалося двома течіями, освобоженцями й земцями-конституціоналістами, й дало почин заснованню партії кадетів та октябристів.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Рух земської опозиції й буржуазії

а) Опозиційні настрої земств до уряду ступнево виростали, в міру того, як самодержавство, балансуючи в 1890-их р. про-між дворянством і буржуазією, перемінювалося в самоціль, придушуючи поліцейським режимом всяку самодійність земств. Державний апарат управління, на чолі якого стояли такі послідовники Аракчеївщини, як прем'єр Плеве, обер-прокурор найсвятішого Синоду Побєдоносцев, міністр юстиції, славнозвісний з процесу 1 березня, Мурав'йов, з'ідіотілий старець на посту міністра освіти Делянов, згодом після його Боголепов і, нарешті, міністр внутрішніх справ Горемикін, мимохіть формував в земствах опозицію проти себе, об'єднуючи в ній не тільки „третій елемент"—земську інтеліґенцію, та де-кого із дворян, а що-раз ширші кола з усіх шарів населення. Цей процес об'єднання ліберальної опозиції в земстві і біля його в кінці 1890-их років вилився вже в активну мобілізацію земствами так земської, які по-за-земської опозиції.

Пор. *И. П. Белоконский.* Земское движение до образования партии народной свободы, Былое, 1907, № 6/18, стр. 194.

б) Основним ядром дотеперешньої земської опозиції був „третій елемент" — земська інтелігенція; вона придушена у волі своїх культурних рухів поліцейським режимом, являлася дотепер основним носієм опозиційного, протибюрократичного напрямку в земствах. Свою опозиційну діяльність вона виявляла в домаганнях реформ в напрямку волі зібрань, друку, товариств, в домаганнях реформ шкільної системи, в домаганнях, нарешті,аграрної реформи, в домаганнях, що їх вона не тільки ставила, як Чернігівський Шраг або Харківський М. Ковалевський на земських зібраннях — вистарчить тільки пригадати широку програмову бесіду останнього на земському зібранні Харківському 1897 р. в напрямку доконечности піднести культурний та економічний рівень селянства,— вона займалася ще й їх пропагандою серед широких мас населення, як це чинив під час своїх земсько-статистичних обслідувань А. Русов на Полтавщині або В. Грінченко на Чернигівщині. З боку цього „третього елементу" йшла така вперта опозиційна пропаганда, що 1902 р. Плеве рішив остаточно з нею покінчити, поставивши у своїй доповіді цареві категоричне домагання цілком припинити працю земських статистиків.

Пор. Былое,1907 № 8/20, стр. 252 — 254.

в) Земський опозиційний рух „третього елементу" найшов свій широкий відгук в студентському рухові. Причиною студентських рухів було, крім загального традиційного поліцейського режиму в університетах, ще й те, що 29 червня 1899 р. було опубліковано урядом „временные правила", що ними загрожувано студентам за „учинение скопом безпорядков",— „исключением из университета и отдачей в солдаты, хотя бы они имели льготу по семейному положению либо по образованию, или не достигли призывного возраста". „Временные правила" не були, однак, тільки погрозою: 1900 р. за демонстрацію було справді віддано в салдати 183 чоловіка київського студентства. Це й було вихідною точкою для студентського масового руху проти уряду. Початок вийшов із Харкова. В лютому 1901 р. з приводу вислання київського студентського активу в армію, вибухнули тут бурхливі демонстрації, підтримані робітниками й чисельною інтелігентською публікою, демонстрації з протестом проти „временных правил" і київського їх пристосування. З Харкову студент-

ський рух перейшов в інші міста, підтриманий групою „Іскри", що закликала робітництво підтримати студентський рух, між иншим вибух в Київі, Миколаїві, Лисаветграді, Херсоні, Чернигові, Катеринославі, Одесі, при чому поліція не шкодувала козацьких нагайок на головах демонстрантів.

Пор. *Н. Череванин.* Движение интеллигенции Общ. движ. в России в начале XX в., т. 1, стр. 278 — 282 і *Белоконський.* Земское движение. Былое, 1908, кн. 7, стр. 219.

г) Другою важливою громадянською групою, що втягалася тепер в земський опозиційний рух, була буржуазія. Буржуазний лібералізм почав складатися під час поразки промислового капіталу торговельним, приєднуючися до земської опозиції, що 1902 р. заснувала власний орган „Освобождение" під редакцією Струве; опозиційні змагання буржуазії зразу стали здебільша на ліберально-демократичну базу, виложену в програмовій статті першого числа „Освобождения". Бажаючи опертися на широкі опозиційні кола населення ріжних класів, програм навмисно оминав усі економічні й соціяльні питання, які мало-би вирішити народнє земське представництво, а поставив тільки питання політичне про конституцію в Росії. Одночасно з поміркованим земським програмом „Освобождения", що був виразом подекуди дворянського земського лібералізму, в другому номері того самого часопису з'явився ще один опозиційний програм, лівіший, що його склала ліва, інтелігентська група земців, як проєкт „Союза Освобождения", що його з'їзд установчий відбувся 1904 р. Програм „Союза Освобождения" ставив питання реформ далеко дальше „Освобождения", домагаючись не „народнього всесословного представництва", як це чинило „Освобождение", а конституції, опертої на принципі загальних, прямих, рівних і тайних виборів, домагаючися примусового вивласнення поміщицьких маєтків і впровадження 8 годинного робочого дня. Таким робом, інтелігентський „Союз Освобождения" зразу розійшовся з ліберальною буржуазно-дворянською опозицією, яка стала окремо групуватися в „Союзі земців-конституціоналістів", займаючи окрему платформу, хоч і не поривав з нею тісних взаємин.

Н. Череванин. Движение интеллигенции, стр. 285 — 286.

д) „Союз Освобождения“ засновано формально на з'їзд 3—5 січня 1904 р. Але фактично ліва земська опозиція вже до того мала два свої з'їзди: один за кордоном в Шафгаузені в липні 1903 р., а другий в Харкові у вересні 1903 р. Одночасно йшло формування правої земської опозиції: 1903 р. в листопаді відбувся з'їзд земців-конституціоналістів. Хоча обидві течії мирно згрунтувалися біля „Освобождения“, але ріжниці між ними були величезні. Одні були носіями традиційного дворянського лібералізму, другі — піонерами нового, буржуазно-демократичного. Конституціоналісти були поміщики, ворожо настроєні до бюрократії, але й ворожо настроєні до всяких змін в економічне-соціяльних основах старого режиму. Освобожденці, здебільша професіонали-інтелігенти, члени „третього сословія“ виступали від початку як ідеологи буржуазного прогресу і як прихильники „соціяльної реформи“. А що вони трималися наразі вкупі, то це пояснюється тільки умовами передреволюційних відносин.

Пор. А. *Мартынов*. История конституционно-демократической партии, Общ. Движ., т. III, кн. V, стр. 1—2.

е) Уміркованість програму земців — конституціоналістів, що серед них зокрема утворилося два крила: праве слов'янофілів — шиповців і ліве — властивих конституціоналістів, виявилася в повному характері на всеросійському з'їзді земських діячів в перших числах листопаду 1904 р., де брали участь також усі майже українські „зубри“ поміщицької ідеології типу Родзянко і К°. З'їзд не найшов навіть всіх голосів висловити свої умірковані постулати, а тільки загальними фразами формулював свої побажання усунути „ненормальність існуючого порядку державного управління, виявленого від 1880-их років у повнім відокремленні уряду від суспільства і в повнім взаїмнім недовір'ї“. З'їзд поставив несміло домагання завести повну свободу зібрань, друку, товариств, вирівнання особистих громадянських і політичних прав, повної самодійности громадянства та широкого самоврядування на місцях. Про економічні питання й згадки не було.

Пор. Былое, 1907, кн. 3/15, стр. 89—91.

ж) Але й „освобожденці“ не могли вийти по-за межі своїх класових буржуазних інтересів. Справді вони кидали направо й наліво широку демократичну фразеологію, на

осінньому з'їзді 1904 р. в Парижу вони увійшли навіть до блоку з лівими опозиційними партіями, як, пр., грузинська партія соціялістів-федералістів, польською соціялістичною партією та партією російських соціялістів-революціонерів, приймаючи спільну платформу знищення самодержавства, утворення вільного демократичного режиму та національного самовизначення,— на ділі, однак, цей лівий опозиціонізм був тільки маневрами буржуазної опозиції, що шукала для себе салдатів про-між лівими групами. Часопис „Освобождение" не покидав лавірувати між правими і лівими течіями, як і його редактор Струве, що 1904 року рекомендував узяти участь в патріотичній демонстрації з нагоди війни з Японією й одночасно пропагував за скликання в Парижу спільної конференції опозиційних і революційних груп.

Пор. *А. Мартынов.* История конституционно-демокр. партии, стр. 5.

2. Праві течії дрібної буржуазії

а) Тоді як буржуазна опозиція, об'єднуючися з земською, одночасно викристалізувалася взагалі в Росії в два рівнобіжні течії освобожденців і земців-конституціоналістів, що були гуртуванням опозиційних, буржуазних і ліберальних поміщицьких елементів, яким небаром прийшлося станути одно проти одного, на Україні, поруч із цим йшло формування суто-української дрібно-буржуазної опозиції, яка заняла окреме становище в загально-російському опозиційному рухові проти самодержавного режиму. Новітній український дрібно-буржуазний опозиційний рух зародився рівно-ж в земському лібералізмові, але виростав на ідеології драгоманівщини. В процесі викристалізовування земського лібералізму, він і собі пробував самовизначити себе, базуючи своє загально-політичне опозиціонерство ще й на економічних та на націоналістичних принципах, що неминуче виростали на грунті так конкуренції дрібного, місцевого українського капіталу з великим неукраїнським, як і боротьби проти нечуваного русифікаторського режиму на Україні. Підготовчу працю в цьому напрямку виконувала ще на початку 1890-их років українська націоналістична організація „Тарасівців", що її центр був у Київі, і яка мала ще й по-за Київом, по инших містах свої „громади". З тієї організації, що не мала ще означеного про-

граму й тактики, виросла небаром нова всеукраїнська політична організація, заснована на з'їзді „громад" 1897 р. в Київі. Завданням тієї всеукраїнської організації був лозунг об'єднати всі свідомі елементи українські, розкидані по всіх закутках України, і повести вкупі організовану боротьбу за національне визволення України. Поставивши свою працю конспіративно, всеукраїнська організація приняла структуру федерації автономних „громад", що на їх чолі стояла „Центральна Рада" в Київі. Але й ця організація не мала ще виробленого економічного й політичного програму.

Пор. *С. Єфремов.* Из общественной жизни на Украине, „Русск. Богатство", 1808, № 7, стр. 35—36.

б) Названі організації, як і взагалі весь тодішній український націоналізм, ще не мали свого оформленого обличчя. М. Ковалевський, один із співучасників всеукраїнської організації заявив тоді цілком влучно, що скільки він не зустрічав, так званих, українських патріотів, ніхто з них не міг доцільно і ясно виложити основи своїх поглядів. Коли йому довелося бути на одному із засідань ради, вкупі з Потебнею та иншими вченими людьми, що обмірковували програм практикованого українського часопису, то виявилося, що про це всі присутні вельми мало освідомлені та й серйозно про це ніхто ніколи не думав, через що й висловлювалися вельми поверховно та не могли прийти до де-якогось конкретного вирішення. Тоді й виявилося, що вони живуть більше чуттям, але „строго продуманого напрямку свого українофільства, опертого на вивченні національного питання взагалі, зокрема українського народу й суспільства, у них немає".

П. Одинець. К вопросу об украинском народничестве, „Киевская Старина", 1906, стр. XCIII, стр. 338 — 339.

в) Початок XX сторіччя приніс, однак, із собою процес конкретизації дрібно-буржуазного опозиціонерства, а тим самим і формування їх програму. Дрібний капітал в умовах промислової кризи заметушився, піднімаючи певніш голову проти свого суперника. Всеукраїнські з'їзди дрібного капіталу, об'єднаного в першу чергу в кооперативах, стоять на черзі дня і одночасно йде швидким кроком уперед спроба самовизначення цього дрібного капіталу в напрямку націона-

лістичнім. Напрямок цього самовизначення дала 1899 р. в Галичині заснована „Народньо-демократична партія", яка у своїм програмі виразно ставить своєю метою: „Дійти того, щоби цілий український нарід здобув собі культурну, економічну й політичну самостійність та з'єднався в одноцільний український організм, в якому-би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними й політичними". Партія вже виразно оформлює свої домагання так в напрямку національної політики, як і в питаннях економіки: „Ми змагаємо до того, щоб наш нарід дістав у свої руки засоби продукції, передусім землю, та розвинув у себе свій власний промисл, торгівлю й кредит і в продукції, торгівлі й кредиті визволився від залежности й визиску з боку инших народів і країн". Через те вона й домагається „ступневого усуспільнення кредиту, торгівлі і пристосування до того ділянок продукції, так шляхом добровільної асоціяції, як і шляхом удержавлення", як і „викупу землі, передусім більшої посілости на загальну власність народу для розподілу її безземельним і малоземельним селянам".

З. Скварко. Програми народньо-демократичної й радикальної партії, стор. 13 — 18.

г) Заснування національно-демократичної партії в Галичині, що заняла у своїому змаганні до самовизначення „Соборної України" становище суто-буржуазне, виразно вороже до соціялізму, як міжнароднього робітничого руху, було в тісному звязку з заснованням 1900 р. на російській Україні де-що аналогічної партії під назвою „Революційна Українська Партія" (РУП); остання явилася все ще продовженням дотеперішньої української хаотичности в соціяльно-економічних міркуваннях, хоч в політичному питанні заняла крайнє шовіністичну позицію. Ось як характеризував „РУП" 1908 р. один із майбутніх лідерів соціялістів-федералістів, С. Єфремов: „Як це воно завсігди була з „Іванами-забудьками", в теоретичних поглядах і в практичних поступах названої партії панував повний хаос, що вельми відбивалося на її партійних виданнях. Перше видання партії, брошура „Самостійна Україна" було особливо яскравим покажчиком хаосу, що панував у рядах РУП. Досить вказати, що „сучасна молода Україна" за термінологією названої брошури, „вважає себе за безпосереднього нащадка Шевченкового, а її традиції

доходять до Мазепи, Хмельницького й короля Данила, поминаючи на боці україфілів. Потонувши в давну-давнину часів „короля Данила", партія цілком природньо не найшла нічого кращого для сучасности, як видвинути умови переяславського договору і поставити його вимоги в основу своєї діяльности: мета її „повернення нам прав, означених переяславською конституцією 1654 р. з поширенням її на всю територію, заселену українським народом". Шумна, хоч і досить таки туманна фразеологія, патетичні оклики, суперечності, фактичні помилки, непродумані обривки соціялізму і досить одвертий шовінізм — сплелися в тій брошурі в такий заплутаний вузол, якого партія не мала сили розвязати".

С. Ефремов. Из общественной жизни на Украине, „Русское Богатство", 1908, кн. 7, стр. 40 — 41, и „Самостійна Україна", стр. 19 — 21.

д) РУП заснувалася головним чином із інтелігентських елементів. Ще напередодні заснування відбулися два підготовчі студентські з'їзди 1898 і 1899 р.р.— обидва в Київі заходами основників РУП Д. Антоновича і М. Русова та галичан Р. Сембратовича і Д. Лукіяновича. На третьому студентському з'їзді в Харкові 29 січня 1900 р. остаточно вирішено заснувати РУП, що для неї обіцявся написати програми відомий український самостійник, адвокат М. Михновський, якого основи він і виложив в названій брошурі, виданій РУП'ом. Особовий склад РУП'а був вельми ріжно-манітний. До РУП'а пристало багацько молоді й інтелегенції ріжних відтінків, починаючи від ліберально-націоналістичного до соціялістичного, яких не задовольняло дотеперішнє українське культурництво.

Пор. *В. Дорошенко.* Революційна Українська Партія, стор. 7 — 8.

е) Серед отакої мішанини поглядів, що об'єдналися в РУП'і, зразу й виявилися глибокі суперечності. Вже 1902 р. з РУП'а відділилася права течія,— націонал-демократична течія, що заснувала свою окрему організацію „Українську Народню Партію", яка й продовжувала вести напрямок програму Михновського з його брошури „Самостійна Україна", розвиваючи його в заснованій у Львові газеті „Самостійна Україна", напрямок, від якого одночасно того самого року

РУП одмовилася в першому числі свого часопису „Гасло", що став виходити від березня 1902 р. в Чернівцях, згодом у Львові під редакцією Д. Антоновича. Що являла собою УНП, даймо відповісти знову таки С. Єфремову. „Вона,— писав він 1908 р.,— продовжує й до нині плисти без керми й без вітрил по безконечному морі старої фразеології й суперек „Самостійної України" та инших своїх видань в подібному напрямку. Ту саму хаотичну мішанину, що ми її бачили в початковій організації РУП, ми можемо бачити і в „Укр. Народній Партії", з тою тільки ріжницею, що остання цілком рішуче стала на ґрунт найкрайнішого, можна сказати, цілком одвертого шовінізму. Правда, свій шовінізм партія намагається заретушувати... соціялізмом, оправдуючи свої націоналістичні положення інтересами робітників і селян, але в тій суперечній каші не важко відкрити і означити правдиву ціну такого оригінального соціялізму. Це ніщо инше, як маргариновий соціялізм, що під виглядом інтересів трудящих мас проповідує й поширює неповстримну ненависть людини, що роздуває огидливу пожежу національної ворожнечі. Що воно так, досить буде пригадати ті „десять заповідей", що ними славиться її брошура „Справа української інтелігенції в програмі У. Н. П." приведемо найяскравіші з них. Другий „заповіт" каже: „Всі люди — твої браття, але москалі, ляхи, венгерці, румуни й жиди — це вороги нашого народу, доки вони панують і експлоатують нас".

С. Ефремов. Из общественной жизни на Украине, „Русское Богатство", 1908, № 7, стр. 42.

ж) Ще одна з'явилася тими часами українська партія неменше з правим, виразним буржуазним ухилом. Це була „Українська Демократична Партія", яка вийшла безпосередньо із згаданої ще вище безпартійної всеукраїнської організації, об'єднуючи в собі здебільша старше опортуністичне покоління з кол земського лібералізму. Коли 1902 року над Росією пронеслися перші признаки майбутньої революції, серед членів всеукраїнської організації виросла думка реорганізувати її в політичну партію з означеним програмом. Програм і тактика Української Демократичної Партії близько стояла до програму й тактики освобожденців, що згодом дали почин партії кадетів; вона, між иншим, ставила своєю метою здій-

снення всеросійської конституції на принципах федералізму, надаючи при цьому широкої автономії для України.

Пор. Докладная записка об укр. движении (з матеріялів департ. поліції), стр. 7, та Літ. - Наук. Вістник, 1907, кн. за червень.

з) Трохи пізніше заснувалася ще одна партія, „Українська Радикальна Партія", яка вийшла так само із колишньої всеукраїнської безпартійної організації, об'єднавши біля себе ліві її елементи радикальних напрямків з народницьким ухилом під головуванням невтомного їх пропагандиста Бориса Грінченка з Чернигівщини, ідеологічного вихованця Драгоманова. Названа партія об'єдналася в кінці 1905 р. з Українською Демократичною Партією, давши тим почин новій „Українській Радикально - Демократичній Партії", одній із найсильніших і найвпливовіших того часу організацій на Україні, партії, що своїм програмом і тактикою близько станула до російських кадетів в часі їх виступу в першій революції.

Пор. Докладная записка об укр. движении.
Пор. Платформа Української Радикальної Партії.

і) Всі названі українські партії виходили із спільного принципу — самовизначення українського дрібного капіталу в автономії України. Всі вони виходили із ідеї „соборної України", але заразом всі вони, хто явно, хто таємно, принципіяльно захищали приватну власність, але, з тактичних міркувань, згідно всі майже вони висовували питання „соціялізму", який удержавнив поміщицькі маєтки, фабрики й заводи, торгівлю й кредит. Возьмімо хоч - би Українську Радикально - Демократичну Партію з її програмом 1905 року. Ось що читаємо в ньому: „Українська Радикально - Демократична Партія, обстоючи в справах політичних за глибокодемократичну державну конституцію, в той - же час розуміє це так, що реформована держава мусить бути федерацією рівноправних автономних національно - територіяльних одиниць. Що до справ економічних, то партія бореться проти всякої експлоатації,— однаково, від кого вона йшла - б, від людини, держави, громади, і вважає, що соціялістичний лад, до якого прямує людність, найкраще забезпечить інтереси людей; через те земля зо всіма її багатствами, всі фабрики,

заводи, робітні, і всі засоби й знаряддя до праці з часом повинні стати спільною народньою власністю". Це все, однак, не перешкоджало згаданій партії, в конкретизації свого економічного програму, стояти на принципі не даремного вивласнення, а примусового викупу.

Пор. Програм Української Радикально - Демократичної Партії.

к) Як розуміли ті партії оцей свій „соціялістичний лад", хай скаже один із видних представників української національно - демократичної партії, що так само ставила собі метою усуспільнення виробничих підприємств: „Соціялісти кажуть, що приватна власність господарств є джерелом всілякого суспільного лиха. Але вони забувають, що взагалі приватну власність, утворила історична, економічна, суспільна, правна й культурна доконечність, через що власність на землю, як і взагалі приватна власність є цілком правильне і природнє явище історичного, економічного, соціяльного й взагалі культурного розвитку та його умов в майбутньому. Без власности було - би ще більше лихо, бо ціле людство не знало-би навіть, що існує, а властиво не було - би історії людства й культури".

Пор. *З. Скварко.* Програм Народньо - Демократичної й Радикальної Партії, стор. 30 — 31.

3. Ліві дрібно - буржуазні течії

а) Одною із перших лівих дрібно - буржуазних течій з народницькими традиціями була Українська Радикальна Партія в Галичині, заснована вже в жовтні 1890 р. заходами Даниловича, Павлика, Франка, Левицького та Яросевича. Фундатори радикальної партії галицької, близькі учні Драгоманова, знайомі з марксизмом і почасти співчуваючі йому, й прийняли до програму партії, до його максимальної частини, постулат, що „в справах суспільно - економічних домагаються переміни способу продукції, згідно зі здобутками наукового соціялізму, ц.-т. хотять колективного устрою праці й колективної власности на засоби продукції". В програму мінімум вона з своїм органом „Народ", однак, станула на народницькому принципі трудової дрібної власности, домагаючися низки реформ, що на думку авторів програму мали - би „запобігати

швидкій пролетаризації села". Своє усуспілення знарядів праці вона розуміла по драгоманівському рецепту, а саме: шляхом реформ і еволюції мали-би ті засоби продукції перейти за викупом — після переробленого програму з 1904 р. вже без викупу — на власність окремих сільських рільничих громад та виробничих спілок.

Пор. *В. Левинський.* Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині, стор. 32 — 35.

б) Основною партією на російській Україні, що являла собою 1902 — 1903 р.р. ліву дрібно-буржуазну течію, хоч і з соціял-демократичною закраскою та з революційною тактикою, стала Революційна Українська Партія після того, як 1902 р. одкололися від неї опортуністичні праві елементи, утворюючи Українську Народню Партію, і після того, як одночасно РУП одріклася від платформи, виявленої в брошурі „Самостійна Україна". Вже в першому числі свого часопису „Гасло" з 1902 р. РУП шукає нового програму. Виходячи із бернштейнівської позиції, що рух для неї — усе, мета — ніщо, партія, однак, змагає до завойовання політичної волі революційним способом: „український соціялізм мусить стати тільки революційним соціялізмом", „український соціялізм мусить бути класовою організацією робітників, готовою до боротьби не на життя, а на смерть з головним ворогом — царатом, з ціллю здобути політичну волю". „Масова організація й терор, об'єднані в єдиній обопільній системі, — ці найвищі форми боротьби — неминуче повалять царат". Це шукання тільки 1903 р. набрало конкретних форм, але тоді РУП вже ставала виразно на шлях марксизму.

в) Від самого початку нового свого етапу РУП повела широко пропаганду головним побитом серед селянських мас, випускаючи для них окремий часопис „Селянин", незвичайно поширений серед батрацтва, та ще й масу брошур агітаційного характеру. Цікаву картину тодішньої праці „РУП" подає „Искра" за 1903 р.: „Як снігом було засіяно їхніми листками Україну. З вікон вагонів, пішки, на велосипедах, проїжджаючи сотні верстов на селянському возі, розвозили й розкидали насіння протесту українські революціонери. Щось нове, незвичайне освітило давно присланy, одсунену від політичного життя країну. Селянин порушився, заговорив, спершу здивований: „откуда сія милость". Але політичний гніт,

безправство й голод швидко з'ясували йому — в чому справа, і він з великим інтересом взявся за кинену йому літературу та ще його власною, мужицькою мовою". 1902 — 1904 р. РУП видала масу книжечок і брошур так чисто теоретичного, як і злободенного політичного характеру. Поруч з низкою книжок про французьку та німецьку революцію, з працями про аграрні справи ми зустрічаємо й такі як „Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян" та інші.

Пор. *М. Равич - Черкасский.* История Коммунистической Партии Украины, стр. 29 — 30.

г) Селянські заколоти 1902 р. та пізніші тісно були звязані з революційною пропагандою РУП. Ось що писав з приводу цього директор департаменту поліції Лопухін: „Одним із найбільш характерніших явищ за цих розрухів була революційна пропаганда. Від 1880 - их років вона не була відома нашому селу. В кінці листопаду або на початку грудня 1901 р. вона, почувши вдячний ґрунт, з'явилася в Костянтиноградському й Полтавському повітах і з дивовижною швидкістю проявила свій вплив. Ця швидкість пояснюється, по - за сприятливими для неї місцевими умовами, незвичайно вмілим добором книжок, ширених серед селян. Їм роздавано друковані в Галичині українською мовою оповідання з народнього життя, які малювали економічну нерівність та нерівність станів перед законом, байдужість до селянства та сваволю влади, тягар податків, причини зубожіння селян; в приступній їх малограмотності формі, подавалося їм пояснення всього того, тягар чого вони відчували, але не розуміли, й показувався вихід — іти проти багатирів, що живуть їх коштом, іти проти влади, яка існує тільки в інтересах багатирів. Злочинні книжки ширилися в народі у великій кількості й читалися з незвичайним зацікавленням. Коли по скінченні розрухів жандарський офіцер і товариш прокурора виїхали на місце переводити слідство, то протягом перших 3 - х день вони, роблючи серед селян допити, відібрали в п'яти невеличких з 12 — 19 дворами селах 120 революційних брошур, що своїм пошарпаним і брудним виглядом красномовно свідчили про кількість мужицьких рук, через які вони перейшли. Доглядаючи за слідством у цій справі, я особисто бачив селян, які вільно послуговувалися у своїй мові ходячими термінами

соціялістичної літератури і навіть у теорії зоставалися непохитними, заперечуючи владу, царя й бога".

Записка *А. А. Лопухина* „Развитие революционного движения в России", Былое, 1909 г., кн. 9 — 10, стр. 75 — 76.

д) В організаційному відношенні РУП спершу складалася з шости „вільних громад": Київської, Харківської, Чернигівської, Полтавської, Лубенської й Чорноморської. Після першого з'їзду партії 1902 р. в Київі, на якому вирішено, крім Центрального Комітету, мати ще Закордонний Комітет — у Львові, в котрому працювали Д. Антонович і В. Винниченко, до „вільних громад", що існували тоді, приєдналися ще Донський, Одеський, Катеринославський, Подільський та Волинський Комітети - громади.

Пор. *В. Дорошенко.* Революційна Українська Партія, стор. 15.

е) Перейдімо тепер до инших лівих дрібно - буржуазних течій на Україні в дореволюційний період, течій, що об'єднували біля себе більш російські (в етнографічному розумінні) елементи, аніж українські. Із них в першу чергу уваги заслуговує партія соціялістів - революціонерів, інтелігентських нащадків народників з другої половини XIX ст. Із всіх народницьких течій, що в Росії віджили в кінці 1890 - их років, українська „партія соціялістів - революціонерів" зайняла чи не одиноку негативну позицію до народницької практики терору, проголосивши 1900 р. в „Маніфесті" з Харкова заразом і своє негативне відношення до народницької ідеалізації селянства, як одноцільної революційної маси, приймаючи натомісць за основу робітничий рух, як основний революційний рух, що в спілці з буржуазією може добитися зміни політичного режиму в Росії. Будучи по своїому складі суто - інтелігентською організацією, вона, як і инші російські соціялісти-революціонери, пр., група Гершуні в „Західній Росії", самовизначаючи себе в бік чистого „політицизму", протягом 1901 р. не вийшла із стадії пропагандистського гуртка, що де - коли звертався з прокламаціями до студентів і робітників. 1902 року об'єднані есерівські гуртки утворюють єдину „Партію Соціялістів - Революціонерів" з органом „Революционная Россия", а заразом починають усю свою увагу скупчувати знова на

селянську пропаганду, відмовляючи заразом давні народницькі традиції. Після селянських заколотів 1902 р. есери виставляють свої лозунги: соціялізація землі з вирівнавчим користуванням та розвиток серед селянства всебічної кооперації. Оті лозунги, з'ясовані в відозві „Крестьянского Союза Партії С.-Р." й стали за основу аграрного програму та взагалі центральною ідеєю світогляду есерів. Ціла низка теоретичних статтів в органах партії намагається встановити базу революційного соціялізму — замісць класової боротьби пролетаріяту — солідарний соціяльний рух пролетаріяту, трудового селянства й інтелігенції.

Пор. *А. Егоров.* Революционное народничество, Обществ. движ., т. I, стр. 414 — 418.

ж) Нова організація у всеросійському маштабові уже 1902 р. при своїх кволих організаціях починає проповідувати озброєні демонстрації. Тим часом діяльність її все-таки не виходить по-за межі дрібних змовницьких груп у Катеринославі, Саратові, Тулі, Харкові, Одесі, Київі. Тільки 1903 р. організація та її активність поширюється на инші райони Росії. 1904 і 1905 р. есери йдуть вже рука в руку з майбутніми кадетами, вступивши з ними на відомій уже нам Парижькій конференції в один блок. В своїй діяльності есери головну вагу кладуть тепер на терор. Атентат Балмашова на Синягина допоміг заразом поширенню впливів есерів на революційно настроєну інтелігенцію. В есерівській організації утворюється біля Гершуні бойова організація на строго централістичних і конспіративних основах, яка й виконала цілу низку терористичних актів, між иншим вбивство Плеве 1904 р. та вел. кн. Сергія.

Пор. *П. П. Маслов.* Партия социалистов-революционеров. Обществ. движение, т. III, вып. 5, стр. 104 — 106.

4. Робітничий рух перед 1905 р.

а) Ми бачили, що, не зважаючи на ріст промисловости на Україні в 1890-их роках, становище українського робітника, як і взагалі російського, не тільки-що не поліпшувалось, а, навпаки, погіршувалося. Надто голодні роки 1890 — 1892 викинули масу селянських рук на заробітки, збільшили нечувано резервну армію праці, що спричинило тенденцію серед

підприємців до пониження заробітньої платні, до продовження робочого дня. Це й дало причину до оживлення робітничого руху в перших роках 1890-ми роками на економічному ґрунті, руху з характером оборони перед пониженням заробітньої платні, перед погіршенням умов найму на працю, перед продовженням робочого дня. Проявою цього оживлення є що-раз частіші страйки та демонстрації з нагоди першого травня, що його вперше тепер стає святкувати робітництво, як міжнароднє робітниче свято.

Страйковий рух робітництва виявив свою силу вже 1880-ми роками. Через це саме уряд Бунге й був примушений видати закона з 3 червня 1886 р. про наєм робітників на фабрики та про урегулювання відносин про-між робітниками й фабрикантами шляхом впровадження фабричної інспекції. Тепер, у 90-их роках, цей страйковий рух ще більшого набирає значіння, коли робітництву при його помочі приходиться боротися проти реакції Вишнеградського. Сутички з військом трапляються що-раз частіше, починаючи на Україні з великого страйку робітників залізничих майстерень Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці і Юзівського заводу. Одночасно що-раз більше поширюються робітничі каси взаємної допомоги, що їх засновано вже 1880-ми роками в Одесі, Харкові, Київі.

б) Особливого значіння набирає страйковий робітничий рух з другої половини 1890-их років, коли робітництво в Росії й на Україні починає переходити від оборони до наступу на буржуазію, все ще на економічному ґрунті, виставляючи лозунги: скорочення робочого дня до 10 годин, підвищення заробітньої платні, але заразом ісв ободи мітингів, робітничих зібрань. Демонстрації першого травня, що на Вкраїні вперве появилися в Київі 1896 р., вельми допомагають в поширюванні міжнародньої класової самосвідомости серед українського пролетаріяту, а тим самим ступенево повертають робітничий рух з виключно економічного руху ще й на політичний, передаючи одночасно ініціятиву робітничого руху з рук революційної інтелігенції в руки самого робітництва. Робітництво не тільки що-разу в більших масах береться за страйки, як за основний метод боротьби з реакційною тоді буржуазією, воно ще й широко починає організувати свої робітничі каси для збирання страйкових фондів. Такі каси з страйковими фондами ми бачимо в кінці 90-их років вже

в Миколаїві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Київі. Правда, в Росії не всюди однаково інтенсивно росте новий рух. На Україні, приміром, крім Катеринославщини, друга половина 90-их років проходить досить спокійно, без особливих масових рухів. До кінця століття ані в Одесі, ані в Миколаїві, ані в Київі, ані в Харкові широких масових страйків не було. Але Катеринославщина не перестає клекотіти масовим рухом, часто-густо з вельми грізним характером. Особливо грізним був 1908 рік, коли страйкова хвиля почалася весною з франко-російського заводу та вилилася в бунт на Брянському заводі, під час якого було спалено заводську контору, збурено казенний склад горілки і споживчий магазин.

Пор. *Д. Кольцов.* Рабочие в 1890 — 1904 г.г., Общ. движ., т. I, стр. 202.

в) 1898 рік починає третій етап робітничого руху, що з економічної бази переходить на політичну. „1898-им роком кінчається період промислового розквіту і наступає криза зо всіма її страхіттями для робітників. Про наступ на капітал нема що й думати, навіть для оборони не стає нераз сил. Одночасно зі змаганням підприємців, що де-далі зростає, використати сприятливе становище, щоб позбавити робітників здобутків їхньої боротьби, розвиваються поліційні репресії проти всякої спроби самодіяльности робітників. Ворожі настрої робітництва до уряду та його апарату ростуть з дня на день і робітничий рух поневолі переходить на політичну платформу".

Д. Кольцов. Рабочие в 1890 — 1904 г. г., Общ. движ., т. I, стр. 204 — 205.

г) А становище робітництва було справді жахливе. В Київі та Одесі на гільзових фабриках робочий день, з благословення уряду, продовжувався 13 годин на добу. В Київській окрузі на цукрових заводах всюди працювали по 12 годин. В Херсоні, на плюшових фабриках працюють по 14 — 18 годин. В шахтах Катеринославщини в 1902 р. шахтярі працюють під землею $12^1/_2$ — 13 годин. Серед ремісничих робітників не менше жахлива картина. У Бердичеві заготовщики працюють по 16 год., в Київі кравці 15 — 18 годин, катеринославські ремісники 14 — 17 год., в Одесі робітниці модних майстерень працюють від 13 — до 17 годин. В Київі закон що обмежував працю підлітків на 6 — 8 годин і цілком

забороняв працю малолітніх до 17 року, не існує і на тютюнових фабриках працюють малолітні по 12 годин. На криворізьких та инших копальнях діти від 11 до 13 літ працюють по 12 годин і більше за 10—12 крб. в місяць.

Пажитнов. Положение рабочего класса в России, стр. 190.

д) Тому й не дивно, що вже 1901 р. писала „Искра": „Ми переживаємо момент, коли наш робітничий рух знову з нестримною силою призводить до тих загострених сутичок, що так лякають уряд і пануючі класи... Були часи, і то не дуже недавно, коли робітничі повстання були рідким явищем, спричинялися тільки якими-небудь окремими умовами. Тепер не те. Декілька літ тому назад ми переживали період розквіту промисловости, коли на робітників попит був великий. І проте робітники влаштовували низку страйків, домагаючися кращих умов праці. Але ось розквіт минув і настала криза: товари не йдуть з рук фабрикантів, а прибутки їх зменшуються, збільшується число банкротств, фабрики скорочують виробництво, розпускають робітників. Робітникам доводиться з одчаєм боротися вже не за поліпшення свого становища, а за захования давнього. Таким робом, робітничий рух поглибляється й поширяється. Тепер ми можемо вже сказати, що робітничий рух став постійним явищем нашого життя і що він ростиме за всяких умов. Але зміна промислового оживлення кризою навчила робітників не тільки того, що об'єднана боротьба стала для них постійною необхідністю. Вона знищила одночасно ті ілюзії, що почали втворюватися в період розквіту промисловости. Тут і там робітникам досить легко вдавалося зневолити підприємців до уступок і значіння цеї „економічної" боротьби вони стали перебільшувати, забуваючи, що професійним спілкам робітників і страйкам вдається в кращому випадкові тільки одстоювати вигідніші умови продавання своєї робочої сили. Але ті цехові спілки не мають сили допомогти змінити ті умови, що перемінюють робочу силу в товар, засуджують маси працівників на безвихідну нужду й безробіття. Щоб змінити ті умови, неминуча революційна боротьба зо всім сучасним громадянським і політичним устоєм; промислова криза багатьох і багатьох робітників зневолює переконатися в справедливості тієї правди".

Искра, 1901, № 5, статья „Новое побоище".

е) І хвиля забастовок росла на очах. Ось таблиця кількости в Росії страйкуючих робітників і заводів, що на них йшли страйки:

Рік	Число заводів	Число робітників
1895	68	31.195
1896	118	29.527
1897	145	59.870
1898	215	43.150
1899	189	57.498
1900	125	29.389
1901	164	32.218
1902	123	36.671
1903	550	86.832

З того числа припадало на Лівобережжя відсотків:

Роки	Страйків	Робітників
1895—1897	3%	1%
1898—1900	5%	8%
1901—1903	35%	27%
1903	45%	32%
а на Правобережжі:		
1895—1897	14%	1%
1898—1900	7%	2%
1901—1903	23%	17%
1903	24%	24%

П. Лепешинский. От кружковщины до партии, Протоколы второго с'езда РСДРП, стр. 98 — 100.

ж) „Вже 1900 р. з нагоди першого травня в Харкові застрайкували всі великі і малі механічні заводи, канатна фабрика, залізнодорожні майстерні. Дійшло до вуличної демонстрації за 8 годинний робітничий день, за свободу зібрань, спілок, страйків, і друку. А що... того дня було заарештовано біля 50 робітників, то на другий день робітники одмовилися приступити до праці, аж поки звільнено буде їхніх товаришів. Страйк затягнувся на залізнодорожних майстернях навіть

до 2 тижнів. Таким робом харківська демонстрація й страйк стала першим величезним політичним протестом робітників в таких широких розмірах в Росії взагалі та викликала величезне вражіння на всю Росію, в першу чергу на робітничі маси України".

Л. Мартов. Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России, стр. 182.

з) Після менших та більших страйків і демонстрацій, 1903 рік приніс на Україні нечуваний здвиг робітничого протесту. „В Одесі вже від весни йшли непорозуміння серед робітників. Після страйків на дрібних фабриках, застрайкували 1 липня залізнодорожні майстерні, вимагаючи 9 годинної праці, збільшення платні. 4 липня кинули працю робітники на пристані, домагаючись удвоєння заробітньої платні, що доходила біля 1 крб. 10 коп. в день.

Через де-кілька день кинули працю матроси й кочегари на кораблях, домагаючися підвищення платні. Одночасно почали страйкувати заводи, фабрики, майстерні, пекарні, трамвай, винниці, водопровод, бойні; покинуто працю на будівлях, коло Одеси застрайкували робітники в каменярнях, довідавшись про події в Баку. Знову кинуто працю в залізничих майстернях. Страйкувало де-кілька десятків тисяч чоловіків. Загальні вимоги: збільшення платні на 1/3, допомога хворим робітникам за рахунок хазяїв, скасування „сдельной" платні, 8 год. робочий день, — формулював соц.-дем. комітет. По де-яких фабриках робітники вимагали завести виборну фабричну адміністрацію. З 17 липня почато організацію численних мітингів. Їх пробували розганяти козаки, але не завжди з успіхом. Вулицями ходили процесії з червоними прапорами, співаючи революційних пісень. Користуючись з незадоволення де-якої частини робітників, „незалежні" на мітингові 18 липня в Рубовому саді почали вести агітацію проти с.-д., перешкоджали їм говорити, кричали „геть передягнутих студентів" й вимагали усунути політичні питання. Був випадок, коли побито с.-д. промовця. Але вже на другий день с.-д., на зборах „незалежних" переконали й їх, прийняти вимоги 8 год. робочого дня. Тим часом влада, взявшись за репресії, не шкодувала й „незалежних". 19 липня помстилась була поліція над заарештованими візниками й кондуктором конки. Це роздражнило „незалежних" й штов-

хало маси до соц.-д., а репресії ускорили скінчення страйку. 21 — 22 липня почали працювати. До цього часу страйк знявся в Миколаїві. 21 липня робітники французького заводу застрайкували, вимагаючи 8 годинного робочого дня й недавно виданого закону про фабричних старост, що його в життя тут не проведено. Робітники величезною юрбою пішли, співаючи пісень, по місту „підіймати" інші заводи. Коли спробували були приєднати до страйку робітниць спиртового складу, зчинилася бійка з салдатами; поранено було де-кілька робітників. Працю припинено по всіх промислових установах і елеваторах; спинено конку. 23-го числа під час мітингу салдати стріляли й убили чоловіка, що близько проходив. Страйк припинено після того, як на французькому заводі об'явлено було розрахунок усім робітникам. В Лисаветі страйковий рух знімався двічі: 11 — 12 липня страйкували й здобули скорочення робочого дня на 1 год. й збільшення платні, робітники де-яких заводів сільсько-господ. знаряддів; 28 липня, почасти через вплив „незалежних" з Одеси, застрайкували каменярі, теслярі й мулярі, за якими пішли ремісники й робітники млинів, прикажчики й кравці.

Страйк тривав 3 дні й під час процесій робітників не раз були сутички з поліцією. У Київі с.-д. комітет зняв страйк, запропонувавши вимагати 8 г. робочого дня і збільшення розцінок на 40 — 50%. Застрайкували залізничі майстерні, депо, механічні заводи, 22 — приєдналися друкарні, 23 — трамвай, 24 — всі фабрики й заводи, потім пароплави, млини, пекарні,візники. Вже 22 липня робітники спробували були зупинити потяги, але їх військо обстріляло, при чому після довгої бійки забито було де-кілька чоловіків. 24 — липня спробувано було „зняти" робітників де-яких заводів, на Галацькому базарі була нова сутичка, багато було поранено багнетами. 25 липня така сама сутичка на Подолі знову закінчилася стріляниною салдатів, де теж кілька душ було забито. Київський рух особливо яскраво визначився різкою політичною тенденцією. На багатьох заводах робітники зовсім не виставляли вимагань, підкреслюючи, що мета страйку насамперед політична. Через тиждень страйк скінчився. Тепер він перейшов до Катеринославу. Тут с.-р. пробували були викликати його ще 4 серпня, але с.-д. стримували масу й 5 серпня застрайкували лише булочники, 6 серпня багато з них було заарештовано й страйк їхній почав стихати. Але

7 серпня с.-д. комітет викликав до загального страйку, що охопив усі заводи, залізничі майстерні, конку й ремісників. Вимагали 8 год. робочого дня й збільшення платні. 7 серпня салдати стріляли в натовп робітників, що не хотіли розходитися, вбили 77 чоловіків й дуже поранили 13, з яких троє швидко вмерло. Похорони забитих перетворились демонстрацією. Страйк тривав тиждень і закінчився 15 серпня. 26 липня в Олександровську, Катеринославської губерні, застрайкували всі ремісничі установи: заходами поліції попереджено приєднання до страйку заводських і залізничих робітників. В Конотопі навпаки: відбувся страйк залізничих майстерень. В Феодосії 24 серпня страйкували портові робітники. В Керчі 8 вересня застрайкували пароплавні команди, вимагаючи збільшення платні. 12-го страйк став загальним. 13-го робітники спробували були пройти в порт, але військо, знявши стрілянину, забило одного чоловіка. Страйк закінчився 14 вересня".

Л. Мартов. Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России, стр. 205—207.

ж) Широка хвиля робітничих страйків захопила собою й село з його сільським батраком та сільсько-господарчим робітником. В Сквирському, пр., повіті, Київської губерні почалися заворушення, відгуки якого доходили до газет Заворушення йшли в парі зі страйками. Між иншим на 1 травня 1903 р. селяни — робітники тої самої губерні тут і там організували страйки, домагаючись підвищення заробітньої платні. Справник арештував був спершу страйкарів в однім селі, але страйк уперто тривав два тижні і підприємцям довелося задовольнити домагання селян. Під час страйку виявлено незвичайну солідарність селян. Одні одному допомагали хто чим міг.

Пор. *Л. Маслов.* Аграрный вопрос в России, т. II, стр. 132.

5. Соціял-демократичні організації на Україні, напередодні заснування РСДРП

а) Широко розвинений робітничий рух на початку 90-их років неминуче мусів звернути на себе увагу революційної інтелігенції. Приглядаючися до дійсности, ця інтелігенція неминуче мусіла пірвати з традиціями народництва, яке цілком

безсильне було вияснити нові явища економічного життя в Росії та погодити з ними свої революційні змагання. Нечувані успіхи капіталізму й широко розлитий робітничий рух вчинили те, чого не могла осягнути літературна пропаганда групи „Визволення праці". Ті думки, що їх висловив Плеханов в „Наших разногласиях" в суперечці з Тихомировим про гегемонію пролетаріяту і що тоді залучили до себе тільки поодиноких прихильників, тепер швидко засвоюють революційні елементи, бо вони находили своє найкраще виправдання в російському економічному й громадянському житті. Суперечки про значіння капіталізму і про його розвиток перейшов на сторінки легального друку та став предметом запеклої боротьби між народництвом, що вже гинуло, і прихильниками навчання Марксового. 1894 р. Ленін пише першу свою велику революційну працю „Кто такие друзья народа и как они борются с социал-демократами", а заразом Плеханов видає 1895 року працю „К вопросу о монистическом понимании истории", в якій марксизм остаточно зводить рахунки з народництвом в особі його лідера Михайловського.

Це все утворювало вельми сприятливі умови для розвитку соціял-демократії в Росії й на Україні. Соціял-демократична праця першої половини 1890-их років продовжує, однак, іти дальше, як і 1880-ми роками в межах гурткової пропаганди.

Пор. *Н. Батурин.* Очерк истории социал-демократии в России, стр. 49 — 51.

б) Життєва практика наказувала, однак, вийти із дотеперешньої гурткової пропаганди на масову агітацію та на керування робітничими масами в їхній економічній боротьбі. І коли в першій половині 1890-их років соціял-демократична праця все ще обмежувалася пропагандою, виливаючися у форми „кружковщини", то, починаючи з другої половини 1890-их років, стали виростати міцні масові соціял-демократичні організації. Вже 1895 р. у Петербурзі всі місцеві соціял-демократичні гуртки об'єднуються в „Союз борьби за освобождение рабочего класса", того самого року організується „Ивано-Вознесенский рабочий союз", 1896 р. в Москві чисельні соц.-дем. групи об'єднуються в „Московский рабочий союз", а одночасно, зав'язуються „Союзы борьбы за освобождение рабочего класса" в Київі, Харкові та Кате-

ринославі. В квітні 1897 р. засновується в Миколаїві „Южно-русский рабочий союз". Того самого року було засновано ще три сильні соц.-дем. організації: „Всеобщий еврейский рабочий союз" в Польщі й Литві (Бунд) та закордонний „Союз русских социал-демократов".

Пор. *Н. Батурин.* Очерк истории соц.-демократии в России, стр. 57 — 58.

в) В Київі після заснування „Южно-русского рабочего союза" протягом 1890-их років працювали окремі гуртки соціял-демократів з участю Ювеналія Мельникова, що після розгромлення харківської організації поселився в Київі 1890 р. Для регулювання праці в цих гуртках було утворено в Київі 1895 р. „Рабочий Комитет", в складі Ю. Мельникова, Б. Ейдельмана, А. Поляка і Рудермана. Завданням „Рабочего Комитета" було знати все, що діється в робітничій масі міста, і доцільно використовувати своїм регулюванням все підходяще. Тут обмірковувано справи про розподіл і складання старих і нових пропагандистських гуртків, про роздавання легальної й нелегальної літератури, про сутички з підприємцями, про страйки, прокламації і т. и.

Путь Революции, стр. 31 — 35

г) 1896 р. з приводу суперечок у Київських гуртках за пропаганду і агітацію, праця Робочого Комітету припинилася; частина прихильників пропаганди утворила тоді групу „Рабочее Дело", приступивши одночасно до видання робітничої газети „Вперед". З часу, коли до Київа прибув Тучапський, праця групи ще більш поширилася. 1897 р. сталося об'єднання групи „Рабочее дело" з групою „Польської партії соціялістичної", що працювали в Київі, та з групою польських соціял-демократів в спільну організацію „Київський союз боротьби за визволення робітничого класу"; одночасно нова організація пробує вийти по-за межі київського ґрунту для витворення широкої соц.-дем. організації. Для тієї мети з Союзу виділилася окрема група, приступивши до видавання газети „Рабочая Газета" під керуванням Ейдельмана, яка й мала підготовити ґрунт до втворення партійного центру для керування соц.-дем. роботою, що мав-би обслуговувати всі соціял-демократичні організації.

Пор. Пролет. Революция, № 1, за 1923 р., статья *Ейдельмана*-

д) Історія другого „Союзу боротьби", Катеринославського така: після провалу першої соціял-демократичної організації в Катеринославі, соціял-демократична праця трохи припинилася на якийсь часі 1896 року в Катеринославі зав'язуються дві соц.-дем. групи з Петрусевичом і Лалоянцом на чолі, які й працювали кожна про себе до осени 1897 р. В осени, дякуючи приїздові в Катеринослав нових товаришів, що близько стояли до місцевих робітників обидвох груп, почалося між ними об'єднування. Петрусевич і Лалоянц намагалися остаточно об'єднати всі групи в єдину організацію, якої необхідність виростала в загальних умовах робітничого руху. В грудні 1897 р. обидві групи прийшли до згоди що до дальшої тактики, об'єднуючися для дальшої праці в „Екатеринославский союз борьбы за освобождение рабочего класса".

Пор. История Екатеринославской социал-демокр. организации, стр. 21.

е) Основними соціял-демократичними організаціями були на Україні обидва названі „Союзи боротьби" так що до чудесно поставленої масової агітації, як і що до чистоти марксизму, який остаточно розмежував київських та катеринославських товаришів від усяких народницьких пережитків. Поруч цих обидвох організацій була ще досить сильна, хоч і молода соц.-дем. організація Харківська. В Харкові до половини XIX ст. народницька ідеологія в суміш з соціял-демократичними течіями панувала нероздільно в гуртках самоосвіти (Гольденберг, Сицянко, Ястребова, Адамович), але, починаючи з другої половини 1890-их років, починають виділятися окремі соціял-демократичні гуртки самоосвіти, які 1897 р. об'єднуються під впливами Київської та Катеринославської організації в єдину тривку сконсолідовану, хоч і нечисельну групу.

В Одесі єдина робітнича організація соціял-демократична виросла так само в другій половині XIX ст. Після провалу 1897 р. Стекловської організації, яка вже тоді встигла вирости в чисто соціял-демократичну організацію, без народницьких пережитків (Стеклов, Циперович, Вельтман), 1891 р. одеські соц.-демократи концентрують свою працю виключно серед фабричних робітників, а 1897 р. ця масова праця серед фабричного пролетаріяту консолідується в єдину соціял-

демократичну організацію. В Миколаїві масова агітація йшла серед фабричних робітників вже в першій половині 1890-их років. 1897 р. втворюється там сильна досить соц.-дем. організація „Южно-русский рабочий союз", що мав свою касу, статута, біля 300 членів та пробував навіть видавати свого журнала „Наше Дело". Організація, однак, припинила свою працю в наслідок аресту видних її робітників, в числі 28. Під впливом, врешті, київських та одеських організацій засновується в кінці 1890-их років Лисаветградська та Кременчуцька організація. Таким чином, майже у всіх важніших пунктах України йшов не тільки масовий робітничий рух, що організував свої страйкові каси, статут яких виразно говорив, як, пр., Катеринославської каси 1894 р., що їх завданням є охороняти членів каси перед зменшенням заробітньої платні, домагатися вкорочення робочого дня та організувати забастовки на Україні: ще й утворювалися всюду соціял-демократичні організації, які починали об'єднувати в одну цілість робітничий рух, в одну цілість класову боротьбу, не тільки в тих чи инших місцевостях, але й по всій Україні.

ж) Сильніший темп робітничого руху вже 1890-ми роками, що в його центрі що-раз більше стають соціял-демократичні гуртки, та згодом соціял-демократичні організації, мусів, що само собою розуміється, вчасно звернути на себе увагу уряду і пануючих класів, та зневолити їх так до репресій супроти цього руху зовні, як і до спроби розкласти його з середини. Одночасно із виданням закону з 2 червн 1897 р. про робочий день, видано було 12 серпня 1897 р. циркуляра мін. внутр. справ, в якому наказувано вжити як найрішучіших заходів і проти оживленого страйкового руху і проти оживленої соціял-демократичної агітації „Союзів боротьби". Циркуляр наказував губернським властям на випадок страйків звільняти робітників від заняття, висилати етапом захожих робітників, арестовувати проводарів страйків. Але оскільки небезпечним для уряду був страйковий рух робітництва на економічному ґрунті, остільки ще більш лякали самодержавство політичні гасла цього руху, гасла тісно з'язані з ростом значіння соціял-демократії серед робітничого руху. Самодержавство й звертає тепер всі сво сили в першу чергу на боротьбу з соціял-демократичними течіями серед робітництва, навіть коштом де-яких економічних уступок. Перемога торговельного капіталу над

промисловим ще більш підтримала цю позицію самодержавної влади, через що, починаючи як-раз з 1897 р. й бачимо змагання уряду бодай формально піддержувати подекуди економічні домагання робітництва, за те рішуче підірвати політичні організації робітництва. Починаючи з 1897 р., Московський поліцмейстер Трепов, вкупі з начальником охоронного відділу Зубатовим, впроваджують нову систему провокації. Система провокації не могла бути довершена засобами самого грубого підкупу, на поміч їй ішло виловлювання окремих одиниць серед робітників, умовляючи їх, що робітничий рух само йтиме наперед і при умові, як робітники відмовляться від політично-революційних цілей й обмежаться чисто професійним рухом. Оскільки та система мала вже успіх у московських робітничих організаціях 1895 — 1896 р.р., розваливши тоді московський соціял-демократичний „Рабочий союз", її починають пристосовувати згодом і на Україні замісць дотеперішнього грубого механічного придушування.

Пор. *Л. Мартов.* Развитие крупной промышленности, стр. 156 — 158 и *Озеров.* Политика по рабочему вопросу, стр. 184 — 185.

з) Які були причини такого звороту політики самодержавства в робітничому питанні? В зростанні робітничого руху самодержавство, перш за все, бачило прояв суспільної самодійности в народніх масах і зближення останніх на тій базі з революційними елементами інтелігенції. Вже те одно спричиняло в урядові змагання за всяку ціну придушити рух, не зупиняючися ні перед чим. Але на початку 90-их років інтереси капіталістичної промисловости тісно спліталися з політикою уряду, через що буржуазія й стояла цілком на ґрунті бюрократичного абсолютизму. Інтереси земельного дворянства систематично приношено в жертву фінансовій та економічній політиці 1890-их років, через що земельне дворянство цілком майже було пішло в опозицію, утворюючи чи-то серед культурних своїх шарів сприятливий ґрунт для прогресивної опозиції земського лібералізму, чи-то серед реакційних, сословних елементів реакційну опозицію сословно-дворянської фронди, об'єктивно й суб'єктивно ворожої до успіхів капіталістичної промисловости, що розвалювала економічні й соціяльні основи сословного укладу. Через це тоді самодержавство й взялося за механічно-грубе

придавлювання робітничого руху при допомозі міністерства фінансів, безпосереднього органу капіталістичної промисловости.

Тепер, однак, картина змінилася. Торговельний капітал і земельне дворянство тріумфовали над промисловим капіталом, через що промислова буржуазія опинилася мимохіть в опозиції до самодержавства, що його політикою заправляло тепер міністерство внутрішніх справ, як-раз орган земельного дворянства. Тим самим змінилася й політика уряду в робітничому питанні. Коли дотепер самодержавство боролося з робітничим рухом ще й в інтересах буржуазії, ідучи подекуди навіть дальше її індивідуальних інтересів — досить згадати про інструкцію фабричним інспекторам, — то тепер, самодержавство виключно стоїть на варті непорушности свого політичного режиму, менше турбується наступом робітництва на економічні інтереси буржуазії. Ось через що уряд подекуди підтримував економічну боротьбу пролетаріяту, оскільки вона не мала зародків політичної боротьби, зате всіма своїми засобами звертається проти політичних організацій робітництва, проти його політичних гасел. Висловом тієї політики й була зубатовщина, що так пишно зацвіла першими роками XX сторіччя.

Пор. *Л. Мартов.* Развитие крупной промышленности, стр. 168 — 170.

6. Заснування й перший з'їзд РСДРП

а) Сильніший процес чисто робітничого революційного руху вже в другій половині 90-их років що-раз більше, що-раз гостріше ставить питання організаційного об'єднання цього руху. Першою спробою цього об'єднання було утворювання „Союзів боротьби", але ці місцеві організаційні форми не могли задовольнити доконечної потреби широко об'єднати робітничий рух, централізували об'єднання, яке протиставляло собі одночасно й централізованій реакції. Питання це виростає зі що-раз більшою впертістю одночасно в ріжних робітничих центрах Росії й України при одночаснім примітивнім находжуванні такого об'єднання. Ми бачимо, як в кожному більшому робітничому центрі поневолі виростала тенденція до об'єднання під своїм керуванням організацій сусідніх менших центрів. Так, пр., Київська організація вже

1897 р. має тривкі з'язки з Вильною, Гомелем, Мінським, з Одесою, Катеринославом, Харковом, з Петербургом, Москвою, Івано-Вознесенським. Організація ставить собі завдання об'єднати рух Катеринославу, Миколаїву, Лисаветграду, Кременчуку, про це думають і миколаївці і катеринославці. Правда цей з'язок не цілком систематичний, опертий часто-густо на особистих знайомствах; але це зі свого боку примушувало скоріш покінчити з цею випадковістю. Група „Освобождение труда", що ідейно виявляла завдання російської соціял-демократії, організаційно-практично не в силах була виконати цього завдання, вона була надто одірвана від дійсности робітничого руху в Росії й на Україні й практичних завдань цього руху як слід не розуміла. Це й виявилося на першому з'їзді РСДРП. Тож не дивно, що вже на початку 90-их років повстало питання про втворення єдиної соц.-дем. партії одночасно в Київі, дякуючи ініціятиві Ю. Мельникова та в Москві, де про його думали бруснівці. 1894 р. московська організація готувалася навіть видати „Маніфест", як перший крок до втворення єдиної робітничої партії. Розвал організації 1896 р. припинив, однак, цю працю.

Пор. *В. Невский.* Очерки по истории РКП, т. I стр. 481 — 489.

б) Основну, однак, працю для підготування всеросійського партійного з'їзду соціял-демократії провадилось на Україні, і то провадилося з власної ініціятиви, без якої-небудь допомоги з боку групи „Освобождение труда", якої лідер Плеханов негативно ставився до справи масової агітації, заявляючи, що раніш треба, в інтересах теоретичного розвитку соціял-демократичних принципів, працювати в легальних марксівських органах, через що й місія Тучапського, який виїхав від київської організації за кордон, між иншим, і в справі обговорення евентуального втворення партії соціял-демократичної, не вдалася.

Пор. *Махновець.* Первый с'езд Российской социал-демократической рабочей партии. Минувшие годы, 1908, № 2.

в) От тому-то Київській організації довелося працювати дальше самій над з'їздом. Вона настільки була вже сильна, що могла сама взяти на себе цей обов'язок. Ось як описує

Тучапський, один із основників РСДРП, дальшу працю над підготовленням з'їзду: „Поруч з місцевою працею лідери групи „Рабочее дело" — найбільше Ейдельман — Мельникова було вже арештовано, — вже в кінці 1896 р. і на початку 1897 р. почали приймати участь в підготовленні об'єднання всіх соц.-дем. груп Росії... Було наладжено взаємини з Петербурзьким „Союзом боротьби" та з вельми діяльною Віленською єврейською організацією Бунд, зав'язувано також зносини з иншими відомими Київу соц.-дем. групами".

И. Тучапский. Из пережитого, стр. 61 — 62.

г) „Щоби зреалізувати ідеї з'їзду, — оповідає Махновець, — Київська група „Рабочее дело" вислала Ейдельмана побачитися з Віленською, Петербурзькою та Московською організацією. Мета поїздки була поставлена в трьох точках: по-перше, просити названі організації, щоби вони признали за групою „Рабочее дело" право видавати газету „Вперед" від імени всіх названих груп; по-друге, просити регулярно освідомляти газету „Вперед" кореспонденціями про випадки боротьби і робітничого руху, і, по-третє, просити прислати своїх делегатів в Київ на нараду. Правдоподібно, що після доповіди Ейдельмана про ту поїздку група „Рабочее дело" ухвалила скликати на 17 березня делегатів в Київ на з'їзд, або, як тоді говорили, на „колоквіум". В крайному випадкові, на масляну група післала Н. Вигдорчика знову до Вільни, Петербургу і Москви. Сам він не тямив причини тої поїздки, але як він ні в одному місці не задержувався довше аніж на добу, то треба припускати, що він тільки передав усюди пароля явки і сповістив остаточно речинець кольоквіуму".

Махновець. Первый С'езд РСДРП, Минувшие годы, 1908, стр. 2.

д) Колоквіум відбулося дійсно 1897 р. 17 — 18 березня в Київі, хоч і не вдалося, бо на його з'явилися тільки представники обидвох груп та Петербурзького союзу. В результаті „колоквіумом було вияснено питання про необхідність утворити суцільну організацію в Росії та перейменувати всі соц.-дем. організації на „Союзи боротьби". Одночасно кампанію за втворення єдиної соц.-дем. партії кияни провадили дальше. В другому номері „Рабочей Газети" за листопад

1897 р. говорилося виразно, що „наша газета потрібна тепер не тільки тому, що вона вияснятиме всі питання, які торкаються робітничого руху, але й тому, що вона об'єднуватиме всіх російськіх робітників. Російській робітничий рух вже тепер так виріс, що треба подумати про постійний з'язок робітників між собою, про взаїмну їх допомогу в боротьбі, про їх тісний братерський союз. Бо тільки об'єднавшися в один могутній союз, в одну могутню робітничу партію, російські робітники переможуть фабрикантів і правительство. Наша робітнича газета й має завдання допомогти цій справі... Тепер настає час, коли окремі, розкидані і по всіх усюдах робітничі гуртки мусять об'єднатися в одну спільну спілку, в одну спільну партію. Російські робітники, виступаючи, як об'єднана сила, як партія, мусять розгорнути свого прапора, мусять показати своїм ворогам і друзьям, хто вони, до якої мети вони йдуть і якими засобами користуються для осягнення цих завдань... Утворення російської соц.-дем. партії дасть сильний товчок для розвитку російського робітничого руху. Зміцнений російський робітничий рух скине тягар самодержавства, „здобуде політичну волю".

В. Невский. Очерки, I, стр. 495 — 496.

е) Ейдельман уложив 1897 р. навіть готового „Маніфеста", як проєкт програму майбутньої соц.-дем. партії. В йому такий самий зміст як і в названій статті, але з де-якою конкретизацією завдань партії: повна політична воля, охорона й урегулювання робочого дня до 8 год. праці, заборона праці малотітних до 15 року життя та, як максимум—„соціялістичний устрій, ц.-т. перехід всіх засобів продукції в руки всього народу.

Пор. *В. Невский.* Очерки, ст. I, стр. 605 — 606.

ж) „Праця для підготування з'їзду, що її вела група „Рабочої Газети", йшла повним темпом. Ейдельман об'їжджав організації. На 27 лютого скликано було до Київа передз'їздову нараду українських і російських організацій, на яку прибули: Вановський з Москви, Тучапський від Київу, Петрусевич від Катеринославу, для вирішення де-яких справ перед з'їздом, після чого 1 березня в Мінську відбувся з'їзд основників РСДРП. Хто брав участь в Мінському з'їзді? Із тих організацій, що з ними мала взаємини група „Рабочей

Газеты", відмовилася послати на з'їзд Харківська організація, мотивуючи свою відмову тим, що на її думку, мовляв, утворення партії передчасне. Не було запрошено на з'їзд Миколаївську організацію, бо група „Рабочей Газеты" вважала, що вона мало конспіративна. Не отримала запрошення на з'їзд й Одеська організація, з якою група ще не змогла ближче познайомитися. Крім „Бунду", було запрошено на з'їзд литовську соц.-дем. партію. Вона погодилася прислати свого представника, але в наслідок розгрому не могла цього зробити. Польська партія соціялістична поставила дві умови для своєї участи в з'їзді: 1) щоби майбутня наша партія включила до свого програму домагання відокремлення Польщі від Росії і 2) щоби наша партія обмовилася мати з'язок з иншими партіями, крім ППС, що працювали на території Польщі й Литви (ц.-т. „Бунд" і Литовська соц.-дем.) Зрозуміло, що ті умови не можна було приняти. Група „Рабочей Газеты" вибрала своїми делегатами Ейдельмана і Вігдорчика, Київський „Союз Боротьби" ухвалив послати мене, оповіда Тучапський в своїх споминах. Було запропоновано послати окремого делегата і Робочому Комітетові при Київському Союзові. Робочий Комітет призначив мене вважаючи за можливе таке „совместительство"... 1 березня о 10 годині вранці відкрито з'їзд: зібралися ми в невеличкій кімнаті, всього нас 9 делегатів: бундовці: Александер, Гліб і Ісаак, від „Робочої Газети": Ейдельман і Вигдорчик, від Петроградського „Союзу" — Радченко, від Москви — Олександер Ванковський, від Катеринославу — Петрусевич і від Київу — я, — і жадних формальностей, жадної офіційности... Не тільки „президію", але й голову формально не було вибрано — не формальним головою був Ейдельман. Секретарем — я запропонував вибрати Вигдорчика, на поміч до його приєднали й мене. Проте, протоколів ми не вели — із конспіративних причин, вирішили записувати тільки постанови.

Праця, не зважаючи на відсутність формально вибраного, голови ішла дружно й діловито. Перш за все, вирішено було справу про доконечну потребу заснувати партію. Розуміється, суперечок у відповідях не було: бо й за чим же ми приїхали на з'їзд? Трохи більше часу забрало означення назви партії. Були пропозиції назвати її „руською" і „російською". Остання пропозиція взяла гору через те, що

партія повинна була об'єднати не тільки, в повному розумінні слова, російських робітників, але й робітників усіх національностей Росії. Назву „російської" особливо одстоювали бундовці, в тому-ж розумінні висловлювався й я, бо я завсігди стояв за об'єднання пролетаріяту всієї Росії, але на принципі нової рівноправности, не залишаючи одній якійсь часті робітничого класу переваги. Проти назви партії соціял-демократичною заперечень не було. Було запропоновано включити також назву партії „робоча", але ця пропозиція зібрала тільки 4 голоси із 9-ти; слово „робоча" було включено тільки пізніше, як складалося „Маніфеста". Противники пропозиції виходили з того, що не бажали утворювати фікцію, обман: в партію входила поки-що незначна кількість робітників.

Після доповідів з міст, при чому виявилася, повна солідарність членів з'їзду в справі пропаганди й агітації в такому розумінні, як було вирішено це у Київі,— почали обмірковувати справу організації партії. Було вибрано Центральний Комітет, до якого ввійшли представники трьох найбільш впливових організацій: Ейдельман від групи „Робочої Газети", Степан Радченко від Петроградського Союзу і Олександер і Кремер — від Бунду. Щоби не допустити натиску центру на місцеві організації, було постановлено, що комітети в місцевих своїх справах цілком автономні і навіть мають право не виконувати постанов ЦК, вияснюючи однако, кожен раз причину невиконання.

„Робочу Газету" було рішено зробити загально-партійним органом, доручивши справи її видавання Центральному Комітетові".

И. Тучапский. Из пережитого, стр. 66 — 69.

з) „Новій робітничій організації не довелося довго працювати. Через тиждень після мого повороту,—пише Тучапський, — Київську організацію було розгромлено. Вночі з 11 на 12 березня було вчинено масові арешти. Те саме повторилося в Москві, Катеринославі та в инших містах. В Москві було заарештовано Ванковського, та що гірше — Ейдельмана. Захопили там-же й нашу друкарню і ввесь матеріял третього числа „Робочої Газети", вкупі з А. Полянським. Трохи пізніше розгромлено й бундовців. Проте, Кремер вспів надрукувати „Маніфеста", що його зложив

був Струве (тоді ще соціял-демократ) та постанови з'їзду Та партія, проте, не могла почати жити, але вона й не була мертвородженою. Хоч і не було партійного апарату, але саме ім'я партії об'єднувало відокремлені дотепер організації".

И. Тучапский. Из пережитого, стр. 70 — 71.

7. Боротьба за революційний марксизм в РСДРП

а) З'їзд РСДРП, крім організаційних постанов, не ухвалив ніякої платформи принципової, що могла-би бути за програм партії. Тільки після з'їзду вироблено було з поручення ЦК „Маніфеста", якого основа поруч історичного вступу виявилася в такому положенні: „Політична воля необхідна російському пролетаріятові, як чисте повітря потрібне для дихання здорового. Вона — основна умова його свобідного розвитку та успішної боротьби за часткові поліпшення та за остаточне визволення. Але потрібну йому політичну волю пролетаріят може завоювати собі тільки сам. Що дальше на схід Европи, то в політичному відношенні й кволіша й боязкіша та підліша стає буржуазія, то більші культурні завдання припадають на ролю пролетаріяту. На своїх сильних плечах російський робітничий клас мусить винести й винесе справу завоювання політичної волі. Це неминучий але тільки перший крок в здійсненні великої історичної місії пролетаріяту: утворення такого суспільного устрою, в якому не буде місця експлоатації людини людиною. Російський пролетаріят скине з себе ярмо самодержавства, щоби з тим більшою енергією продовжувати боротьбу з капіталізмом і буржуазією до повної перемоги соціялізму".

Российская коммунистическая партия в резолюциях ее с'ездов и конференцій, стр. 2.

б) Як видно, „Маніфест" не конкретизував ще програму партії, хоч і станув принципово на основі революційного марксизму, проголошуючи, що „визволення робітничого класу може бути тільки його власною справою", в принципі не було вже суперечок між соціял-демократами, але коли мова йшла про тактику, тут все-таки спостерігалося три основні лінії, собі протилежні: одна звязана з давнім, змовницьким, правильніше — народницьким типом

організації, що його захищали члени групи „Визволення праці“, як, пр., Аксельрод, друга тред'юніоністична, що звужувала завдання соціял-демократів до рівню відсталих стихійних мас і яка виявилася згодом як „економізм“, і, нарешті, третя, революційно-марксівська, якої носієм став Ленін; він під час першого з'їзду був як-раз на засланні і в праці з'їзду не міг узяти, участи, хоч ще 1896 р. приготовив був „проєкта програму соціял-демократичної партії“, який і ліг в основу програму РСДРП 1903 р.“.

Пор. *И. Лядов.* Ист. Рос. соц.-дем. рабочей партии, ч. II.

в) „Тред'юніоністичний опортунізм, що виріс згодом в „економізм“, з'явився ще під часи боротьби марксизму з народництвом, боротьби літературної, що творила в історії соціял-демократичного руху в Росії й на Україні добу „легального марксизму“. Але тоді, коли Ленін в боротьбі з народництвом доводив не тільки неминучість капіталізму в Росії, а ще й конечну потребу організації робітництва для боротьби не тільки проти самодержавства, а ще й проти буржуазії, то Струве, який декларував себе також марксистом, залишався тільки при першій половині тези, доказуючи на потребу для пролетаріяту „через його культурність піти на виучку до капіталізму“, ц.-т. вкупі з буржуазією боротися за капіталістичний устрій. Почасти спершу хилився в той бік і Плеханов, що радив російським соціял-демократам занятися теорією марксизму, а не його практикою. Оця позиція Струве, виявлена в його праці „Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России“ 1894 року, й була причиною виступу проти нього Леніна 1895 р. в його праці „Экономическое содержание народничества и практика его в книге Струве“ та в статті „Задачи русских социал-демократов“ 1897 р.

В кінці 1890-их років, під час першого з'їзду партії почали виявлятися ще більш обидва ці напрямки, вже не тільки на літературній арені, але й в самому робітничому рухові, в самій тоді ще мало оформленій соціял-демократичній партії. Одно з них одержало назву „економізму“... Економізм був тісно звязаний з боротьбою тих напрямків, що спостерігалося вже в легальному марксизмі... Він з'явився тоді, коли соціял-демократія стала переходити від

„кружковщини“ до агітації й пропаганди... Коли почали переходити до масової організації робітників, тоді питання економічної боротьби й безпосереднього побуту робітників, стали очевидно відогравати велику ролю... Воно й зрозуміло. Чи не випадкове явище, що одним із перших творів Ленінових була брошура „О штрафах“... Але тут трапився діялектичний казус. Правильно підкреслюючи економічний момент частина діячів, що на ділі були тільки нашими „попутчиками“, майбутніми меншовиками, перегнула ідеї економізму в тому розумінні, що робітники не повинні взагалі цікавитись нічим иншим, як тільки вузько-економічними питаннями: все останнє, мовляв, робітників не торкається... Розвиваючи й „поглибляючи“ свої погляди, економісти видвигнули в кінці такий „поділ праці“: політикою хай займається ліберальна буржуазія, а боротьбою за економічне поліпшення робітники“.

Г. Зиновьев. История Рос. коммун. партии, стр. 80 — 82.

г) „Вихідною точкою боротьби з економізмом було „Credo“, зложене Кусковою для теоретичного обґрунтування економізму, яке підтримувала Петроградська „Рабочая Мысль“ Тахтарева, закордонна група соціял-демократів з газетою „Рабочее Дело“, а на Україні такі видні робітники, як Туган-Барановський, Мартинов та инші і навіть цілі організації, як, пр., Одеська. Першою виступила в похід група „Визволення Праці“. Ще 1898 року на з'їзді закордонного „Союза русских соц.-демократов“ у Женеві вона вийшла з його, бо він складався майже цілком із економістів. На Україні Катеринославська група проти економістів складає окрему газету „Южный Рабочий“. Плеханов випускає незабаром свою книжку „Vade mecum“ проти Кускової й Прокоповича, а за ним Ленін на Сибіру пише брошуру „Задачи русской социал-демократии“, з передмовою Аксельрода, 1898 р., а згодом „Что делать?“ 1902 р., де остаточно розбиває тред'юніоністичні тенденції серед соціял-демократії. Надто в кінці 1900 р. група соціял-демократів, повернувши з заслання, вкупі з газетою „Освобождение Труда“ засновує за кордоном газету „Искру“ яка відограла також велику ролю в дальшому розвиткові соціял-демократії в Росії. До складу редакції, крім усіх членів групи „Освобождение Труда“,

увійшли: Ленін, Мартов і Старовір, всі троє учасники Петроградського „Союза борьбы" 1895 р. Група „Искры" й поставила собі метою підготовити ідейне об'єднання революційної соціял-демократії так в обсягу теорії, як і на ґрунті практичних завдань політичної боротьби і таким побитом утворення умови для цільного організаційного об'єднання партії... Для охорони теоретичних позицій революційної соціял-демократії та сама група стала видавати науково-політичний журнал „Заря"... Боротьба „іскровців" з „економістами" 1901—1902 р.р. велася вельми вперто. Але в міру того, як стихійно росло політичне пробудження в робітничих масах, „економізм" почав витрачувати одну позицію за одною. Найдовше всіх одстоював свої „економічні" погляди закордонний „союз русских социал-демократов", але на початку 1903 р. і він утратив всякий вплив і зневолений був припинити свої видавництва".

Н. Батурин. Очерк истории социал-демократии в России, стр. 72—74.

д) Тим часом ріст буржуазної опозиції, поява дрібнобуржуазних партій видвигнули повну небезпеку для революційного марксизму, який після провалу ЦК РСДРП не мав організаційного центру, ба навіть свого виробленого програму. Боротьба на всі фронти за марксизм зневолювала вперто шукати виходу з кустарництва, яким знову почали жити соціял-демократичні гуртки. Конче треба було відновити партію, як цілість, та дати їй програм. На Україні це питання здіймає група катеринославських робітників, організуючи в кінці 1900 р. орган „Южный Рабочий", що вкупі з „Искрою" бореться проти економізму й проти кустарництва. За ініціятивою Катеринославської групи в кінці січня 1902 р. відбувається в Лисаветграді з'їзд українських організацій: Катеринославської, Миколаївської, Одеської, Харківської,— крім Київа, який одмовився від участи в з'їзді; з'їзд прийняв спільну платформу проти економізму та заразом для організаційного об'єднання розпорошених українських організацій.

Пор. История Екатерин. социал-демократич. организации, стр. 324 і слід.

е) „Одночасно в березні 1902 р. на конференції представників „Искры" і де-яких соц.-дем. комітетів було вирішено

заснувати „Організаційний Комітет“, що мав підготовити й організувати другий з'їзд партії. До скликання з'їзду Організаційний Комітет брав на себе виконування функцій майбутнього Центрального Комітету партії у відношенні до тих організацій, що дали на це свою згоду“.

Н. Батурин. Очерк, стр. 86

ж) „Літом 1903 року за кордоном, у Женеві зібрався, нарешті, другий з'їзд РСДРП. На йому мали своїх представників 36 місцевих комітетів і груп по одному, організація „Искры“ — 2 голоси, група „Южный Рабочий“ — 2 голоси. Центр. Комітет Бунду — 3 голоси, група „Освобождение Труда“ — 2 голоси, „Лига револ. русской социал-демократии“ — 2 голоси, „Заграничный союз русских социал-демократов“ — 2 голоси. Одним із важніших справ з'їзду була ухвала партійного програму. Група „Искра“ і „Заря“ ще до з'їзду виробили проєкта програму. Нечисельні представники „економізму“, навіяного „ревізіонізмом“, безуспішно боролися проти „ортодоксальної“ редакції програму. Після довгої дискусії з'їзд утвердив, як програм, проєкт „Искры“ з де-якими незначними змінами“.

Н. Батурин. Очерк, стр. 86.

з) Ось конкретні вимоги з програму, що ухвалив з'їзд:

„РСДРП ставить своїм найближчим завданням політичним повалити самодержавство й замінити його демократичною республікою, якої конституція забезпечувала-би:

1) самодержавство народу, ц.-т. скупчення всієї верховної державної влади в руках законодавчого зібрання, зложеного з представників народу і одну палату.

2) Загальне рівне й пряме виборче право при виборах, як до законодавчого зібрання, так і до всіх місцевих органів самоуправління для всіх громадян і громадянок, що мають до 20 літ; таємне голосування при виборах: право кожного виборця бути вибраним у всі представницькі установи; дворічні парламенти.

3) Широке місцеве самоврядування; обласне самоврядування для тих районів, що визначаються окремими побутовими умовами й складом населення.

4) Непорушність особи й мешкання.

5) Необмежена воля совісти, слова, друку, зібрань, страйків і союзів.

6) Свободу руху і промислів.

7) Скасування сословій та повне рівноправство всіх громадян, незалежно від полу, релігії, раси й національности.

8) Право населення одержувати освіту рідною мовою, забезпечити утворенням на рахунок держави й органів самоуправління потрібних для цього шкіл; право кожного громадянина говорити рідною мовою на зібраннях; введення рідної мови нарівні з державною у всі місцеві громадянські і державні установи.

9) Право на самовизначення за всіми націями, що входять до складу держави.

10) Виборність суддів народом.

11) Заміну постійного війська загальним озброєнням народу.

12) Відокремлення церкви від держави й школи від церкви.

13) Даремна, обов'язкова й загальна професійна освіта для всіх дітей до 16 року.

В інтересах охорони робітничого класу від фізичного й морального виродження, а також, в інтересах розвитку його здатности до визвольної боротьби, партія вимагає:

1) Обмеження робітничого дня до восьми годин праці на добу для всіх найманих робітників.

2) Означення законом щотижневого спочинку протягом 42 годин для найманих робітників обох полів у всіх ділянках народнього господарства.

3) Повна заборона позачергової праці.

4) Заборона нічної праці від 9 годин вечера до 6 годин ранку у всіх ділянках народнього господарства за виїмком тих, де вона безумовно необхідна з технічних причин, що ухвалюють робітничі організації.

5) Заборона підприємцям користуватися працею дітей шкільного віку до 16 літ та обмеження робочого часу підлітків (16—18 літ) до шести годин.

6) Заборона жіночої праці в тих галузях, де вона шкідлива для жіночого організму, звільнення жінок від роботи протягом чотирьох тижнів до шістьох тижнів після родів.

7) Зорганізування при заводах, фабриках й инших підприємствах де працюють жінки, захоронок (ясел) для

грудних і малолітніх дітей; звільнювання жінок, що годують дітей, від роботи не рідше як що-три години і на час не менше, як півгодини.

8) Державної асекурації (страхування) робітників на випадок старости і цілковитої, або часткової утрати здібности до праці на рахунок спеціяльного фонду, складеного шляхом особливого податку на капіталістів.

9) Заборона видавати заробітньої платні товарами; встановлення щотижневого речінця розплати грішми по всіх без винятку умовах про наймання робітників і видавання заробітку в робочий час.

10) Заборона підприємцям робити грошові вирахунки з заробітньої платні, хоч-би з якої причини і якій ціли вони робилися (штрафи, „браковка“ і инші).

11) Призначення достатньої кількости фабричних інспекторів у всіх галузях народнього господарства і розширення погляду фабричної інспекції на всі підприємства, що уживають найманої праці, не виключаючи державних (праця хатньої прислуги входить теж в царину цього погляду); призначення інспекторів у тих галузях, де вживається жіночої праці; участі вибраних робітниками і оплачуваних державою представників доглядати за виконуванням фабричних законів, а також за складанням розцінок, прийманням і „браковкою“ матеріялу і результатів роботи.

12) Нагляду органів місцевого самоврядування з участю вибраних від робітників за санітарною придатністю мешкань, котрі дають робітникам підприємці, а також за внутрішніми розпорядками і за умовами найму цих мешкань, щоби охоронити робітників від втручання в їхнє життя підприємців.

13) Встановлення правильно організованого санітарного догляду на всіх підприємствах, що користуються з найманої праці при повній незалежності всієї лікарсько-санітарної організації від представників, безплатної медицинської помочи для робітників за рахунок підприємців, захованням удержання під час хвороби.

14) Встановлення карної відповідальности працедавців за порушення законів про охорону праці.

15) Встановлення у всіх галузях народнього господарства промислових судів, складених порівну з представників від робітників і підприємців.

16) Покладення на місцеві органи самоуправи обов'язку встановити посередничі контори найму місцевих і прибулих робітників (біржі праці) у всіх галузях виробництва з участю в їхніх управах представників від робітничих організацій.

Щоби усунути рештки кріпацького права, які тяжким гнітом лежать безпосередньо на селянах, і в інтересах свобідного розвитку класової боротьби в селі, партія жадає передусім:

1) Скасування викупних і оброчних оплат, а також всіх повинностей, що падають тепер на селян, як на податковий стан.

2) Скасування законів, що обмежують селянина розпоряджатися його землею.

3) Повернення селянам грошових сум, взятих із них у формі викупних і оброчних оплат: конфіскації з цією метою монастирських і державних маєтків, а також маєтків удільних, і таких, що належать особам царської родини, а також обложених особливими податками земель землевласників-дворян, що користувалися викупною позикою; обернення сум, добутих цим шляхом у особливий народній фонд для культурних потреб сільських товариств.

4) Встановлення селянських комітетів: а) для звороту сільським товариствам (при помочі експропріяції або, в тому випадкові, як що землі переходили з рук в руки — викупу державою за рахунок великого дворянського землеволодіння) тих земель, котрі відрізані у селян при скасуванні кріпацького права і служать в руках поміщиків знаряддям для їх поневолення; б) для передачі на власність селянам на Кавказі тих земель, якими вони користуються, як тимчасово обов'язані; в) для усунення решток кріпацьких відносин, що затримались на Уралі, на Алтаї і Західньому краї та в инших частинах держави.

5) Дозвіл судам знижувати неймовірно високу орендну платню й оголошувати недійсними угоди, котрі мають невольничий вигляд.

Змагаючись до осягнення своїх найближчих цілей, Російська Соціял-Демократична Робітнича Партія підтримує всякий революційний і опозиційний рух, направлений проти суспільного й політичного ладу, що існує тепер в Росії, рішуче відкидуючи рівночасно всі ці реформаторські проєкти, котрі звязані як-небудь з розширенням, або угрунтованням поліційно-чиновницької опіки над трудящими класами.

Зі свого боку Російська Соціял-Демократична Робітнича Партія твердо переконана в тому, що цілковите виконання соціяльних та політичних перемін, можна осягнути, тільки поваливши абсолютизм і скликавши Установчі Збори, свобідно вибрані всім народом".

Р. К. П. в резолюциях ее с'ездов и конференций, стр. 10.

і) „Оскільки програм партії проголосовано все-таки більшменш однодушно, хоч і після гарячих дискусій, остільки обмірковуючи організаційні справи партії, з'їзд розійшовся на два непримиримі, як згодом виявилося, табори. Перша справа — це національна, властиво бундівська. „Бунд вимагав, щоби його розглядали, як одинокого представника всього єврейського пролетаріяту, що живе в Росії, не бажаючи, очевидно, зважати на те, що єврейські робітники, як і весь єврейський народ, розкидані по всій країні, через що єврейським робітникам краще буде входити в організації тих районів, де вони живуть. З'їзд не міг погодитися на дроблення організацій на окремі національні курії, бо він — єдина інтернаціональна партія, що веде до боротьби з інтернаціональним капіталом. Але Бунд виявив уже тоді свій соціял-шовінізм, вимагаючи розділення робітників на національності, і дати їм можливість мати свої окремі партії, і коли було ухвалено резолюцію проти його домагання, Бунд, відколовшися від партії, залишив з'їзд".

З. Зиновьев. История Росс. коммун. партии, стр. 126 — 127.

к) „Друга суперечка, не менш серйозна, виплила з приводу першого параграфу статуту партії, в якому говорилося про обов'язки членів партії. Ленін формулював його так: член партії — той хто бере участь в якій-будь організації партії, виконує свої обов'язки члена партії, платить членський внесок, заховує дисциплину і т. и. Мартов пропонував таку формулу: член партії — той, хто працює під контролем партії і приносить яку-будь допомогу партійним організаціям... Суперечка не йшла, як-би здавалося, за словесну формулу, а за життєву справу — чи бути партії робітничою, пролетарською, революційною, чи може вона стати тим, чим стала згодом німецька соціял-демократія, що, набравши до своїх рядів

десятки й сотні тисяч „попутчиків", неймовірно роздулася і пережила під час війни всім відоме банкротство ... кінець-кінцем, побіда дісталася Мартову, який незначною більшістю провів меншовицьку формулу".

Г. Зиновьев. История Рос. коммун. партии, стр. 127 — 130.

л) Третьою, не менш важливою, суперечкою на з'їзді було питання про відношення до ліберальної буржуазії, яке Ленін з Плехановим формулювали в такій резолюції:

„Беручи на увагу: а) що соціял-демократія повинна піддержувати буржуазію, поскільки вона є революційна, або тільки опозиційна в своїй боротьбі з царизмом; б) що тому соціял-демократія повинна вітати пробудження політичної свідомости російської буржуазії, але, з другого боку, вона обов'язана висвітляти перед пролетаріятом обмеженість і недостатність визвольного руху буржуазії всюди, хоч-би де з'явилась ця обмеженість і недостатність.

Другий черговий з'їзд Російської Соціял-Демократичної Робітничої Партії рекомендує всім товаришам звертати в своїй пропаганді увагу робітників на антиреволюційний і пролетарський характер того напрямку, який виявився в органі П. П. Струве".

Р. К. П. в резолюциях ее с'ездов и конференций, стр. 12.

м) Про відношення РСДРП до соціялістів-революціонерів з'їзд виніс таку постанову:

„Беручи на увагу: а) що інтереси російського пролетаріяту взагалі і його визвольного руху зокрема жадають, щоби він в боротьбі з абсолютизмом виступав, як цілком самостійна політична сила; б) що тільки діяльність направлена на об'єднання пролетаріяту в таку силу, вносить соціялістично-революційний зміст в боротьбу з абсолютизмом; беручи дальше на увагу і в) що „соціялісти-революціонери" теоретично і практично противоділають змаганням соціял-демократів об'єднати робітників у самостійну політичну партію, змагаючись противно, затримати їх на стані політично-неоформленої маси, здатної служити тільки знаряддям ліберальной буржуазії — з'їзд констатує, що соціялісти-революціонери, є не більше, як буржуазно-демократична фракція,

принципіяльне відношення до якої з боку соціял-демократії не може бути инше, як до ліберальних представників буржуазії взагалі.

Беручи відтак на увагу:

а) що свої буржуазні тенденції „соціялісти-революціонери" видвигають під прапором соціялізму і б) що-крім того, або тому, що вони як буржуазно-революційна фракція є зовсім невідповідні — з'їзд уважає їх діяльність шкідливою не тільки для політичного розвитку пролетаріяту, але й для загально демократичної боротьби проти абсолютизму.

Виходячи з цього, з'їзд безумовно осуджує всі змагання затушувати принципіяльні й політичні значіння ріжниць між „соціялістами-революціонерами" і соціял-демократами. Навпаки, він визнає за потрібне, як в інтересах розвитку політичної самостійности російського пролетаріяту, як і в спеціяльних інтересах визвольного руху проти абсолютизму, щоби соціял-демократи вияснювали і підкреслювали буржуазні тенденції „соціялістів-революціонерів" і їхню практичну безпідставність з погляду загально-демократичного.

З причини вище згаданих поглядів з'їзд рішуче осуджує всякі змагання об'єднати соціял-демократів з „соціялистами-революціонерами", признаючи можливою тільки приватне порозуміння з ними в окремих випадках боротьби з царизмом, при чому умови таких порозумінь потрібують контролю Центрального Комітету".

Р. К. П. в резолюциях ее с'ездов и конференций, стр. 13.

н) Що до професійної боротьби, то постанова з'їзду була така:

„Беручи на увагу: а) що професійна боротьба робітників є необхідним висновком зі становища пролетаріяту в капіталістичному суспільстві, б) що ця боротьба робітників є одним з головних засобів протиставити тенденції капіталістичного ладу до пониження життєвих умовин робітників, в) що ця боротьба, поскільки вона розвивається не в звязку з політичною боротьбою пролетаріяту, яким керує соціял-демократія, веде до дроблення пролетарських сил і до підчинення робітничого руху інтересам заможних класів, — з'їзд визнає, що задача РСДРП в обсягу професійного руху є провідництво в щоденній боротьбі робітників за поліп-

шення умовин праці і агітація за усунення всіх тих перешкод, котрі ставить професійному рухові уставодавство російського абсолютизму, одним словом, об'єднання поодиноких стачок окремих груп робітників, в одну організовану боротьбу класу.

Разом з тим з причини все більшого змагання царської влади під фірмою „легалізування робітничого руху" захопити в свої руки економічну боротьбу робітничого класу і, здеморалізовавши його політично, зробити забавкою своєї політики; з тієї причини, що, так звана, „зубатовська політика" по-за її реакційно-політичною підшивкою, поліційно-провокаторськими методами її проводження, є політика систематичної зради інтересів робітничого класу, на користь капіталістів,—

З'їзд рекомендує всім товаришам продовжувати безупинну боротьбу проти зубатовщини всіх видів, викривати перед робітниками користолюбний і здрадницький характер тактики зубатовських демагогів і закликати робітників до об'єднання в одному класовому рухові боротьби за політичне і економічне визволення пролетаріяту.

В інтересах цієї задачі з'їзд визнає бажаним, щоби партійні організації підтримували і напрямляли страйки, викликані легальними робітничими організаціями, і користувалися в той-же час цими страйками, викриваючи характер спілки робітників з абсолютизмом".

Р. К. П. в резолюциях ее с'ездов и конференций, стр. 14.

о) Суперечка заради першого параграфу уставу РСДРП розділила з'їзд на більшовиків і меншовиків. „З'їзд серед розколу закрився. ЦК вибирали самі більшовики. Мартов виступив з брошурою „Осадное положение партии", обвинувачуючи Леніна у всіх смертельних гріхах і всіляких образах. Делегати-меншовики поїхали в Росію і втворили окреме „Бюро", яке проголосило бойкот більшовицькому Центральному Комітетові. В „Искре" ніхто тепер не працював, крім Леніна і Плеханова. Наступила, як висловився Плеханов, gréve générale de generaux. „Генерали", що працювали в „Искре" поклали свої пера, та одмовилися писати в газеті, в якій не було ані Мартова, ані Аксельрода. Шість чисел „Искры" вийшли під редакцією Леніна і Плеханова, і в тих числах останний ще раз бив по меншовиках... Але швидко,

дуже швидко Плеханов кинув свої позиції. Не минуло й кілька місяців, як він перемінився. Він запропонував Ленінові повернути в редакцію „забастовавших генералов"... Але Ленін, як завсігди в принципіяльних питаннях, був непримиримий, і вийшов із редакції. Плеханов залишився сам, і „одноголосно" запросив чотирьох меншовицьких вельмож назад до „Искры". Нова „Искра" стала меншовицьким органом. Плеханов пробував спершу придержати „генералів" надмірного ухилу вправо, але згодом змирився, покорився далі, і сам став меншовиком".

Г. Зиновьев. История Русской коммунистической партии, стр. 140 — 141.

8. РУП і марксизм

а) Тоді як частина революційних елементів на Україні здебільша не українських по своїй культурній приналежності, а хоч-би й українських, але байдужих до тієї приналежности, захоплені загально-російською течією, ступенево освідомлювалася в необхідності практичного здійснювання марксизму, будь-то падали в обійми меншовицького опортунізму, друга їх частина, свідомо почуваючи свою культурну приналежність до українського руху, рівно-ж ступенево революціонувала до революційного марксизму, хоч і одягала його в полтавську вишивану сорочку в протиставленні до російської косоворотки російських соціял-демократів, які здебільша, за словами Леніна, не могли ніяк позбутися великодержавної своєї зарозумілости супроти „малоросіян", як звали тоді, звичайно, українців за довгою доброю традицією. Еволюція та появилася в початкових своїх формах ще в першій половині 1890-их років. 1893-го року в Київі зав'язався був окремо й незалежно від російської групи український соціялістичний гурток з Стешенком на чолі, який вже тоді різко одмежовував себе від аполітичности українського культурництва, але й одночасно виходив по-за межі драгоманівського радикалізму, ступенево приймаючи соціял-демократичні принципи. Праця гуртка, що в йому спершу справжніми соц.-дем. рахувалися тільки Стешенко й Леся Українка, розвинулася особливо тоді, коли в гуртку тому стали працювати такі видні його члени, як М. Коцюбинський, М. Кривинюк, Б. Ратнер, Кавун та Тучапський;

останній одійшов небаром від гуртка, приєднавшися до російської організації, коли виявилося, що гурток Стешенка, якого члени здебільша були радикалами, були чим хочете, а не соц.-демократами, ніяк не міг цілком пірвати з своїми дотеперішніми симпатіями до народницьких ухилів з їх орієнтацією на селянство.

Пор. Вістник політики, літератури й життя 1918 р., 34, стр. 490.

б) „Група Стешенка в 1897—1898 роках випустила дві гектографовані брошурки: „Програм групи" і „Про соціял-демократичну роботу серед українського селянства". Пізніше, вже в 1901—903 роках гурток Стешенка видав під назвою „Українська Соціял-демократія" ще дві брошурки за кордоном: „Оцінка програму української соціял-демократичної партії" (Львів. 1901, перед тим „Воля" 1901, ч. 10—11; відповідь на цю оцінку появилася в ч. 24 „Волі") і „Царі, пани і люди", Женева, 1903. Незалежно від цеї групи, одночасно з нею повстала на Київщині українська селянська організація „Група сільських робітників соціял-демократів Київської губерні", яка проявила себе випуском відповідної відозви. Між обидвома групами були навязані зносини, але арешти припинили роботу".

В. Дорошенко. Рев. Укр. партія, стор. 5—6.

в) Названий гурток Стешенка, здається дав почасти почин до заснування 1900 року поруч РУП'а ще одної партії, а саме „Соціялістичної Української Партії". Українська Соціялістична Партія зі своїм органом „Добра Новина", якого редактором був Богдан Ярошевський, з 1900 року своїм програмом, проголошеним 1900 р., наближалася вельми до Польської Партії Соціялістичної. Працюючи одночасно серед сільського, як і промислового пролетаріяту Правобережжя, Соціялістична Українська Партія випустила де-кілька масових брошур, між иншим „Нарис програму Української Соціялістичної Партії", „Комуністичний Маніфест" та „Робітничу Справу". Особливої діяльности Соціялістична Українська Партія не змогла розвинути. Зближаючися ступенево з Революційною Українською Партією, вона вже у червні 1903 р., згідно з постановою обидвох центральних комітетів, злилася

з Революційною Українською Партією в одно, при чому дотеперішній орган СУП'а — „Добра Новина" мав бути органом агітації, пропаганди марксизму виключно серед робітництва, тоді як „Селянин" мав бути органом агітації серед сільського пролетаріяту.

Пор. „Воля", 1904 р., ч. 5, стор. 2 — 4.

г) Тим часом в Революційній Українській Партії йшов великий перелом. Очистивши себе від правих, ліберальних елементів, що дали почин „Українській Народній Партії, РУП провадила дальше свою „чистку", між иншим від народницького радикалізму і від романтичного самостійництва, яке вже 1900 р. критикувала гостро група Стешенка, з нагоди програму Соціялістичної Української Партії, навіяної подекуди оцим романтизмом. Коли ще 1902 р. вступна стаття „Гасла", ч. 2 говорила, що ідеалом партії „є вільна, самостійна Україна з широко розвиненим соціялістичним державним устроєм", то вже в ч. 12 „Гасла" за 1902 р. читаємо цікаве признання партії — що „застерігши згори свою мету, свій ідеал самостійної, непідлеглої української республіки, з усуспільненням засобів продукції, націоналізацією землі й диктатурою пролетаріяту у власній українській соціялістичній державі, ми,— каже редакція, — не спинялися на розжовуванні ідеологічної будівлі для далекого майбутнього, але передусім звернули увагу на справи дня, на обговорення чинників сучасної революції і на свою ролю в державній акції".

1903 р. РУП вже рішуче відмовилася від своєї першої брошури.

В першому числі „Гасла" за 1903 р. у статті „Від редакції" читаємо „про самостійну Україну" таке: „Велику помилку зробив-би той, хто вважав-би світогляд тої брошурки тепер типічним для нашої партії. Очевидно, головна засада брошури—ідея самостійної України—має свою вагу; партія завше яскраво обстоювала цей пункт свого політичного програму, даючи йому відповідне місце з погляду на його практичне значіння, і тому ми не потрібуємо, очевидно, його зрікатися, але що ми повинні визнати не досить для нас відповідним, це брак соціялістичного світогляду тої брошури в обґрунтованні цеї ідеї і навіть подекуди признавання націоналістичних тенденцій".

„Гасло", 1903, ч. I.

д) В четвертому числі „Гасла“ за 1903 рік подибуємо вже справу нарису соціял-демократичного програму партії, що його для дискусії злагодив Київський комітет. В програму не бачимо вже й згадки про той ідеал, що ним жила до тепер РУП, і натомісць найближчою й основною метою партії виставляється „цілковите знищення царату в спілці з революційними партіями всіх народів російської держави й заміну його федеративною республікою з діленням держави, відповідно історичній і національній ріжниці земель, з повною автономією кожної области у внутрішніх справах, на підставі демократичної конституції з забезпеченням прав кожної национальности і залишенням права кожній складовій частині на повне державне відокремлення, як того бажає більшість її людности, що виявить загальне голосування“.

„Гасло“, 1903, ч. 4.

е) Злиття РУП'а з СУП'ом ще більш прискорило процес еволюції революційного марксизму серед членів РУП'а, одночасно зміцнюючи його масову пропаганду й агітацію серед робітничого класу. Намість „Доброї Новини“, що перестала виходити з уходом редактора Ярошевського, РУП починає видавати для фабричного пролетаріяту „Працю“, що вже стоїть виключно на соціял-демократичному ґрунті. Партійне видавництво соціял-демократичного напрямку вельми поширюється, доходячи 1904 р. до 18 назв, що між ними, крім оригінальних праць, є перерібки або переклади Каутського, Лафарга, Бебеля, Лассаля, Лібкнехта. РУП ставала ступенево масовою політичною партією, хоч і з невеликим ще колом впливу на робітництво, через що й мала 1904 р. вступити в ряди міжнародньої соціял-демократії на Амстердамському конгресі. Декларація РУП'а про соціял-демократичний напрямок була не тільки словесною формулою, але й справді дійсністю. Нарис програму, зроблений Поршом (псевдонім — М. Чацький або Микола 1-й), ще 1903 р. виразно означував цей новий напрямок РУП'а, коли в чергові свої постулати клав принцип диктатури пролетаріяту в політиці, конфіскації землі в нетрудових елементів без викупу, націоналізації взагалі всіх засобів виробництва. Така була еволюція РУП'а на передодні його другого з'їзду, що мав за головне завдання саме ухвалити програм партії й стати дійсно українською робітничою соціял-демократичною партією. Характерно при

тому, що РУП одинока тоді політична організація в Росії, що так широко ставила питання в аграрній справі. Бо коли програм РСДРП стояв на принципі „відрізків", то РУП ставила питання повної конфіскації поміщицьких маєтків. У всякому разі був це програм оригінального продумання, не копія офіціяльного програму РСДРП що з'явився тільки чотирі місяці після оголошення „Нарису".

Пор. *В. Дорошенко.* Революційна Українська Партія, стор. 22 — 23. „Вільна Україна". 1906, III, стор. 106 — 107.

ж) Другий з'їзд РУП скликано в грудні 1904 р. у Львові. Він зібрався, але не відбувся. Учасники з'їзду належали до ріжних течій й розходилися в поглядах на важні принципіяльні справи й з'язані з ними тактичні питання. Але найбільш спірною була саме справа самостійности України. Вона - то й розбила з'їзд. Одні з товаришів доконче бажали внести до партійного програму цю точку, инші перечили тому. Противники самостійности були прихильниками як не вступлення до лав російської соціял - демократії, то бодай тіснішого контакту з нею й боялися, що приняття цієї точки стане на перешкоді зближенню обидвох партій.

Особливо вперто боронилися проти „самостійности" члени закордонного Комітету РУП'а, до якого входили, крім Антоновича (Муха) й Винниченка (Доде), Скоропис Йолтуховський (Будяк або Галін), Голицинський з жінкою (Лозенки), М. Меленевський (Басюк,— Инакше Гілька), Петро Канівець (Кавун або П. Петрик), М. Ткаченко (Хвиля) і В. Мазуренко (Карась). Всі вони змагали до об'єднання РУП'а з РСДРП, з якою нав'язані були взаємини. На Україні - ж велика частина рупівців ставилася негативно до об'єднання з РСДРП. Лідером самостійників явився М. Порш (М. Чацький), автор „Нарису програму" — людина освічена, рішуча, але вельми амбітна і націоналістично настроєна, через що „Закордонний Комітет" ставився до його підозріло, не вірячи навіть в його марксизм.

Про його були вістки, що він розвів широку агітацію проти об'єднання з РСДРП, об'їхавши всі „Вільні громади" з метою вставлення в програм точки про самостійність України. Це й утворило душну атмосферу на З'їзді та призвело спершу до сутичок про „законність" і „правосильність" мандатів, згодом — до зірвання самого з'їзду. Ось що оповідає

про той з'їзд Скоропис: „Сконсолідування більшости на з'їзді біля М. Чацького і позбавлення нас можливости не тільки дискусією, але й числом голосів протистати приняттю пункта „самостійности" до програму партії, зневолило тов. Лозенків і мене відмовитися від участи в з'їзді, а трохи згодом — і зовсім виступити з партії на якийсь час.

На нашу думку, ухвала цього пункту в корені підсікла - б дальший розвиток РУП'а в соц. - дем. напрямку, унеможливлювала - би будь - який для нас контакт не тільки з РСДРП, але й з Бундом. Наслідком того вийшла з партії й група тов. Баска, яка й дала почин до заснування 1904 р. нової партії „Української Соціял - Демократії".

О. Скоропис. Соціял - демократичний рух в Сквирськім і Васильківськім повітах 1906 р. „Наш Голос", 1911 р., ч. 11 — 12, стор. 504.

з) „Дня 12 січня 1905 р. остаточно оформилася окремо від РУП'а „Українська Соціял - Демократія" на чолі з Баском, Кавуном і Карасем, випустивши одночасно заяву „Розкіл Революційної Української Партії", в якій групу Порша проголошено було „буржуазними радикалами", що не визволилися ще від націоналістично - демократичних ідей, не зважаючи на свою пролетарську фразеологію. Свідомі пролетарські елементи з РУП'у закликал відозва відокремитися від цієї партії і зробити початок організації українського пролетаріяту, звертаючи течії його руху в спільну могутню річку пролетарського руху всієї Росії, пособити з'єднанню свідомого пролетаріяту всієї Росії у єдине скристалізоване ціле, пособити в збудуванні централізованої пролетарської партії усієї Росії, не дати відтягти український пролетаріят в бік буржуазно - радикальної „Самостійної України", цеб - то стати на перешкоді затемнюванню класової свідомости українського пролетаріяту — ось перші завдання цієї групи. Щоб краще виконати ці завдання, організатори, з одного боку, роблять усе, щоби прихилити усі пролетарські елементи з РУП'у до своїх рядів, як окремих осіб, так і цілі організації; з другого боку, вважають за найголовнішу поребу розпочати пертрактації з соціял - демократичною партією Росії про прилучення до її рядів на підставі автономії... Кладучи собі важку, але багато обіцюючу мету привести український пролетаріят в пролетарську родину всього світу, щоби й український

пролетаріят вніс свою частину в загальносвітову роботу визволення трудящих, і в цім, і тільки в цім бачучи справжню пролетарську національну мету, ця група, з повною надією на розвиток і перемогу, кличе до своїх рядів усі елементи українського суспільства, які можуть перенятися пролетарським ідеалом".

В. Дорошенко. Революційна Українська Партія, стор. 28 — 30.

і) Нова партія уконституювалася небаром, як „Українська Соціял-Демократична Спілка" за головним Комітетом на чолі, в якому між иншими був Ларіню. з органом „Правда", в якому співробітничав між иншими тепер Троцький. По свойому статуту „Спілка" була частиною РСДРП, яка мала завданням організацію пролетаріяту, що розмовляє по-українськи. Перша з дотеперішніх рупівських організацій, що вступили в ряди „Спілки," — це була Лубенська організація, згодом — Полтавська. Небаром „Спілка" переняла за згодою ЦК РСДРП всі організації, що входили дотепер в склад „Провінціяльної Групи" РСДРП на Україні, тоб-то в Полтавській, Чернигівській, Київській, Волинській та Подільській губерні, крім міської Київської організації, Харківського Комітету, Катеринославського та Одеського. Таким побитом „Спілка" згодом явилася не тільки національною, але й взагалі краєвою організацією РСДРП на Україні. На чолі її стояли Ларін, Скоропис, Меленевський і Н. Кирієнко.

В. Дорошенко. Революційна Українська Партія, стор. 30 — 31, пор. „Нова Громада". 1924, № 3 — 4, стор. 130 — 134, пор. „Наш Голос, 1911, ч. 11 — 12, стор. 510 — 512.

к) Але й инші члени РУП'а не могли продовжувати дотеперішнє своє хоч-не-хоч, а все-таки невиразне становище. Вже сам відхід більшовицької орієнтації групи — а такою була „Спілка" — мусів зневолити більшість членів РУП'а з Антоновичем на чолі, рішитися остаточно на те, чи йти вперед, чи — в обійми буржуазії радикальної. Перспектива „самостійности" і для правої течії, з Поршом на чолі, найменше усміхалася в спілці з радикальною буржуазією. Сама тісна спілка з Бундом, з яким РУП поженихалася після 1903 р., забезпечити тієї „самостійности" не могла, тоді як значіння РСДРП в умовах революційного руху на передодні революції 1905 р. росло на Україні з кожним днем, головне

відтоді, коли РСДРП приєднала до себе ще й „Спілку". В РУП'і розвинулася гаряча дискусія, що робити надалі; ясно всім було, що продовжувати status quo було неможливо, але розірвати його припиняло національне питання, яке неоднаково вирішували й члени РУП'у, що залишилися, в ній. Вже в числі 11 „Праці" за 1905 р. Войнилович (Антонович) ставить настільки різко питання про рішуче одмовлення РУП'а від самостійницької теорії в статті „Неіснуюче питання", що навіть заявля, мовляв, „національне питання видумала буржуазія, щоби затемнити класову свідомість пролетаріяту, а для пролетаріяту воно — це питання — взагалі не існує... Українському пролетаріятові не залежить на тому чи утвориться українська нація, чи ні, або чи появиться українська буржуазія, чи ні. Саме утворення української нації для пролетаріяту значіння мати не може, бо знаменуватиме заміну одної буржуазії від одної стадії до другої... ....В тій другій стадії буржуазії тим більш буде потрібна поміч пролетаріяту і з тим більшою енергією вона буде висовувати своє буржуазне питання національне. Отже, діло пролетаріяту боротися з видуманим буржуазією національним питанням, розвіювати нею напущений туман".

„Праця". 1905, ч. 11, ст. 4 — 5.

л) Але й права течія, з Поршом та Петлюрою на чолі, одмовлялися тепер від „самостійництва". Порш, доказуючи цілком влучно Антоновичеві всю неправильність його тези, взятої в основі від автора її, Рози Люксембург, заявляв, хоч і не без своєрідної інтерпретації, що зраджувала його все-таки самостійницький „дух, — що, мовляв, для пролетаріяту в його класовій боротьбі не може бути байдужим національне визволення пригніченних націй, як етап до остаточної перемоги міжнароднього пролетаріяту над капіталом і буржуазією; тією заявою він остаточно зрікався — бодай на словах — самостійницького теперішнього принципу РУП'а та впевняв, що „поки-що для України вистане автономія, котрій тільки треба надати національно-територіяльного характеру". Пізніше, коли виявиться, що з огляду на конфлікти економічного хоректеру, така автономія не матиме сили роз'язати національного питання „пролетаріят мусить прийняти в свій програм постулат політичної незалежности".

„Праця", 190[illegible], ч. 13 — 14., стор. 2 — 5.

м) „Серед таких умов ладналося другий партійний з'їзд, який видбувся в Київі, в грудні 1905 р. Цей з'їзд має велике значіння в житті української соціял-демократії. Перш за все,— це був дійсно з'їзд представників робітничих мас, вибраних по організаціях, а не так, як давніше зборище самих верховодів, або в найкращому разі —„мужів довір'я". А друге — він закінчив існування РУП'а. На ньому відкинуто стару назву „Революційна Українська Партія", що не відповідає соціял-демократичному програмові й тактиці, й ухвалено нову — „Українська Соціяльно-Демократична Робітнича Партія" (УСДРП).

В. Дорошенко. Революційна Українська Партія, стор. 40.

н) „Як виглядав програм УСДРП, який був тільки не значним переробленням „Нарису програму" з 1903 р.?

Характерною його ознакою, що одріжняла його від програму РСДРП, був уступ про аграрну справу, де говорилося:

„В інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі і сільського господарства УСДРП домагається:

1) Конфіскації всіх земель: казенних, кабінетських, манастирських, церковних і великих приватних вилодителів у власність краєвих самоуправ.

2) Знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах.

3) Знищення законів, що обмежують права селян вільно розпоряжатися своєю землею; право виділу і розділу громадської землі.

4) Негайного і цілковитого знищення всіх викупних, оброчних і инших податків і повинностей, що лежать на селянстві, як на податковому стані".

Наведена постанова програму в аграрній справі й була особливостю програму УСДРП в порівнянні з програмом РСДРП 1903 року; так само як і особливостю програму УСДРП була постанова в національній справі, де говорилося спеціяльно про українське національне питання:

„Маючи на увазі, що процес економічної централізації становить лише один бік економічної еволюції, другий-же бік її є економічна децентралізація, що тягне за собою децентралізацію політичну; що форми політичні пристосовується до индивідуальних, економічних, по бутових, психологічних і куль-

турних обставин кожної нації; що демократизація державного ладу вимагає децентралізації законодавства, адміністрації й судівництва; що в інтересах усунення — оскільки це можливо в капіталістичному суспільстві — національного гніту, потрібно передати усіх тих справ, в котрих виявляється національний гніт, в руки представницького зібрання національно-територіяльної одиниці. —

II черговий з'їзд УСДРП, в інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні, приймає до свого програму постулат автономії України з окремим сеймом, законодавчим у тих справах, які тичаться лише народу, що мешкає на території України".

„Вільна Україна". 1906, ч. 3, стор. 108 — 110.

1905 рік

Війна з Японією, в яку вдався російський торговельний капітал, була останнім звеном в напруженні класових суперек не тільки на Україні, але й в Росії взагалі. Нещасливий її перебіг, що виявив одночасно всю гниль самодержавної диктатури та її повну бездарність, й був безпосередньо вихідною позицією для загального наступу на самодержавство з метою насильного його повалення. Вся опозиція рушила в цей наступ, буржуазія з метою рятувати національний російський престіж перед дальшими поразками, українська дрібна буржуазія за своє визволення від кайдан поміщицької влади, пролетаріят за повалення взагалі гегемонії капіталу. Спільним лозунгом генерального наступу, хоч з ріжним його змістом, кожного класу була: демократія й експропріяція поміщицьких земель. Тоді як велика буржуазія, з крови й кости російська, розуміла цей лозунг, як здійснення єдиної своєї гегемонії в модерному парламентаризмі, який, однак, не порушував-би єдности Росії, українська дрібна буржуазія ставила цей лозунг, як право на власне самовизначення, в якому гегемонія належала-би виключно їй, а не великій буржуазії; пролетаріят зі свого боку прямував до такої демократії, яка забезпечувала-би його гегемонію однаково проти поміщиків, як і буржуазії взагалі. Такі основні лінії були об'єднуючого опозицію наступу на феодальний устрій 1905 р., наступу, що його безпосереднім наслідком було проголошення маніфесту 17 жовтня та санкціонування самодержавством думської конституції, першої спроби фактичного парламентаризму в Росії.

Об'єднання, однак, не здійснилося. По формі єдиний фронт проти самодержавства носив в собі непримиримі протиріччя, що розкололи той єдиний, як здавалося, наступ на ворожі собі

лагери. Вже те одно, що в цьому наступі взяв участь поруч буржуазії пролетаріят, вказувало надто виразно, що розкол неминучий. Вже це одно, що буржуазія, оп'яніла від першого успіху, рішила дальшу свою боротьбу вести з думської трибуни, зразу одкололо її від революції, не говорячи вже про те, що й так її основні змагання йшли в протилежному напрямкові до основних завдань пролетаріяту, хоч спершу й зустрілися на спільнім шляху. Ленінізм — а його треба вважати нервом робітничої революції 1905 р. — ставив тоді питання озброєного повстання за демократичну диктатуру пролетаріяту вкупі з селянством, ставив питання втворення революційного тимчасового уряду, тоді як буржуазія в крайньому випадкові рішалася на суто - буржуазну республіку, як що не конституційну монархію, і то не шляхом озброєного повстання, а шляхом парламентських переговорів,—ставив питання однакового вивласнення поміщицької землі, як і промислових підприємств. І коли прийшли вибори в Думу, пролетаріят, одмовився брати в ній участь, а почав за барикадами організувати робітничі ради депутатів. На барикадах пролетаріят остаточно розійшовся з буржуазною опозицією, що й штовхнуло її на компроміс з самодержавством, щоб спільними силами вдушити в крові робітничу революцію. І хоч в Другій Думі пролетаріят явився таки на думській трибуні, але вже не як спільник з буржуазією, але як ворог її — не менший, аніж самодержавства.

Але й дрібна українська буржуазія одстала од спільного, як здавалося, фронту. Не спосібна на власну ініціятиву, вона рушила у своїй масі до бою вже тоді, як на барикадах конав пролетарський авангард у непосильній боротьбі за своє й її визволення. Пролетаріят не вспів вже об'єднатися з селянською масою, основною силою дрібної буржуазії української; в його рядах не всї, що стояли тоді на його чолі, розуміли всю глибину ленінізму; вистарчить тільки згадати позицію меншовиків, троцкістів та українських есдеків в їх відношенні до селянського руху. Через це недооцінювання руху дрібної буржуазії пролетаріят пішов сам на бій, а дрібна буржуазія рушила в наступ доперва тоді, коли пролетарський авангард лежав окривавлений на барикадах, коли буржуазія осторожно договорювалася на компроміс з самодержавством, налякана революційним виступом робітництва в 1905 р. Не маючи класового керовника в бою, пролетаріяту, дрібна буржуазія

після дворічної кривавої боротьби селянства з поміщицькою владою, боротьби стихійної, неорганізованої, бо її авангард од бою ухилявся, шукала й собі перемир'я з самодержавством, з буржуазією, тоді як маси селянські гинули сотнями під кулеметами „карательних" експедицій. Коли-ж самодержавство, поконавши спільно з буржуазією пролетаріят, на перемир'я не йшло, компромісу не приймало, коли од дрібної української буржуазії стали одхилятися, й буржуазія, налякавшися її виступу, її домагань, що грозили розірвати „єдину неділиму" на автономні краєві частини,—для української інтелігенції, що була авангардом в дрібно-буржуазному русі, відвороту назад вже не стало; селянство лежало й собі розбите, а його заможницькі елементи галапасно накинулися на кинену їм Столипіном лакому принаду під видом реформи 9 листопаду 1906, вже бралися з реакцією.

Таким чином, революція 1905 року не вдалася. Самодержавство ликувало на всіх фронтах і, розігнавши другу Думу, де ще опозиція підносила голову, кинулося викорінювати революційні сили при допомозі польових судів, заслань, тюрем — настали часи білого терору не тільки проти робітництва й соціял-демократії, але й проти української дрібної буржуазії. Чорна реакція, об'єднавшися з буржуазією, душила не тільки всяку політичну думку, але й навіть вирівала з корінням всякі культурницькі та громадські організації, що ставили собі метою не політичну пропаганду, а чисто громадську працю на Україні. Погром на профспілки, погром на українські видавництва, на українські товариства, санкціонований III Думою, був остаточним фіналом революції 1905 р., але не фіналом революції взагалі. Початок другого десятиліття відживив знов її сили, а нова війна дала більш сприятливі умови для кінцевої її побіди.

ПОЯСНЕННЯ Й МАТЕРІЯЛИ

1. Перед вибухом

а) Українське суспільство зустріло нове століття селянськими заколотами 1902 р. та масовим робітничим рухом, з одного боку, а з другого—опозиційними настроями ліберальної буржуазії й земств — все те на ґрунті суперек нечуваного розвитку капіталізму з його усіма невідступними явищами: з

кризами, з безробіттям, з одного боку, а, з другого — з нестримним походом на завоювання нових ринків, на здобуття нових колоній. І саме тоді, коли торговельний капітал перемігши промисловий, шукав для себе монополії на далекому Сході, вдавався 1904 р. в давно підготовану війну з Японією, в середині краю переливатися почали класові загострення через край, довершуючи собою глубоку переміну у всьому дотеперішньому способові думання українського суспільства. Як глибоко сколихнув новий етап капіталізму глибину тодішньої суспільної свідомости, складаючи ступенево феодальну романтику українофільства разом із традиційним етнографізмом в архів минулого, видко не тільки в прояві кристалізування партійної думки, як ознак розквіту всебічної політичної самосвідомости класової, а ще й в сучасному тоді письменстві.

Українське громадянство в Росії починало новий етап, кінчаючи старий, двома типічними представниками літературної творчости оцеї переходової доби, доби, що поривала з народницькими традиціями і складала одночасно марксівський та буржуазний, націоналістичний світогляд. Борис Грінченко — це, один тип нового світогляду, тип професіонала — письменника й публіциста вкупі, письменника, що вже вийшов з кулішівської доби хитання, а вступив на шлях шукання найближчих шляхів, до ледве помітної на обрію мети, освіченої „сонячним промінням" модерного націоналізму. Дрібно-буржуазний демократизм, об'єднавшися в цілість з опортуністичним прислужництвом поневоленого дотепер раба — став мотивом грінченківської літературної й публіцистичної творчости, навіяної націоналістичними змаганнями, за які Грінченка, автора „Листів з Наддніпрянської України", так гостро критикував в „Листах на Наддніпрянську Україну" Драгоманов. Другий тип це, — Карпенко-Карий в драмі. Коли Грінченко — головним побитом національний політик і агітатор, що ставить на другому місці соціяльні питання, то Тобилевич, як-раз навпаки — аналізатор соціяльних суперек, критик нової сільської буржуазії, що в його часи давала себе вже сильно відчувати. Чудесну подекуди характеристику дає Тобилевичеві Дорошкевич, коли каже: „Розквіт діяльности Тобілевичевої припадає на 80-ти роки, коли в соціяльно-економічному житті на Україні повставали великі зміни; вони й позначилися на мистецьких утворах нашого письменника... „Пани горять, а мужички з пожару таскають", — так пояснює

цей процес Бонавентура - Копач, — вони привикли омари там, шампанське — от грошики й ухнули, а там і іменія ахнули. А ви галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку, та й то не що - дня, а воно жирок і наростає“ ... І от, основний стимул серед цієї нової буржуазії — то змагання до збагачення: „земля, скот, вівці, хліб, комерція, бариші — оце життя“ — кажучи словами одного Карпенкового героя. Для Калитки, справжнього ентузіяста цієї мети життьової, придбання земельки — то найвищий ідеал, і численні здирства тільки прокладають людині легший шлях до здійснення цього; духовні ідеали не існують для такої людини, і ми знаємо, з яким призирством ставився до них Калитка. „Мужички... тепереченька показалися“ — каже другий Карпенків герой: „Одні біжат на переселеніє, другі тікають з переселення, а треті бігають, висунувши язика, шукають, де - б тут за поміччю банка землю купить. П'ять літ назад я сам приторгував людям землю по 125 — 130; а мужики на свою голову вже нагнали ціну 225 на десятину“. Ось цей соціяльно - економічний процес на Вкраїні виразно відбив Карпенко - Карий у своїх творах. Його Калитки, Пузирі, Михайли та подібні до них виявляють у мистецьких образах цей процес зосереджування капіталу в одних руках, вони малюють нам страшне царство експлоатації, брехні, шахрайства, здирства, що неминуче йдуть поруч з пануванням аграрного капіталізму“.

О. Дорошкевич. Українська література, стор. 303 — 304.

б) Названі обидва типи громадських мотивів в письменстві й дали напрямок, що в основі ним жила художня творчість передреволюційних часів. Але від критики лицарів глитайсько - спекулянтської наживи, що для них символ віри — „йти за баришами наосліп, штурмом, кришити направо й наліво, плювати на все і знать не хотіти людського поговору“ (Хазяїн), українське письменство переходить до ширших, всебічних сюжетів і мотивів, з обсягу класової експлоатації, класової боротьби. Іван Франко дав початок в Галичині новому станові українського письменства своїми на причуд яскравими оповіданнями з робітничого життя. Нестримний процес пролетаризації селянства серед непереможних економічних умов, насильне викидування на голотіч безконечної кількости що - раз нових робітників, та жахлива експлоатація

ненажерним підприємцем кожного в його в обіймах найманого вирібника, оце і є лейтмотив Франкової творчости, що найшла свій незрівняний вираз хоч-би в Бориславських оповіданнях, його оповіданнях, як: „Як сам собі винен", „Слимак" і в повістях як „Boa Constrictor" та „Борислав сміється", де Франко змальовує нам заразом картину організованої боротьби робітництва з капіталом і його експлоатацією. Оці-то широкі класові мотиви й найшли свій видгук у творах нових співців класової боротьби, як Леся Українка, та в чудесних картинах Коцюбинського, Винниченка, Леонтовича, Стефаника, а передусім — Тесленка, який чи не яскравіше із усіх названих художників слова підкреслив в своїй творчості всю класову ненависть сільського батрака проти сільського паука („За пашпортом", „Хуторяночка", „Страчене життя").

Але широке громадське освідомлення на Вкраїні виявилося не тільки в нових літературних художніх напрямках. Воно ознаменувалося ще загальним розворушенням в кількості тієї творчости, яка, не зважаючи на безвиглядність будь-якого послаблення в поході обрусіння, уперто пробувала пробиватися крізь щільну рогатку цензурних постанов на денне світло, збільшуючи українські видання літературні та ростячи що-раз-то ширший інтерес серед суспільства до української культурної творчости.

Так, пр., 1900 року вийшов у Київі ювілейний збірник „Літературний Вік", який протягом півроку розкуплено до одного примірника. Правда, українська преса народжується тільки 1905 р. на підставі тимчасового закону про пресу 24 листопаду 1905 р. Але, не зважаючи на те, що на українській пресі все ще лежав жандарський намордник, українська культурна творчість вела вже активний наступ на нього при допомозі російських періодичних видань, в яких знаходила гостинний притулок.

в) Само собою розуміється, що в таких умовах політика самодержавства на Вкраїні мусіла бути удвоє більш обережною, аніж дотепер. Але дотеперішні засоби боротьби реакції з революційним рухом при допомозі грубих репресій, механічних репресій, не мали сили його припинити, а, навпаки, ще робили його глибшим та інтенсивнішим. Реакція, як вже було сказано, й стала шукати нових засобів самоохорони перед навислою революцією, засобів, що із нутра розвалювали-би революційний фронт при одночаснім тисненні на його зверху,

зовні. З таких засобів стала користуватися зубатовщина, що розвалювала робітничий фронт, провокація на єврейські погроми, що повертала селянську стихію від наступу на поміщицьку землю—на єврейське населення, та, нарешті, чорносотенні організації, що роздувати почали російський національний шовінізм до дикої ненависти пробудженого українського націоналізму.

г) „Вихід робітничого класу на арену політичної боротьби примусив уряд значно змінити свою тактику у відношенні до робітничого руху. Політику репресій не залишено; навпаки, як-раз тієї доби вона пристосовується в що-раз гостріших формах. 1901 р. в одному випадкові вжито проти робітників-демонстрантів вогнепальної зброї, 1902 р. вжито її вже три рази, 1903 р.—десять разів, 1900 року влада береться вперве від 1870-их років за тілесні кари проти страйкарів, 1902 р. таку кару пристосовується вже чотирі рази до „бунтарів"—робітників. 1902 року звичайне для соціялістів і учасників робітничого руху адміністративне заслання з відданням судові сословних представників іважкими карами на поселення за участь в демонстраціях або за звичайне поширювання прокламацій (справа Фролова в Катеринославі, Соснюка в Лисаветграді і т. д.), 1903 року переходять вже до військових судів (справа ростовських демонстрантів). Поруч з тою тенденцією в діяльності уряду виявляється ще инша, якої представниками вже раніш були Трепов і Зубатов. Але в міру того, як загорілися громадські рухи в найріжніших формах, в уряді встановлюється що-раз різче виявлена гегемонія поліцейського відомства над иншими органами управління. Відколи вступив в обов'язки міністр внутрішніх справ Плеве 1902 р. та гегемонія остаточно встановилася. Встановлення гегемонії поліційного відомства було початком широкого пристосовування зубатовщини для розвалення робітничого руху. „Поява в кінці 90-их років Бернштейнівської течії серед соціялістичної інтелігенції, зміцнило названу тенденцію влади. Відколи взялася промислова криза і поширилися умови економічної боротьби, ідея робітничої організації з метою простої взаємної допомоги мусіла пустити ще глибше коріння. 1898 р. в Харкові засновується „общество взаимопомощи лиц, занимающихся ремесленным трудом", яке явилося в порівнянні з дотеперішніми товариствами вельми близьким до західно-европейських робітничих організацій небойового типу.

Назване товариство мало значний успіх, організувало секції в инших центрах України, і з розвитком робітничого руху в Харкові, здобуло великий вплив на заводських робітників, що були мало освідомлені в політиці і умірковано настроєні. Оцей-то аполітичний рух серед робітництва й допоміг зубатовським намірам. Вони й вхопилися ідеї легальних робітничих організацій для розвалення революційного фронту, організуючи їх під патронатом поліції та взагалі органів влади. Є відомості, що в тому напрямку багацько працював фабричний інспектор у Катеринославі, де під його впливом заснувалося товариство взаємної допомоги друкарів, поліцейських органів... в Миколаїві... в Бердичеві, жандарських полковників: Новицького в Київі і Потоцького в Житомирі...

Що більш, зубатовщина йде навіть на організацію широкої „незалежної робітничої партії", що змагалася-би під покровом поліції охороняти економічні інтереси робітництва при допомозі ще робітничих організацій, а саме „робітничих комітетів", засновуваних самим робітництвом на кожній фабриці, що їх керування концентрувалося-б ув охранці. В Мінську жандарський офіцер Васил'в дає почин до заснування 1901 р. „Єврейської незалежної робітничої партії", а 1903 р. затія ця охранки переноситься й на Україну. „Центром її діяльности стає Одеса, де, як і в Москві, можна було найти, з одного боку, досить широкі кола краще забезпечених і заразом опортуністично настроєних робітників, з другого — широкі маси темного робітництва, яке стояло на межі люмпен-пролетаріяту, далеко від політичних інтересів, вельми продажне для демагогічних експериментів. Взагалі кажучи, обидва ті шари робітничої маси: заможніша і більш міщанськи настроєна частина кваліфікованої аристократії праці і найгірш оплачувана та найбільш експлоатована група — були весь час за головний осередок поліцейсько-демагогічних досвідів, тоді як культурна молодь упривілейованого шару робітників і середня маса, більш або менше скристалізована в міський пролетаріят, залишалися основою партійних організацій.

Перші спроби „незалежних" заволодіти одеськими робітниками потерпіли фіяско. На зібраннях, влаштованих у другій половині 1902 р. серед єврейських робітників, їх було зустрінуто крайне ворожо, через що їм і не вдалося органі-

зувати тих ремісничих робітників. Краще для „незалежних“ вийшло діло серед робітників механічних заводів, що їх менше було втягнуто в робітничий рух. Тут голова „незалежних“ Шаєвич швидко організував нелегальний, але мовчки легалізований владою „Союз рабочих по металлу г. Одессы“. В статуті „Союзу“ було сказано: „Союз засновується для поліпшення умов життя й праці робітників цього виробництва і для піднесення розумового й духовного урівня своїх членів, шляхом вкорочення робочого дня, збільшення заробітньої платні, взаємодопомоги на випадок хвороби або нужди, влаштовування лекцій з загальних і робітничих питань і т. д....

Шаєвич, як і московські зубатовці, не думав фактично виходити із рамок мирної робітничої організації, і його агітація носила характер виключно майже полеміки з есдеками. Але випадки явилися сильнішими від його планів. Нове піднесення стихійної економічної боротьби захопило собою й організованих ним робітників... Таким робом, у липні 1903 р. „незалежні“ спинилися в центрі страйкового руху, що перетворився в загальний страйк. Хвилі останньої піднялися вище голови Шаєвича і „незалежних“, що могли в де-яких моментах страйку протидіяти впливам есдеків, але не могли припинити його перехід в класовий рух, навіяний політичними тенденціями. Перелякана адміністрація закрила Союз, арештувала навіть багатьох „незалежних“ і заслала Шаєвича в Володимирську губ. За ним прийшла черга й на Зубатова, якого знято було з посади і вислано в провінцію“.

Л. Мартов. Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России, стр. 209 — 231.

д) „Оскільки з робітничимр ухом реакція боролася шляхом провокації зубатовської, остільки селянський рух з приводу аграрного питання вона намагалася скерувати на єврейські погроми. Єврейські погроми не були дотепер новиною на Україні, як і не було новиною те, що влада намагалася повернути їх на свій лад. Але не торкаючися безпосередніх причин єврейських погромів 1880-их років і того з'язку, що його спостерігалося між погромами й націоналістичною політикою гр. Ігнат'єва, а також діяльністю тодішнього директора поліції Плеве, ми мусимо підкреслити їх, як вираз повної безвихідної обставини, як і всього укладу народніх мас того часу. З одного боку, цілковита неможливість фізичного

існування серед постійних злиднів, незаплачених податків і голоду, з другого — брак будь-яких уявлень серед селянських мас про можливість політичної перебудови. В тому замкненому колі безсильно билися народні маси, даючи собою готовий матеріял для стихійних вибухів".

Л. Мартов. Развитие крупной промышленности, стр. 108 — 109.

е) Собо собою розуміється, що ті „стихійні вибухи", в силу окремих історичних, економічних і класових обставин, в першу чергу зачіпали єврейські маси, які у великій часті як-раз через обставини та політику російського уряду в єврейському питанні, поневолі засуджені були відограватн нужденну ролю агентів торговельного капіталу та вести паразитське існування, і таким робом висмоктувати безпосередньо додатковий продукт селянина, живучи при тому в жалісних злиднях, тоді як друга частина заповняла або кадри пролетаріяту, дрібного ремісника, або багатої буржуазії. Як-раз через оці обставини народовольці у своїй ідеалізації селянської революційности не то-що не ставилися байдуже до юдофобства, але ще й дуже часто виступали активно, вважаючи, між иншим, погроми єврейські одним із проявів революційного руху селянських мас. Ось зразок такого розуміння єврейського питання народовольцями, зразок, який ми подибуємо у відомій та широко поширюваній відозві „Українському народові" з 1881 р.: „Тяжко стало людям жити на Україні, та де-далі, все тяжче стає... Од жидів гірше всього терплять люди на Україні. Хто забрав у свої руки землі, ліси, та кормчи? — Жиди. У кого мужик часом крізь сльози просить доступитися до свого лану, до своєї царини? — У жидів. Куди не глянеш, до чого не приступиш — жиди усюди. Жид чоловіка лає, він його обманює, п'є його кров. Немає у селі життя від жида. Покидає чоловік рідне село та рідну хату, починає, по світу блукаючи, долі шукати — скрізь недолю найде, бо скрізь, скрізь грабить його ледаче зілля... У городі ще гірш, як у селі. Тут усі фабрики, усі базари, усе начальство їх грішми закуплене".

Драгоманов. Собр. полит. сочинений, т. II, стр. 529 — 530; пор. *О. Любатович.* Далекое и недалекое. „Былое", 1907, кн. VI, стр. 146; *Діонео.* Призыв, „Русское Богатство", 1906, кн. V, стр. 35

ж) Тепер, коли на Вкраїні тріумфував знову торговельний капітал з його безконечними силцями, єврейський елемент, скупчений на Вкраїні по містах і містечках силою відомої політики „межі осілости", продовжував відограватн давну свою ролю дрібного посередника, скупщика й лихваря, в'їдаючися болюче в дрібний селянський бюджет, а тим самим настроюючи вороже до себе селянські маси. І ті настрої тим дужче росли, чим дужче росла роля торговельного капіталу на селі, чим більш дрібне господарство селянина ставало силою обставин господарством обхопленим місцевим ринком та примусовим продуктом товару. Надто на селі з'явився ще й конкурент єврея - скупщика й лихваря — ненаситний глитай, явилася кооперація кредитова, що вкупі пішла наступом на монополю єврея на селі, агітуючи проти „жида", що забирав для себе частини їх ласого шматка, хоч - би під видом лихварських процентів, шматка, на який вони об'явили свій національний монополь. Само собою розуміється, що антиєврейські настрої мусіли, таким робом, рости, в міру того, як росла опозиція проти поміщика: і тоді, як опозиція проти поміщика зневолювала глитая складати свій національно - демократичний програм, домагатися навіть націоналізації землі, — в міру того росло й юдофобство, ріс антисемітизм в способі думання майбутнього капіталіста. Очевидно, що влада в Росії у своїй боротьбі з революцією не могла мовчки минути, не використати для своєї мети тих обставин. І оскільки вона використовувала російське бернштейніянство для своєї провокації робітництва, остільки вона хопилася обіруч за єврейське питання проти селянського руху. Жахливі погроми, організовані реакцією в Кишиневі 1903 р., на великдень, погроми в Смілій, Рівному, Олександрії, в Могилеві та Гомелі 1904 р. були передвісником недалеких масових погромів на Україні, що мали одвернути селянську стихію від наступу на поміщика, та заразом мали виправдати реакцію, її нещасливу війну з Японією, звалюючи в патріотичному, націоналістичному патосі причини невдач на далекому Сході на „жидівську зраду й жидівський соціялізм". Основну ролю в тій провокації, крім членів охранки, відограли ще й чорносотенні організації.

Партії реакційно - монархістичні в Росії являють собою явище далеко пізнішого походження, аніж партії революційні і ліберальні... Поява їх торкається тільки початків першого

десятиліття XX сторіччя; вони явилися безпосередньою відповіддю на політичне пробудження країни, зокрема—на появу робітничого руху кінця 90-их років і початку 900-их років. Але як довго об'єктивне завдання революційного знищення поміщицького феодалізму в інтересах свобідного розвитку капіталістичного виробництва залишалося затушованим політичною формою суспільного руху, що висовував, як гасло, заміну самодержавного устрою конституцією; як довго дворянські садиби не горіли у вогні аграрного руху, так довго, під прапором реакції не починали ґрунтуватися реакційні елементи, що були заінтересовані в захованні давного бюрократичного порядку. Тільки тепер починалася серед них свого роду диференціяція, соціяльне й ідеологічне розмежовування. Зародком першої організації реакційного напрямку було „Русское собрание", яке відограло визначну ролю в початковім періоді контр-революційного руху і тільки згодом його одсунено на задній план, иншими відповіднішими для моменту організаціями. „Русское собрание" засновано в Петрограді в-осени 1900 р.... Спершу „Русское собрание" мало культурно-художній характер, хоч реакційний, націоналістично-слов'янофільський дух його основників давав себе відчувати в статуті, в якому заснування товариства мотивовано небезпекою поширювання „космополітичности серед верхів суспільства"... Але з ростом революційного руху діяльність „Русского собрания" починає прибирати що-раз виразнішого характеру, і зібрання його стають многолюднішими і оживленішими — на них обмірковується політичні питання. Заразом діяльність „Русского собрания" починає поширюватися і на провінцію. Так, пр., 1902 р. одкривається відділ його в Харкові при допомозі проф. Вязигіна, що почав видавати журнал „Мирный Труд" при участі Пуришкевича, Никольського і инших, та популярні брошури реакційного характеру. 1904 р. такі відділи з'являються в Київі, Варшаві, Оренбурзі, Казані, Вильні. 1905 р. організується відділ „Русск. собр." в Одесі, що видавав газету „Русская Речь" і погромні прокламації".

В. Левицкий. Правые партии. Общ. движ. в России, т. III, кн. 5, стр. 356—358.

з) Реакція вповні оцінювала становище, коли так пильно готувалася на всі лади до боротьби з навислою революцією

Нещаслива війна з Японією 1904 — 1905 р.р. що призвела до катастрофічних поразок на суші й морі, що знищила сухопутну армію Куропаткина, Тихоокеанський флот та призвела до упадку Порт-Артуру, розгойдувала громадське незадоволення самодержавством до краю. Селянські маси починали ворушитися, бо вони, головним побитом, постачали гарматне м'ясо на війну; мобілізація одна за одною відривала від сохи що-раз нові десятки і сотні тисяч хліборобів, так що в деяких селах дорослих чоловіків не дораховувано й третини, ба навіть і половини. Буржуазія та інтелігенція, спершу втягнені імперіялістичними затіями торговельного капіталу в шовіністичний патріотизм, небаром після Мукденської й Цусимської невдачі стали шуміти, налякані упадком престижу „непереможньої армії батьківщини", стали згодом різко негодувати й представники торговельного капіталу — поміщики, махнувши рукою на розвіяні свої надії заволодіти берегами Тихого Океану. Вся суспільність вскочила нараз в опозицію проти бездарного уряду й продажного його апарату, домагаючися „безотлагательного созыва народного представительства, избранного путем всеобщей, равной, тайной и прямой подачи голосов", що-більше, замісць конституції, стала одверто домагатися республіки.

Загальне недовір'я до влади й самодержавства рішуче повширювалося на ґрунті невдач російсько-японської війни; його повернути не мали сили ані патріотичні відозви, ані шумні, організовані поліцією й чорносотенними елементами патріотичні демонстрації. Але вершком провалу довір'я мас до уряду было голосне 9-е січня 1905 р. в Ленінграді.

2. Селянські заколоти

а) Суперечності аграрного капіталізму дійшли 1905 р. свого вершка. Криза споживчого господарства, низка заробітня платня, та ріст капіталістичних підприємств глитайських вкупі звертали своє вістря проти поміщика; з другого боку, війна з Японією звалилася повним тягарем на сільського виробника, розвалюючи до решти його і так вже хронічно-дефективний бюджет. Те все й готувало нову хвилю селянських заколотів, шо ще з більшою силою вибухнули яскравим полум'ям 1905 — 1906 р.р., розливаючися руїнницькою стихією не тільки по всій Україні, але й по всій Росії.

„Злидні селян великі й важкі, — читаємо в петиції сумських селян того часу, — як важке й все селянське життя.

Земля, що її наділено при Олександрі II, залишалася та сама, а народу розмножилося без числа; ті, що отримали наділ, мають уже по п'ять - шість синів, а в них також є діти, дорослі діти, і всі вони без землі. Часто припадає на душу менше як півдесятини, а в багатьох селян і зовсім не має землі; селяни мусять виходити на заробітки, де кожна копійка дістається їм з важкою працею, і щоби її заробити, вони мусять тягнути з себе всі жили та вислухувати всяку лайку, всякі наруги і кривди. Чей же всю землю обробляємо ми, селяни, а користуються з нашої праці інші, а нам залишається холод, голод і лайка, що ми злодії й крутії. Податки всякі і акцизи нас цілком перемогли й зруйнували і через те в нас повно недостатку у всім" ...

Н. Воробьев. Земельный вопрос, статья „Аграрный вопрос" под ред. Долгорукова и Петрункевича стр. 368.

б) „У Харківський губ. малоземелля дійшло крайніх меж. Обмірковуючи аграрне питання в губерніяльному земському зібранні розглядано доповідь управи, в якій було наведено такі цифри про розміри селянського поділу в повітах Харківської губерні: по Сумскому повіті — 1/2 дес. на їдця, у Валківському — 1/2 дес. в Лебединському — 0,8 дес., в Ахтирському — 0,8 дес., в Харківському — 0,9 дес., в Богодухівському, — 0,9 дес., у Куп'янському, Ізюмському, Змієвському, Старобільському — по 1 дес."

Н. Воробьев. Земельный вопрос, стр. 369.

в) „Селяни Одеського повіту у своїй петиції до ради міністрів писали: „Великі в нас злидні, государю, дуже великі. Годі дальше їх терпіти, тепер в нас винищення наших сил приходить до кінця. Ми обтяжені непосильними податками прямими й посередніми. Розмноження й тіснота на наших п'ятидесятилітніх наділах неймовірні. Ми роздроблені і обезземелені, ми придушені опікою земських та инших начальників, позбавлені волі розвиватися і розвивати власну ініціятиву навіть на власному господарстві".

Н. Воробьев. Земельный вопрос, стр. 367.

г) „І без того мале, під час наділення, земельне забезпечення місцевого населення, читаємо в характеристиці Право-

бережжя Лосицького, в сучасний момент зробилося цілком недостатнім". Кореспонденція, даючи матер'яли з усієї країни, каже: „Малоземелля, як відомо, має в південно-західньому краї страшні розміри; селянське землеволодіння має парцелярний характер. Середній наділ на двір в свеклоцукровому районі 2—2 1/2 дес. на Волині, на Поділлю ні трохи більше. Не дістає сінокосу (всі сінокоси поорані — то, так звана, 4-а зміна, звичайно, з поміщицького лісу), пасовиська, лісу..." Кореспонденція подає такі думки на доказ свого обрахування сучасного наділу: „свеклоцукровий район виділяється особливою густотою населення, по більшій часті 80—100 душ на квадратову верству. Таким робом, на душу населення випадає 1 дес. всієї площі (включаючи до того і власницьку землю), а за винятком власницьких земель инших категорій менш 0,5 дес., або на двір 2—3 дес. Ось які приблизно наділи в черноземних місцях Волині!"...

Аграрное движение в России, в 1905 — 1906 г.г., ч. II, статья Лосицкого „Юго-западный край", стр. 20.

д) „Але, крім малоземельного населення, читаємо дальше в Лосицького, в країні є й безземельні. За вказівками кореспонденції по всій країні „є дві категорії: 1) огородники з колишніх дворових, та миколаївських салдатів і 2) чиншовики". Розмір цих категорій населення видно з таких, хоч-би даних, в Звенигородському повіті 1—5 дворів — загородники, що мають тільки оселю. В селі Курилівці з 271 дворів в мент наділення 50 дворів мали тільки оселю без пашні і, крім того, було 20 дворів чиншовиків, отрих кореспондент називає „однодворці", бо вони також мали тільки оселю. Не менш безземельного населення і в північній частині країни".

Аграрное движение в России стр. 18.

е) Ось як аргументували на суді селяни Київської губерні, коли їх питали, на віщо громили цукроварні Терещенків: „Земля в нас поганенька, надто половина народу без землі зовсім. Багацько таких, що мають по 1/2, 1/3, 1/4 десятини. В нас 32 двори, а землі — 38 десятин... Нас в селі вісім робітників, а землі на всіх 2 1/2 десятини. Лугів і вигонів немає, лісу немає... Довколо заводська земля. Обкопали

нам село довкола канавою, а ти хоч на мотузку тримай поросят і курей... Тільки з одного боку вихід на свою землю, а з трьох — все Терещенківське... На заводі платять 6 карб. в місяць, поденно — пятнадцять — двадцять копійок на своїх харчах... Цілий день працюєшь, а вдома голодна сім'я... Бо-ж чи можна прожити сім'ї на два гривеники?.. Терещенко не хоче давати грошей за працю, а тільки на одробітки... Наколи не вспієш все зробити, то рахують за нами вдвічі і все те знову йде на відробіток... Тепер штрафних грошей мало... А для чого? Бо й штраф йде на відробітки, через те його й не видно... Десятина лугу обходиться нам замісць 12 карб., як назначено, в 30 карб., бо грішми не хоче приймати, а все на відробіток..."

П. Маслов. Аграрный вопрос в России. II, стр. 157.

ж) Серед таких обставин пропаганда й агітація революційних партій мусила неминуче натрапляти на сприятливий ґрунт, загострюючи в селянській свідомості безвихідність його становища. Селянин, що дотепер для горожанина уявлявся забитим і темним, зразу виріс під впливом тієї агітації на цілу голову вище. „Мужик якось-то невидимо виріс розумово, — читаємо в тодішній пресі, — світогляд його змінився, збільшився, життєва неправда стала в його відчуватися і освідомлюватися виразніше, ясніше, категоричніше. Він уже починає обурюватися на панство, не тільки тому, що ті — панове, а він мужик, а ще й тому, що в панів він бачив багацько неправди до себе, а у влади — багацько потакування їм, та власного гніту. І ось результати: в багатьох селах місцева поліція боїться вже вийти між люди, а урядовців часто-густо стали побивати — і то вже не в п'яному стані, а планово, обдумано".

„Слово". 1905, № 80.

з) А треба пригадати, що влада, налякана розрухами 1902 р. на Україні, вже 1903 р., щоби недопустити до нових заколотів, видала закону про заведення в селах, т. зв., „поліцейських стражників" для зміцнення сільської поліції „в целях охранения благочиния, спокойствия и порядка". В першу чергу таких „стражників" було заведено в губернях найбільш неспокійних: Полтавській, Харківській, Саратовській,

Пензенській, Чернигівській, Курській, Воронізькій, Херсонській, Катеринославській, Київській, Волинській, Подільській, Орловській та Вятській. Оці то нові поліцейські засоби й були головним мотивом нового роздраження селян проти влади.

Пор. *П. Маслов.* Аграрный вопрос в России, т. II, стр. 143 — 144.

і) Серед таких умов почалися вже в лютому 1905 р. виявлятись масові селянські рухи, що дотепер, після 1902 р., хоч і не припинялися цілком, але траплялися окремо й випадково. 15-го лютого починаються заколоти в Курській губ. та зразу й поширюються на сусідні повіти Орловської й Чернигівської губ. З 15-го лютого по 1 березня починають рубати ліси в Харківському повіті. Одночасно виявляється дужий селянський рух в Польщі, в Литві, Ліфляндії, Естонії. 31 березня виправляють козаків у Катеринославщину придушити селянські заколоти, а одночасно на Кавказі озброєні селяни нападають на казенні ліси; на початку березня проявляється сильний страйковий рух селян вкупі з заколотами на Поділі й на Київщині.

Пор. *П. Маслов.* Аграрный вопрос в России, стр. 146 — 147.

к) Ось цікава картина аграрних рухів першого етапу, рухів чисто стихійного, хоч і організованного, вже почасти місцевими силами, характеру: „На Поділлі вибухнув селянський страйк, в якому селяни домагалися підвищення щоденної заробітньої платні — чоловікам до 1 карб., жінкам — до 70 коп. Землевласники пробували закликати до роботи селян із сусідніх сел. Але місцеві селяни, хоч і без насильства, але чужих не пустили. Прибула влада; справник виголосив промову, заявляючи, що селяни мають право вимагати і до 3 карб. підвищення платні, але не пускати инших робітників не сміють. Тоді селяни зрозуміли, що справник дозволяє їм піднести домагання хоч би до 3-х карбованців в день і вперлися ще більше. Три карбованці подобалися й сусіднім селянам. Страйк почав поширюватися. Було викликано козаків, і розміщено їх по поміщицьких садибах. Страйкарі ніякої помсти не чинили. Рух що-раз більше розростався. В русі брали участь усі без винятку селяни... Солідарність та порядок при тому були взірцеві... Були спроби підтримування страйкарів-бідняків вкладкою провізії з заможних госпо-

дарств... Рух швидко поширився на Углицький, Проскурівський, Кам'янецький, Брацлавський і Могилівський повіти. Селяни видавали мирські приговори, назначали мінімальну заробітну платню, при чому свої постанови об'являли в святочні дні, на ярмарках для „обов'язкового виконання".

П. Маслов. Аграрный вопрос в России, т. II, стр. 162.

л) „Селянські заколоти, що почалися під весну 1905 року в ріжних районах Росії, не припинювалися й протягом літа, набираючи ріжних форм. Але найвищого розвитку вони дійшли в осени після маніфесту 17 жовтня 1905 р. В Полтавській губ. в широких розмірах практикувався бойкот поміщиків, при чому селяни здіймали з праці всіх робітників і всю прислугу. Поміщикам довелося продати весь свій робочий скот за безцін, причому покупцями часто були місцеві селяни, які давали замість грошей векселі „до покрови". Всі поміщики вимандрували в місто. Бойкот проходив вельми організовано. Так, пр., в Прилуцькому повіті селяни не зразу зняли робітників, а дали управителю якийсь час до ліквідації господарства. В Лохвицькому повіті при широкій організації страйку і бойкоту з поміщиків ніхто нічим не потерпів. Але як тільки з'явилися драгуни й козаки, в селах зараз же почалися підпали економій і селянських хат, наколи хто поважився порушувати бойкот поміщиків. У Чернигівській губ. заколоти почалися в жовтні, а в грудні і в січні революційний рух поширився з особливою силою, обхопивши більше 40 сел. В наслідку з цього сталося масове нищення селянами поміщицьких економій. Почалося самовільне вирубування панських лісів, одверте грабування сіна й збіжжя та поголовне відмовлення селянами признавати державну владу і платити податки. Судові процеси заради аграрних заколотів у Подільській губерні малюють нам такі картини: „В селі Ковалинки, пр., селяни 27 листопаду, в числі 150 явилися до поміщика і вимагали, щоб він звільнив усіх службовців і робітників, що не були з села Ковалинки. Поміщик одмовився таке домагання задовольнити. Тоді селяни почали сами проганяти робітників, намовляючи їх страйкувати, поки поміщик згодиться дати платню по 1 карб. на день. На другий день товпа пробувала продертися в середину поміщицького дому, але застала його замкненим. Понехавши це, товпа поставила сторожу, що не допускала робітників на роботу.

У Васильківському повіті у жовтні і листопаді 1905 р. всіма справами села керував комітет, вибраний на сході з 14 чоловіка; між ними було 2 євреї. Вплив комітету був великий. П'янство з його розпорядження було припинено, як також і кражі. Завідуючий лісом видавав на записки комітету паливо для тих, що потрібували... В Херсонській губ. селяни товпами грабували, являючися на місце з масою підвід для вивозу награбованого маєтку. Насильств, вбивств не було, через те, що ніхто їм не ставив опору і перелякані поміщики втікали та одкривали свої комори на перше домагання селян".

П. Маслов. Аграрный вопрос в России, т. II, стр. 250 — 252.

м) В 1906 р. заколоти селянські ще з більшою силою продовжали кликотіти. „Жорстокі репресії, що йшли в парі з масовим рухом, не могли селян утихомирити... Жорстокі розправи викликували в них озлоблення і що-раз частіше почали траплятися сутички з поліцією, козаками. В Сорочинцях, пр., Полтавської губ. сутичка трапилася з поліцією заради арешту одного козака, місцевого хлібороба. Товпа в 6.000 чолов. при дзвонах зібралася і з червоним прапором пішла визволяти арештованого. Селян зустріли пострілами, в результаті було 18 селян убитих і 45 поранено... В одну економію Прилуцького повіту прибув ескадрон козаків. Вночі раптом почали бити на сполох. Козаки, що ночували в поміщика, серед тривоги кинулися в село. На майдані біля церкви ескадрон влетів в пітьмах на залізні борони, положені де-кілька рядів зубами догори. В результаті—купа скалічених людей і коней... Врятувалися тільки задні ряди козаків"...

П. Маслов. Аграрный вопрос, т. II, стр. 304 — 305.

н) Ось порівнавча табличка кількости повітів з селянськими заколотами на Україні за 1905 — 1906 роки:

РАЙОН	1905 весна й літо	1905 осінь	1906 весна й літо	1906 осінь
Правобережжя (36 пов.) . .	18	11	26	12
Лівобережжя (30 повіт.) . .	4	12	16	4
Новоросія (30 повіт.) . .	5	11	15	5

Пор. *П. Маслов.* Аграрный вопрос, т. II, стр. 327.

о) Підраховуючи всі відомості числа місць, захоплених рухом, зважаючи на форми руху, маємо таку таблицю:

	1905 рік	1906 рік	Разом
Страйки та згони робітників з роботи	321	239	560
Порубки	9	28	37
Потолоч та захоплення землі	16	22	38
Рух орендарів	7	5	12
Розгром та увоз збіжжя	8	5	13
Інші форми руху	6	12	18
Форма руху невідома	1	10	11
Разом	368	321	689

Таким робом, більш як 4/5 (81%) звісток про аграрн. рух у південно-західньому краї говорить за страйки і тільки 1/5 — за інші форми руху. Підрахунок по губернях дає такі результати:

	Поділля	Київщина	Волинь
Страйки та згони робітників з роботи	284	155	121
Порубки	12	10	15
Потолоч та захоплення землі	15	15	8
Рух орендаторів	6	6	—
Розгром та увоз збіжжя	8	3	2
Інші форми руху	3	7	8
Форма руху невідома	—	10	1
Разом	328	206	155

Аграрное движение в России в 1905 — 1906 г.г. ч. II. Статья *Лосицкого,* стр. 159 — 160. „Юго-Западный край".

п) В русі, особливо 1905 р. брали участь звичайно майже всі верстви села. Лише заможніші ставилися до руху з деяким скептицизмом, а иноді навіт вороже. Як каже кореспондент з Новоград-Волинського повіту, „заможні люди не співчували рухові та все ставали в бік на сходах, все

прислухаючись до чого призведе розпочата справа". Особливо вороже ставилися до руху селяни, які мали купчу землю. Напр., в селі Прусах Черкаського повіту „де є селяни багатії, які купили поміщицьку землю", 1905 р. „всі поділилися на два табори: біднота та середнє селянство разом страйкували, а куркулі йшли в ногу з поміщиками".

„Одначе, сами умовини роботи на свеклових плантаціях до певної міри сприяли єдності села. Що обробку свекли провадиться майже виключно жіночою працею і на цю роботу йдуть жінки як бідні, так і заможні, то безумовно, в змаганнях, які виставляли вони, знаходили відгук з боку членів своєї родини" (Таращан. повіт).

Статья *Лосицкого*. „Юго - Западный край". Аграрн. движение в России в 1905—1906 г.г., ч. VI, стр. 22.

р) Є багато вказівок на відокремлення заможніх від загальної маси селянства. В Чигиринському повіті, запримітивши підвищення заробітної платні, заможні „стали в вороже відношення до бідноти і всякими засобами намагалися разом з економіями знизити зарабітну платню".

В Черкаському повіті „багатії - дуки перевернулися в шпиків, які видавали бунтівників поліцаям".

В Могілівському повіті згадується про самосуд над заможніми за „їх приналежність до поміщицької партії".

Про побиття заможніх селян, як супротивників руху, згадується в відомостях з Радомиського повіту.

В Чигиринському повіті „біднота й молодь відповіла дукам підпалами".

Статья *Лосицкого*. „Юго - Западный край". Аграрн. движение в России в 1905—1906 г.г.; ч. VI, стр. 27.

с) Через те й рух мав загально - класовий характер та йшов проти власників, не розбираючи стану та національности.

Характерні відомості маємо з Кам'янецького повіту, де рух ішов „проти всякого, без винятку, власника землі, однаково, чи він поміщик, орендатор, дворянин, піп, купець, селянин, чи єврей". Ознакою, що об'єднувала ріжні господарства в очах селян, було користування найманою працею;

як каже кореспондент з Смілянщини, „в рухові не відріжняли поміщиків, великих, середніх, навіть малих: рух був проти всіх, хто користувався землею та найманою працею".

Статья *Лосицкого*. „Юго-Западный край". Аграрн. движение в России в 1905—1906 г. г., ч. VI, стр. 29.

т) „Окремо треба згадати про рух орендаторів. В Балтському повіті на Поділлі він був з тої самої причини, що й розгром економій — на ґрунті труднощів селянської оренди (відібрану в селян землю віддавали великим орендарам).

Спеціяльний характер мав рух орендарів в Радомисському повіті на Київщині. Це було заворушення населення, яке абсолютно не мало земельного забезпечення, яке жило з рільництва виключно на орендованій землі. Населення це не підійшло під чиншовий закон, і існування його залежало виключно від ласки власника землі. Рух скінчився боротьбою з судовою владою при виселенні орендарів".

Статья *Лосицкого*. „Юго-Западный край". Аграрное движение в России в 1905 — 1906 г.г., ч. II, стр. 11.

у) „Характер руху — його масовий характер і організованність. Жадання ставилося „твердо и настойчиво". Недостаток організованости помічалося тільки з початку боротьби, коли рух носить іще ознаку стихійности, що проходить під гаслом нищення сільсько-господарських машин. Але дальше, разом з ростом руху, також росте ступінь його організованости й витримки. Починаючи з 1906 р., по всіх селах організується вже комітети, що керують селянами і доглядають, щоби не було насильства над власниками. Весною 1906 р. домагання випрацьовується на „сходах", а переговори провадиться звичайно через делегатів в присутності товпи; в дальшій стадії в-осени 1906 р., зговорення замінюється приговором, котрий підписує увесь сход, а переговори доручається депутатам з досить широкими повноваженнями: їм вказується тільки максимум жадань і дається їм право поторгуватися. Сходи, очевидно, мали проміж себе змову, бо всі поміщики на 100 верстов дістали 14 вересня однакові жадання; всі села поставили їх одночасно".

Аграрное движение в России. Оттиск из „Труды И. В.-Э. О-ва", 1908, стр. 539.

3. Політичний бік селянського руху

а) Селянські заколоти 1905—1906 р. р. не були чисто стихійним рухом, а, як ми бачили, вилилися в організовану селянську революцію, що планово висовувала свої домагання не тільки економічного, але й політичного характеру і то не тільки загально-політичного, але й місцевого національного.

По-перше, вже сам факт загального наступу на самодержавство, що привело до проголошення жовтневого маніфесту, мусів вплинути сильно на політичну організованість аграрного руху. „Що до загальної характеристики руху по трьох лівобічних губернях,— пише Голуб'єв,— то на підставі наших відомостей, цілком яскраво виступає звязок цих рухів з загально-політичним заворушенням у країні.

Жовтневі рухи особливо характерні на Чернигівщині. Спираючись на цілий ряд донесень, ці рухи з'явилися в двацятих числах жовтня (дуже часто подибується 25 число) і майже що одночасно. Де-які кореспонденти по всіх трьох губернях просто звязують початок руху з маніфестом 17-го жовтня: кореспондент Гадяцького повіту з Полтавщини пише: „Прочитавши маніфеста 17-го жовтня, скрізь піднялися з аграрним рухом селяни по всьому повіту".

Статья *Голубева*. „Малороссийские губернии". Аграрное движение в России в 1905—1906 г.г., ч. II, стр. 289.

б) „Коли-ж розглянути безпосередні обставини, на ґрунті, яких піднімався рух, та дані про домагання селян, що їх вони виставляли поміщикам та урядовцям, то ще краще видно цей з'язок аграрних рухів на Україні з політичним життям того часу. Ось ті данні, згруповані в табличку:

Число донесень, в яких говориться про ті, або інші змагання:

	Полегшення оренди	Віддача землі в оренду	Поліпшення умовин найму та заробітної платні	Відібрання землі, дарової приріски і т. и.	Даровий ліс, дерева та инш.	Не платити податку та инш.	Скасування поліції	Нові закони	Ріжні	Ніяких домагань	РАЗОМ
Харківська. .	8	3	13	6	3	—	1	—	4	—	38
Полтавська .	34	8	47	10	—	2	3	1	—	—	105
Чернигівська.	26	6	19	15	5	8	—	1	7	18	104

Голубев. „Малороссийские губернии". Аграрное движение в России 1905—1906 г.г., ч. VI, стр. 292.

в) Само собою розуміється, що ці дані, зібрані офіційно, не повні і не точні, бо уряд замовчував найбільше гостро поставлені домагання. Ось зразок такого приговору, що винесли 14 грудня 1905 року селяни села Довгополівки, Полтавської губ., Роменського повіту:

1) „Народнє представництво повинно бути зорганізоване на підвалинах загального, рівного, прямого й таємного голосування, без ріжниці національности, віри та полу;

2) Знищити стани (сословія);

3) Усі побічні та прямі податки має бути скасовано, а натомісць заведено систему прогресивно-прибуткового податку;

4) Установити народнє озброєння (міліцію);

5) Уся земля — державна, удільна, кабінетська, манастирська, церковна, а також, коли буде недостача, то й приватних власників, повинна перейти до рук трудящого люду;

6) Наука повинна бути безплатна по всіх школах на кошт держави;

7) Священики повинні одержувати гроші від казни, а ріжні побори за церковні треби, які побори дуже не личать священикові й дуже образливі для віри, повинно знищити;

8) Земських начальників скасувати;

9) Стражників, кінних і піших, як не корисних для селян,— скасувати;

10) Волосний суд, котрий більш дбає про могоричі,— скасувати; судді повинні бути вибрані народом;

11) Усі оці справедливі порядки може завести тільки Всенародня Установча Рада, скликана на підставі загального, прямого, рівного й таємного голосування, а через те ми вимагаємо негайно скликати таку Устан. Раду.

Що-ж до потреб нашого села, то ми вимагаємо:

12) Зменшити робочий день до 8 годин, замісць 16;

13) Платню за робочий день збільшити до 1 карб. 20 коп., замісць 40 коп.;

14) Волосного старшину має бути обрано таємним голосуванням, а теперішнього „старшину“—„куркуля“— скинути;

15) Щоб наша церковно-парахвіяльну школу була перетворено на міністерську школу;

16) Дати на нашу волость кращого лікаря й фельдшера, бо ми, даючи гроші на них, ніколи їх не бачили“.

„Вільна Україна“ 1906, № 3, стор. 119 — 120.

г) На політичний бік селянських рухів вказує ще й те, що одночасно помічається змагання селян провести свої домагання, які вони виставляли організованіше, аніж це робилося дотепер. Одним із таких проявів було організовання селянських страйків та видавання сільських приговорів селянськими комітетами. Але коли виявилося, що місцеві комітети не мають сили на власну-руч повести широкий масовий рух, виринають спроби ширшого їх об'єднання у волосні, повітові та й губернські комітети. В Чернигівській губ. ще зимою з 1904 та 1905 р. йшли переговори між окремими громадами в справі урегулювання сільських приговорів, в яких систематично лунають два основні мотиви: свобода й земля. Всюди в селян одна думка, щоби всю приватну землю й манастирську та казьонну вивласнити — першу за викупом, другу без викупу. В Харківській губ., в Сумах, відбувся в травні великий з'їзд селян — біля 5000 чоловіка—на якому складено петицію домагатися вивласнення землі та вибрано Щербака, як уповноваженого для переговорів з урядом в тій справі.

Пор. *П. Маслов.* Аграрный вопрос, т. II, стр. 220.

д) Такі самі спроби організації селянства йшли по всій Росії. Остаточним результатом змагання місцевих комітетів до об'єднання з метою ведення організованішої боротьби було скликання в Москві 31-го липня з'їзду представників окремих селянських комітетів, втворених на весну 1905 р. в ріжних губернях Росії, на якому й покладено початок Всеросійській Селянській Спілці, що до неї зараз-же на установчому з'їзді увійшли представники всіх українських комітетів. На другому з'їзді Всер. Селянської Спілки 6—10 листопаду винесено вже виразно зформуловану платформу:

1) „Припинити злидні народу, що є наслідком недостатку землі, може тільки перехід всієї землі на спільну власність всього народу, щоби нею користувалися тільки ті, що працюють на землі сами зі своєю сім'єю або в спілці з иншими.

2) Установчі збори, що матимуть завдання законодавчим шляхом урегулювати землеустрій згідно з волею народу, має бути обрано загальним, рівним і таємним голосуванням без ріжниці полу, народности й віри, по одному представникові на 100.000 населення.

3) Обміркувавши всі засоби для швидкого переведення землі народу, нарада ухвалила: а) не купувати зовсім землі

у поміщиків, не брати її в оренду, ані не входити в ніякі інші договори з землевласниками; б) на випадок, коли домагання народу не буде виконано, Селянська Спілка візьметься до загального страйку земельного та увійде в згоду з робітничим класом".

Пор. *П. Маслов.* Аграрный вопрос. II, стр. 226.

е) Складене на з'їзді Бюро Спілки зараз було заарештоване, але діяльність цієї ідеї Спілки не припинялася. На Україні особливо вона найшла широке пристосовування, об'єднуючи під своїми гаслами всі шари сільського населення, навіть собі протилежні, починаючи від батрака, кінчаючи глитаєм. Суперечні інтереси ріжних груп села, об'єднуваних під прапором Спілки, не могли віщувати довгого її існування навіть за сприятливих умов, але на разі вони губилися серед загального наступу на поміщика.

Про діяльність членів Всерос. Селянської Спілки на Україні маємо цікавий зразок в Харківськ. архиві Істпарту, а саме довжезний акт обвинувачення А. М. Волковича, Д. Малярова, Н. Попруги та инших за те, що вони в листопаді 1905 р. організували в Кобеляках підпільний виконавчий комітет, а також цілу низку в губерні волосних селянських спілок, ширили пропаганду „за знищення абсолютної влади, встановлення парламентаризму, автономію України в імперії з окремим сеймом, експропріяцію і націоналізацію землі", та „підготовлювали Всеукраїнський Установчий З'їзд Селянської Спільки в Київі на 5 січня 1905 р.".

Пор. Дело *А. М. Волкович.* Архив Харьковск. Истпарта. Матер. Харьковск. суд. Палаты. 1906 г.

ж) Правда, до скликання Всеукраїнського з'їзду в Київі не прийшло, бо його організаторів арештовано, але зате вже в лютому 1906 р. заснувалася „Українська Селянська Партія" якої програм було надруковано в Катеринославській газеті „Запоріжжя". „Головним завданням своїм, — писали автори програму, — УСП — покладає будити національну та класову самосвідомість українського селянства та організувати його для боротьби за волю й щастя робочих мас з їх політичними та соціяльними панами... Ми певні, — говориться дальше в програму, — що УСП, зорганізувавши

під своїм прапором українське селянство незабаром стане єдиною дійсною виразницею змагань, бажань та поривань усього українського народу".

„Вільна Україна". 1906, кн. 4, стор. 47 — 48.

з) Таким побитом політичний бік селянського руху остаточно виявився вже на прикінці 1905 року, виявився не тільки на загальній республіканській формі, але й на автономницькій українській базі, виявився, однак, не як основа масового руху, але як додаток до масового руху, придаток, інспірований інтелігенськими та заможницькими колами, що з'язалися з економічною боротьбою незаможнього селянства. Треба заразом визнати, що цей національний момент в селянському рухові часто-густо як-раз виступав наочно там, де в елементи класової боротьби селянства почали вплітатися ще й елементи інтелігентського шовінізму проти „кацапів, жидів, ляхів".

Пор. „Вільна Україна". 1906, кн. 4, стор. 48 — 49.

і) Діяльність українських пропагандистів з Селянської Спілки та Селянської Партії починала поширюватися й поза межі України, між иншим на Дону, де з великим успіхом працювали обидва брати Мазуренки. На Донщині братам Мазуренкам вдалося селянські заколоти поставити на організований шлях боротьби та надати їм виразно політичного характеру, про що недвозначно свідчить одноголосно ухвалена резолюція Криворізької округи, в якій всі тези виключно майже політичного характеру.

Пор. *П. Маслов.* Аграрный вопрос, часть II, стр. 211 — 212.

к) Аграрний рух селянської маси як з 1902 р., так і з 1905 — 1906 років, мав велетенське й політичне значіння, з одного боку, в тому, що примусив усі опозиційні партії зацікавитись аграрним питанням, як одним із основних того часу, та приспішив жовтневий маніфест, а з другого боку— вплинув основно на програмові основи тодішніх політичних партій та на їх тактику, в першу чергу, на соціялістичні партії. Ні одна з них в революційній боротьбі не могли мовчки минути цей велетенський масовий рух, що поруч робітничого руху, лежав в основі тодішньої політичної

боротьби. В першу чергу ми бачимо цей вплив на програм і тактику РСДРП. РСДРП ще до того стояла на тій точці погляду, що: 1) аграрний переворот неминуче творитиме частину демократичного перевороту в Росії, і що врятування села від кріпацьких відносин буде змістом цього перевороту; 2) майбутній аграрний переворот, з огляду на свої суспільно-економічні значіння, буде буржуазно-демократичний переворот, що він не ослабить, а зміцнить розвиток капіталізму і капіталістичних класових суперек; 3) Соціял-демократія має всі підстави найрішучіше підтримувати той переворот, намічаючи при цьому ті або инші завдання найближчі, але не з'язуючи собі ними руки і не одмовляючись підтримати навіть „чорний переділ".

Дотепер програм РСДРП однією найближчою метою ставив питання відрізків і повернення викупних заплат. Аграрний рух примусив, однак, РСДРП переглянути згаданого пункта програму. В рядах РСДРП від 1902 року йшла гаряча дискусія з приводу цього, при чому висовувалися дві основні точки погляду: Маслова, що пропонував приняти принцип муніципалізації землі і Ікса, що одстоював принцип націоналізації землі. На з'їзді РСДРП в травні 1905 р. все-таки питання про перегляд програму не було поставлено. Справа закінчилася тільки тактичною резолюцією, що її приняли обидві групи, а саме:

„Беручи на увагу:

1) Що селянський рух — стихійний і неосвідомлений — все-таки неминуче звертається, тим не менше, проти того устрію, що є, й проти всіх утисків кріпацтва, взагалі;

2) Що до завдань соц.-демократії входить підтримування всякого революційного руху проти суспільного й політичного устрію, що тепер є;

3) Що, зважаючи на це, соц.-демократія повинна змагатись до того, щоби був чистий революційно-демократичний зміст селянського руху від усяких реакційних домішок, що розвивав-би революційну самосвідомість селян, доводючи до кінця їхні демократичні вимоги;

4) Що соц.-демократія, як партія пролетаріяту, повинна в усяких випадках й за всяких обставин неухильно прийти до самостійної організації сільського пролетаріяту й з'ясовувати йому непримириму протилежність його інтересів з інтересами селянської буржуазії, —

III-й з'їзд РСДРП доручає всім партійним організаціям:

а) Пропагувати серед широких мас народу, що соц.-демократія ставить за своє завдання найенергійнішу підтримку всіх революційних заходів селянства, що здатні поліпшити його стан, аж до конфіскації поміщицьких, казьонних, церковних, манастирських і удільних земель;

б) Як практичне гасло агітації серед селянства й як засіб внести найбільшу свідомість в селянський рух, висунути необхідність негайної організації революційних селянських комітетів з метою провести всі революційно-демократичні переміни в інтересах позбавлення селянства від поліцейсько-чиновницького й поміщицького гніту;

в) З метою дезорганізації самодержавства й підтримки революційного натиску, закликати селянство й сільський пролетаріят до всіляких політичних демонстрацій, до колективного відмовлення від платні податей і податків, од виконання військової служби й постанов і наказів уряду та його агентів;

г) Змагатись до самостійної організації сільського пролетаріяту, до злиття його з міським пролетаріятом під прапором соц.-демократичної партії й до проведення представників його до селянських комітетів".

Российская Коммун. Партия в резолюциях ее с'ездов, стр. 26—27. Пор. *Н. Ленин.* Собрание сочинений, т. IX, стр. 394 — 396.

л) Але вже в лютому 1906 року Ленін ставить питання все-таки змінити програм РСДРП в аграрному питанні, оголошуючи одночасно проєкта програму, якого й ухвалив четвертий з'їзд РСДРП 1906 р.

Ось текст цього проєкту:

„З метою знищення решти кріпацького права, що важким тягарем лежить безпосередньо на селянах, і в інтересах розвитку класової боротьби на селі, партія вимагає:

1) Конфіскації всіх церковних, манастирських, удільних, державних, кабінетських і поліцейських земель;

2) Утворення селянських комітетів за для негайного знищення всяких слідів поміщицької влади та привілеїв і задля фактичного розпорядження конфіскованими землями поки Всенароднє Установче зібрання виробить новий землеустрій;

3) Скасовання всіх податків і повинностей, що лежать на селянстві, як на податковому станові;

4) Скасування всіх законів, що обмежують селянина розпоряджатися його землею;

5) Надати виборним народнім судам права понижувати непомірно високі орендні ціни та оголошувати недійсними договори, що мають повальний характер.

Наколи-ж остаточна перемога сучасної революції в Росії забезпечить цілком самодержавство народу, цеб-то утворить республіку і справжній демократичний устрій, то партія домагатиметься скасування приватньої власности на землю і перетворення її на спільну власність всього народу".

Н. Ленин. Собр. Соч. т. IX, стр. 412 — 413 и Рос. Коммунист. Партия в резолюциях ее с'ездов, стр. 44 — 45.

м) Українська соц.-демократична партія, заняла трохи иншу позицію. Включивши до свого програму принцип націоналізації землі, вона на другому черговому з'їзді в тактичних своїх міркуваннях принципово висловилася проти підтримки селянських стихійних рухів. Ось резолюція з'їзду з приводу цього питання:

„Беручи на увагу, що:

1) Стихійні селянські рухи, будучи виразом дрібно-буржуазних інстинктів, намагаються повернути колесо історії назад — до панування дрібної власности, і тому носять контр-революційний характер;

2) Що здійснення цих дрібно-буржуазних ідеалів не поліпшує кінець-кінцем економічного становища селянства, а участь в боротьбі за досягнення їх затемнює класову свідомість сільського пролетаріяту і гальмує розвиток класової боротьби на селі,—

II-й черговий з'їзд УСДРП ухвалив:

а) не тільки не підтримувати таких селянських рухів, але всі сили ужити для того, щоб розвіяти селянські ілюзії, що до тих рухів і переконати селян, що лише організована і планомірна боротьба за соціялістичний лад є й для них, як і для робітників, єдиним виходом з дотеперішнього пригніченого становища;

б) енергійною агітацією відтягувати сільський пролетаріят від цих стихійних рухів, збудити його до класової боротьби, злити її з боротьбою пролетаріяту міського".

Що до Селянської Спілки, то з'їзд визнав за необхідне вітати Селянську Спілку в її заходах стати на шлях організованої боротьби проти соціял-політичного ладу, що існує тепер. Але заразом з'їзд „пропонує організованому сільському пролетаріятові провадити енергійну агітацію за необхідність організації революційних сил села, нести в цю організацію селянства свої політичні і соціяльні гасла, і тим привести селянську спілку до соціяльно-політичного визначення, до розмежування пролетаріяту й буржуазії".

„Вільна Україна". 1906, ч. 3, стор. 108 — 109.

4. Боротьба за характер робітничої революції

а) Селянські заколоти, що вибухнули під весну 1905 р., не були, однак, сигналом до бою з капіталізмом, а навпаки, вони як-раз об'єктивно мостили шлях останньому, висовуючи лозунги вивласнення феодальних маєтків. У своїому змісті вони виявилися, як наслідок загальної революційної боротьби того часу проти пережитків феодалізму, боротьби, що змагала знищити ті пережитки та дати вільний хід буржуазному хазяйству й устрію. Боротьбу з капіталізмом селянство з природи своєї підняти не могло, міг його підняти тільки один пролетаріят, хоч він тоді ще не ставив собі найближчою безпосередньою метою здійснення соціялізму. Робітничий рух того часу, й був одною із вихідних позицій для революції 1905 — 1906 р., що був її двигуном, був її мозком, яким керував більшовицький нерв, що ставив своєю найближчою метою боротьбу за тимчасову революційну владу, що малаби бути переходом до боротьби за пролетарську революцію. Большовики від самого початку готувалися до неї, організуючи бойові робітничі кадри, змагаючи до контакту з селянським рухом, якого не доцінювали тоді меншовики, висовуючи принцип „чисто робітничого руху" за найближчі завдання. Ленінізм боровся проти одного й другого, боровся однаково проти недооцінювання селянського руху, як і проти звужування пролетарського руху до „чисто робітничого руху", що звужував під жандарським чоботом боротьбу пролетаріяту тільки до вузьких, безпосередніх завдань нинішнього дня.

„Класовий характер соціял-демократичного руху мусить виявлятися, — писала „Искра" вже в лютому 1902 року — не

в звужуванні наших завдань до безпосередніх і найближчих потреб „чисто робітничого руху", а в керуванні всіма проявами великої визвольної боротьби пролетаріяту, цього одинокого дійсно-революційного класу сучасного громадянства. Соціял-демократія мусить завсігди і без ухилів поширювати впливи робітничого руху на всі сфери суспільного й політичного життя сучасного громадянства. Вона мусить керувати не тільки економічною боротьбою робітників, але також і політичною боротьбою пролетаріяту, вона мусить ані на хвилину не забувати про нашу кінцеву мету, завсігди пропагувати, охороняти перед ухилами і дальше розвивати пролетарську ідеологію — навчання наукового соціялізму, ц.-т. марксизму. Ми мусимо без перерви боротися проти всякої буржуазної ідеології, хоч-би в які вона одягалася модні й блискучі мундіри... Що до політичної боротьби то саме класова точка погляду вимагає, щоби пролетаріят підштовхував всякий демократичний рух. Робітнича демократія своїми політичними вимогами не принципіяльно, а тільки ступенем відріжняється від буржуазної демократії.

В боротьбі за економічне визволення, за соціялістичну революцію пролетаріят стоїть на принципіяльно иншому ґрунті і стоїть одиноко. В боротьбі за політичне визволення в нас багацько спільників, до яких не можна ставитись байдуже... Але в той час, коли наші спільники з буржуазної демократії, борючися за ліберальні реформи, завсігди будуть оглядатися назад, стараючись влаштувати справу так, щоб їм було як раніш, — „їсти до схочу, спати спокійно і жити весело" на чужий рахунок, — пролетаріят піде вперед, не оглядаючись, до самого кінця. Наколи якісь там панове будуть торгуватися з урядом за конституцію, ми будемо боротися за демократичну республику. Не забудьмо тільки, що підштовхувати їх треба, що завсігди треба тримати руку на плечах їм. Партія пролетаріяту мусить вміти уловити всякого ліберала в той момент, коли він збірається вилізти вперед на вершок, і зневолити його посунутись на аршин. А коли-ж він упиратиметься, — так ми підемо вперед без нього і через його".

„Искра". 1902, № 16.

б) Така була позиція ленінізму до 1905 р. 1905 року, однак, наступили події, що примусили партію конкретніше

поставити питання про революцію та про організацію революційних сил до боротьби за революцію. Одною із таких подій був розстріл демонстрантів 9-го січня 1905 р. в Ленінграді та масовий робітничий рух в звязку з цим розстрілом, другою — повстання моряків на „Потьомкіні" в Одесі.

Після невдачі з Зубатовим петербурзька охранка стала шукати кращого виконавця зубатовської ідеї. Вже 1905 р. в її руках знайшовся такий в особі молодого попа Гапона. При допомозі охранки Гапон заснував 1904 р. в Петербурзі „Собрание русских фабрично-заводских рабочих", що виявила себе справжньою „жовтою" робітничою спілкою. Названа організація незабаром завоювала широку популярність серед робітництва, якому довелося вельми терпіти з приводу війни. Незадовольнення робітництва росло з дня на день, нарешті, вилилося в стихію, що штовхала мимохіть Гапона в бік протесту проти самодержавства й непомірної експлоатації робітників. В результаті явилася многолюдна маніфестація робітництва перед Зимнім палацом з Гапоном на чолі, маніфестація, яка йшла просити в царя допомоги в жахливому становищі. Вірнопідданчу маніфестацію без жадної причини царські полки жахливо змасакрували, положивши сотні сумирних маніфестантів трупом на вулицях перед Зимним палацом.

Пор. *М. Покровский.* Русская история в самом сжатом очерке, ч. III, вып. I, стр. 110 — 118.

в) Масовий розстріл Петербурзьких робітників 9 січня був сигналом до масового робітничого руху по всій Россії, який часто-густо без зовнішніх впливів ішов, як стихійний протест проти 9-го січня. В Харкові, пр., вибухнув страйк 16 січня цілком з власної ініціятиви. Самі робітники, без участи інтелігенції, збиралися й читали петицію Гапона. В далекому кам'яновугільному Донецькому районі, починаючи з січня, вибухнула ціла низка страйків. Де-які з них характерні були незвичайною впертістю, і тягнулися, як, пр., в Бахмуті, більше двох тижнів. В Одесі, Ростові на Дону, Миколаїві та в инших містах, робітнича маса пішла в рух в місяці лютому. В Катеринославі січневий страйк перетворився на вперту боротьбу з підприємцями, що тривала через весь січень, лютий до половини березня. „Місто тепер перебуває період безконечних страйків, — писали з Катеринославу 2 березня, — просто епідемія; ледве втихне в одному

місті, а вже піднімається в іншому". Так було й по всій Росії... Цілі сотні міст і містечок було обхоплено цією страйковою пропасницею".

Е. Маевский. Массовое движение с 1904 по 1907 г. Общ. движ. в России, т. II, ч. I, стр. 53 — 54.

г) „В перших днях лютого в Кременчуці почався страйк на де-яких фабриках зразу. Перші застрайкували цукровики, що зараз-же на другий день виграли страйк і взялися до праці, заявляючи, що на випадок загального страйку вони знову кинуть працю. 3-го лютого вранці припинено працю на конфектних фабриках, на механічних фабриках узуття і т. д. 4-го числа зібралися на площі для виготовлення вимагань, але потім постановили йти по всіх майстернях, фабриках і заводах та припиняти працю. Надто величезна товпа робітників пішла берегом Дніпра, щоби притягнути до страйку й тих робітників, що працювали на березі, і які зустріли страйкарів з величезним піднесенням. Після того вони вкупі рушили в Крюків, де зараз-же з ними об'єдналися берегові робітники й робітники в Тартаках. Вся товпа рушила до залізничих майстерень, де робітники також покинули працю. Від 7-го лютого страйк стає загальним: не працювали ремісницькі майстерні, фабрики, заводи, трамвай, друкарні, візники, млини, торговельні підприємства".

Вельми рішучий характер мав робітничий рух в гірничих округах. На Щербинівськім і Пилипівськім рудниках робітники заявили адміністрації 16-го лютого про низку своїх домагань. А що адміністрація одмовилася від яких-небудь значних уступок, то робітники 18-го лютого не вийшли на роботу, а вибрали з по-між себе делегатів для дальших переговорів. На рудники було викликано роту піхоти і сотню козаків, в результаті чого сталася сутичка, що скінчилася вельми трагічно для робітників: четверо з них було вбито і десять поранено.

Д. Кольцов. Рабочие 1905 — 1907 г.г. Обществ. движение в России, т. II, ч. I, стр. 206 — 207.

д) 9-е січня, що його вважають за початок революції в Російській імперії, та розколиханий робітничий рух при-

мусили РСДРП на своїому з'їзді в кінці квітня 1905 р. вже конкретно поставити питання про революцію.

Ще до трагедії 9-го січня між більшовиками й меншовиками йшла боротьба через питання про озброєне повстання пролетаріяту, боротьба, яку Ленін прекрасно проаналізував у статтях — „Две тактики" у „Вперед'і" за 1-го лютого 1905 р. і „Должны ли мы организовать революцию" в „Вперед'і" за 8 лютого 1905 р. Одночасно йшло підготовлювання більшовиками третього з'їзду РСДРП для вирішення питання про характер революції. Ще в листопаді 1904 р. партійні організації, між иншим Одеська, Катеринославська та Миколаївська, на своїх конференціях обстоювали тези про повстання, вироблені Леніним і 21 иншими більшовиками а, нарешті, в кінці квітня 1905 р. відбувся в Лондоні III-й з'їзд РСДРП проти волі меншовиків, які зібралися окремо в Женеві, та виніс таку резолюцію:

„Беручи на увагу: 1) що пролетаріят, по своїому становищу найбільш передовий та одинокий послідовно революційний клас, покликаний відограти керовничу ролю в загально-демократичному рухові Россії; 2) що цей рух привів в сучасний мент до неминучости озброєного повстання, 3) що пролетаріят неминуче візьме в тому повстанні найенергійнішу участь, яка вирішить долю революції в Росії; 4) що керовничу ролю в ту революцію може відограти пролетаріят, об'єднавшися в єдину і самостійну політичну силу під прапором соціял-демократичної робітничої партії, що керуватиме тією боротьбою не тільки ідейно, але й практично; 5) що тільки виконання такої ролі може забезпечити за пролетаріятом найвигідніші умови для боротьби за соціялізм проти маючих класів буржуазно-демократичної Росії,—

III-й з'їзд РСДРП визнає, що завдання організувати пролетаріят, для безпосередньої боротьби з самодержавством шляхом озброєного повстання, є одне з найголовніших і невідкладних завдань партії в сучасний революційний момент. Через те, з'їзд доручає всім партійним організаціям: а) вияснити пролетаріятові шляхом пропаганди і агітації не тільки політичне значіння, але й практичний організаційний бік майбутнього озброєного повстання; б) вияснити в тій пропаганді й агітації ролю масових політичних страйків, що можуть мати важливе значіння на початку і в самому ході

революції; в) вияснити пролетаріятові необхідність озброєння, а також виробити плана озброєнного повстання і безпосереднього керування ним".

Рос. Ком. Партия в резолюциях ее с'ездов, стр. 24.

е) „Постанови більшовицького з'їзду РСДРП про озброєне повстання, як також і про необхідність утворення тимчасового революційного уряду, в звязку з чим була резолюція про об'єднання з національними соц.-дем. організаціями, в першу чергу з українською, — були як-раз своєчасні. Події революції почали розвиватися з нечуваною швидкістю, захоплюючи собою й армію. 14 червня 1905 р. зчинився бунт моряків на броненосці „Князь Потемкин-Таврический" в Одесі, до якого незабаром приєдналися моряки з броненосця „Георгій Победоносец". Та після невдалої спроби захопити Одесу та проголосити південну республіку на Україні, повстання скінчилося тим, що команда мусила в части здатися на волю реакції, в части — рятувалися втекою до Румунії.

Повстання в Одесі і перехід на бік революції броненосця „Потемкина" виявили новий і великий крок уперед в розвиткові революційного руху проти самодержавства. Випадки з нечуваною швидкістю підтвердили своєчасний заклик до повстання і до втворення тимчасового революційного уряду, заклик, скерований до народу свідомими представниками пролетаріяту в особі III з'їзду РСДРП... Бунти замінилися організованими страйками й політичними демонстраціями проти самодержавства. Дикі військові розправи протягом кількох літ „виковали" пролетаріят, підготовляючи його до вищих форм революційної боротьби... Бунти, демонстрації, вуличні бої, відділи революційної армії — такі етапи розвитку народнього повстання. Тепер вони дійшли, накінець, до останнього етапу. Самодержавство все вчинило для підготовлення революції".

Н. Ленин. Собр. соч., т. VI, стр. 266.

ж) „Літні місяці ознаменувалися новими масовими виступами робітників у ріжних частинах імперії, новим загостренням по-між урядом і робітниками. Остаточний погром манджурської армії й військового флоту викликав протест пере-

дових шарів і розбурхав заразом одсталих. Уряд, що збирав усілякі комісії (Шидловського) в той саме час збільшує репресії, ростуть чорносотенні й погромні організації. Методи боротьби робітників: загальні страйки, демонстрації, резолюції об'єднують де-далі більшу кількість робітничих мас. Репресивні заходи з боку уряду й підприємців зміцняють озлоблення робітників та викликають розпучливий відпір. На окраїнах революційний рух продовжує розвиватися, і боротьба набирає де-далі більше характеру одвертого повстання".

Д. Кольцов. Рабочие 1905 — 1907 г.г. Обществ. движен. в России, т. II, ч. I, стр. 216.

5. Спроба робітничої революції

а) Серед таких обставин наближалося з боку уряду проголошення конституції і скликання державної Думи, що мали бути новим визовом політичним всьому пролетаріятові російському, рішуче обмежуючи його у виборчих правах, встановляючи виборчий порядок на основі грубо-цензового виборчого принципу, щоби в такий спосіб з Думи вчинити дорадче зібрання представників поміщиків і буржуазії, вибраних під доглядом і при допомозі слуг самодержавного уряду. Само собою зрозуміло, що в голові пролетаріяту починала зароджуватися грізна й рішуча думка одним дужим подихом своїх пролетарських грудей розвіяти булигінське конституційне сміття. І справді, у відповідь на виборчу систему пролетаріят відповів славним загальним всеросійським політичним страйком. Пролетаріят уперше, як політична сила, одразу виступив в Росії по всій державі. Але серед соціял-демомократії не було єдности в погляді на тактику в революцію; тоді як більшовицька фракція кинула лозунг бойкотувати булигінську Думу, та скликала з тою метою на вересень конференцію соціял-демократичних партій і організацій в Росії, щоб провести загальний бойкот думи, меншовики в своїй „Іскрі" буквально обпльовували і більшовиків і їхню позицію.

Пор. „Вільна Україна". 1906, ч. 5 — 6, стор. 106 — 107.

б) Не зважаючи на провокації меншовиків не допустити до конференції і до переведення таких постанов, конфе-

ренція все таки відбулася у вересні 1905 р. при участи представників РСДРП, Бунду, латишської соц.-дем. партії української соц.-дем. партії. На конференції ухвалено пропозицію більшовиків що до бойкоту Думи, виходячи з того положення, що „виборча система з 6-го серпня, оперта на високім маєтковім цензі, цілком усуває від участи у виборах увесь пролетаріят, усіх жінок, більше $^{9}/_{10}$ селянства, більшу частину трудової інтелігенції і міської дрібної буржуазії... що компетенція Думи перетворює її виключно в дорадче зібрання, не маюче ніякої законодавчої влади, позбавляє її усякого політичного значіння і робить її простим придатком до бюрократичного механізму російського абсолютизму".

Российская Коммунистическая партия в резолюциях ее с'ездов, стр. 32 — 33.

в) В грудні 1905 р. відбулася друга конференція більшовицької орієнтації партійних організацій, в тім числі й українських ес.-деків і спілчан, яка ще раз підкреслила потребу бойкотувати Думу, виходячи з того самого становища та ще й з тієї обставини, що „самодержавна влада весь час після 17 жовтня ногами топтала всі основні громадянські права, завойовані пролетаріятом; що вона залила всю Україну кров'ю, розстрілюючи з гармат і кулеметів робітників, що боролися за волю селян, салдатів і матросів; що вона глузувала з загально-народнього домагання скликати установчі збори, і законом з 11 грудня пробувала знову обманути пролетаріят і селянство та одсунути тим свою загибель. Закон-бо з 11-го грудня фактично виключав від участи в Думі пролетаріят і масу селянства і дбав заздалегідь забезпечити собі при допомозі усяких хитрощів і поліційних обмежень, перевагу в Думі чорносотенних елементів і експлоататорських класів". Одночасно на пропозицію Леніна конференція визнала необхідним змінити програм партії що до аграрного питання, згідно з відомим уже нам новим формулуванням, що дав його Ленін.

Российская Коммунистическая Партия в резолюциях ее с'ездов, стр. 35 — 36.

г) Одночасно пролетарські організації різко підкреслювали своє класове становище що до опозиційних буржуазних

організацій, обмежуючи себе від якої-небудь згоди принципової з ними. Ось що говорила резолюція II з'їзду УСДРП у цьому питанні: „Беручи на увагу, що ріжні буржуазно-демократичні партії, керуючись у своїй діяльності виключно класовими інтересами буржуазії, прикриваються загальнолюдськими і особливо на Україні — національними інтересами, і тим затемнюють класову свідомість пролетаріяту, і що дякуючи своєму класовому становищу навіть в справі знищення абсолютизму, буржуазна демократія не є до кінця демократична і революційна, в чому особливо показала себе українська демократія, представлена українською демократичною і радикальною партіями, і тому може зрадити справу свободи й революції — другий черговий з'їзд УСДРП постановив: 1) як найенергійніше розкривати класові підвалини буржуазної демократії взагалі й української зокрема; 2) не вступати ні в які постійні спілки чи блоки з буржуазно-демократичними партіями".

„Вільна Україна". 1906, ч. 3, стр. 112.

д) „А тим часом розбуркані народні маси робітничими і селянськими страйками продовжували наступ на самодержавство. Починаючи з перших днів жовтня, цей наступ виливається в загальний страйковий рух всього населення всієї Росії. Почин цьому грандіозному страйкові дає страйк залізничників, що вибухнув з нагоди арешту де-яких делегатів з'їзду залізничників у Петербурзі 20 вересня. Страйк почався 6 жовтня в Москві і відси почав котитися на всі кінці Росії. „Вже 9 жовтня телеграф сповістив про страйк залізничників у Тулі, Новгороді, Калузі; 10 числа почали приходити вісті про припинення руху — із Курська, Симбірська, Харкова, Саратова, Полтави, Катеринослава, Київа й инших міст. Вся велетенська мережа російських залізниць завдовжки 40.000 верстов протягом кількох день перестала функціонувати. З'язана сталевим ланцюгом шляхів і телеграфу велетенська територія зразу розпалася на окремі частини... Страйк проходив вельми бурхливо, головним чином в Катеринославі й Харкові. Вже на другий день страйку, 11 жовтня, в Катеринославі дійшло до серйозних сутичок з військом. Загальний мітинг розсіяно пострілами козаків, при чому, вбито 10 чоловік... Страйк іще більше загострився. Все завмерло в місті, електрика погасла. Сутички повторялися. Тут і там

чути постріли. В робітничих кварталах збудовано шість барикад з колючими дротами. Коли військо атакувало першу барикаду, з даху найближчого дому кинено бомбу. І коли військо в паніці кинулося в другий бік, на них полетіла друга бомба, лишаючи на місці десятки ранених і вбитих. Військо в жахливому безпорядкові втікло від барикад. Почалася тепер безконечна стрілянина залпами на ріжні боки. Тільки під вечір удалося війську заволодіти барикадами..."

Подібні сцени були і в Харкові, де робітники заволоділи складами зброї і вкупі з студентами будували барикади біля університету.

Боротьба носила виразно політичний характер. Економічні домагання одійшли на другий план. А тим часом „до залізничників і робітників стали негайно приєднуватися й инші групи населення. Перш над усе відгукнулися ріжні спілки інтелігенції... Кінцем, не залишилося ані одної групи населення, що її так або инакше не втягнула - би в себе страйкова стихія".

Е. Маевский. Массовое движение с 1904 — 1907 г.г. Общ. движ. в России. II, стр. 80—86.

е) Після жовтневого генерального страйку, поява маніфесту з 17 жовтня та загальний ентузіязм з цього приводу, здавалося заспокоять бурхливе море незадовольнених голів. Але на зміну генерального страйку взялася військова революція. „Найбільш пролетарська частина військової сили не могла залишитися байдужою, бачучи перемогу пролетаріяту. Рівно через тиждень після маніфесту, почалося повстання моряків у Кронштаті. Почалося там з мітингів і подавання колективних заяв. Коли - ж тих, що подавали, заарештовано, товариші їх почали визволяти силою — почалися тоді сутички з військовими частинами, що залишилися вірними обов'язкам, при чому та „вірність" виявилася незабаром вельми хисткою. Бунти від одної частини передавалися в другу, виростало щось ніби в роді загальної моряцької забастовки... В Кронштаті все скінчилося в три дні. Але тільки в Царському Селі змогли заспокоїтися від Кронштатського бунту, як знову повстав Севастополь. Тут було більше досвіду, більш підготовки, повстання виявилося солідніше від Кронштатського. Революційні організації давно вели працю серед матросів, спираючись на сильно розпропаговану масу робітників севастопольської пристани. Соц. - дем. агітацію

проваджено головним побитом при допомозі тих робітників: сама організація мала сильний меншовицький ухил. Вона ставила своїм завданням утворення ради моряцьких депутатів — а про озброєне повстання не думала... Через те й ідеологія моряцького повстання була вельми не ясна — матроси стріляли в командний склад, арештували генералів, і в той саме час, ходили по вулицях під звуки „боже, царя храни", хоч і з червоними прапорами. На чолі повстанців явилася цілком випадкова людина, колишній морський офіцер Шмідт, наївний мрійник, що називав себе соціял-демократом, а своїм учителем народника Михайловського... Як моряки мітингували, начальство, прийшовши в себе, почало готувати проти наступ. 15 листопаду воно наступило. Перед цим був мент, коли повстанці могли заволодіти усім флотом, але мент вони прогаяли. Тепер майже весь флот був у руках начальства, яке не вагалося пустити на дно пароплави, які насмілились підняти червоного прапора. Одночасно на сухопутті бомбардовано і здобуто морські казарми. Шмідта взято в полон та розтріляно вкупі з трьома матросами, проводирями повстання.

М. Покровский. Русская история, т. III, вып. I, стр. 175 — 177.

ж) За бунтом моряків пішли бунти і сухопутних частин. „Особливо сильно другої половини листопаду салдатський рух спалахнув у Київі (17 листопаду), Харківі (23 листопаду), Катеринославі (лист.), П'ятигорському (20 лист.) й у Ташкенті (другої половини листопаду).

В Київі безладдя вчинили 2 роті 5 понтонного баталіону (сапери). Низку вимог, що пред'являли командирові, дуже нагадують вимоги петербурзьких електротехників. Оточені натовпом народу, салдати демонстративно зі зброєю й музикою взялись обходити інші військові частини, запрохуючи приєднатися. Козаки спробували були стати на дорозі, але швидко відступили. Частина гарматчиків приєдналась до саперів. Швидко до салдатів приєднались і робітники південно-російського заводу, що застрайкували з цього випадку. Але ось із казарм Луцького полку, куди пішли демонстранти, на останніх і на народ, що оточував їх, несподівано почали стріляти. Сапери спершу відповідали. Але натовп народу, що кинувся тікати, перешкодив цьому й повів їх

за собою. На місці лишилось де-кілька десятків забитих і поранених. 20 листопаду в Київі оголошено було стан облоги.

Харківські події дуже подібні до Київських... Ще 17 листопаду два куріні Богодухівського полку, озброєні, улаштували демонстративний обхід инших військових частин. Було пред'явлено 31 вимогу (екон. і політ.); 23 листопаду — рух робиться революційною демонстрацією. Богодухівський і Лебединський полки — з музикою й червоними прапорами проходять міськими вулицями. Біля паровозо-будівельного заводу робітники приєднуються до демонстрації. До них біля станції приєднуються залізничники. Кулемети виставлені на містку не наводять на демонстрантів ніякого страху. Тільки після переговорів і обіцянок, що дав ген. Моу, рух затихає".

Общественное движение, в России, т. II, ч. 2, стр. 130.

з) Салдатські заколоти не були ізольовані від загального робітничого руху в листопаді. Революція робітнича швидко йшла наперед і втягала в свою роботу не тільки армію, але й все громадянство. Уряд не находив вже підтримки навіть серед буржуазії і почав утрачати ґрунт під ногами. В центрі революційного руху вже в листопаді за приміром Петербургу стають Ради Робітничих Депутатів, що змагаються одверто захопити у свої руки владу. У Київі перше засідання Ради Робітн. Депутатів відбулося 6 листопаду. 24 листопаду відбувається організаційне зібрання Ради Робітн. Депутатів в Одесі. Майже одночасно організується Рада Робітн. Депутатів в Миколаїві. В Катеринославі така Рада заснувалася вже в кінці жовтня під формою делегатського зібрання; в перших днях грудня Робітничі Ради засновуються в Кременчуці, Таганрозі, Юзовці, Маріуполі.

Пор. Общ. движение в России, т. II, ч. 2, стр. 116.

і) „2 грудня представники соц.-дем. партій Росії, України, Польщі, вкупі з селянською Спілкою проголошують голосного „фінансового маніфеста", що пропонував населенню одмовитися від плати викупних та инших державних податків, вимагати за те при видачі заробітної плати виплати в золоті, виймати ощадности із щадничих кас і державного банку, вимагаючи повернути їх так само в золоті, та, нарешті, не дозволити урядові платити борги з позичок на війну

Одночасно проголошено загальний політичний страйк. В Одесі загальний страйк перенесено на 11 грудня від імени Ради Робітнич. Депут. і соц.-дем. партії. 12 грудня все життя в Одесі завмерло. Закрилися магазини і банки, страйкували міські службовці. Пристань страйкувала цілий тиждень. 14 застрайкувала електрична станція, залізничники, 15 телефон і газовий завод. 16 грудня в місті заведено вже стан облоги. В Катеринославі вже 8 грудня для проведення загального страйку було організовано окремий „бойовий страйковий комітет". Того самого дня й вибухає загальний страйк. Всі установи, крім державного банку, закрилися. За Катеринославом пішли такі робітничі пункти, як Горлівка, Олександрівськ, Гришіна і т. и. Страйк тривав по 22 грудня".

Обществ. движен. в России, т. II, ч. 1, стр. 137 — 140.

к) У Харкові політичний страйк, що призводив до сутичок з військом, скінчився 12 грудня бомбардуванням артилерією заводу Гельферіх-Саде. Робітники, організовані в бойові дружини, спершу оборонялися, забарикадувавшися на заводі, примушені, однак, були піддатися, коли на завод було випущено біля 20 пострілів гарматних та оточено його з усіх боків піхотою й кавалерією. Одночасно йшла боротьба з військом на вулицях міста і в залізничих майстернях. Результатом боротьби було 17 убитих робітників і біля 100 ранених.

Пор. „Летопись Революции". 1924, № 1, стр. 242 — 257.

л) Політична боротьба пролетаріяту, скерована однаково проти самодержавства, як і проти буржуазії, знеможлася швидче, аніж змогла добитися яких-небудь поважних результатів для свого руху. Широкий масовий рух робітничий з політичними гаслами був боротьбою за революційний уряд проти буржуазних планів конституційних і тоді, коли програм промислового капіталу змагав використати для себе широкий масовий рух, не тільки робітничий але й селянський, в мент остаточної боротьби промислового капіталу з торговельним і його креатурою — російським самодержавством, масовий робітничий рух через свій передовий авангард — більшовиків та національних соц.-дем. організацій, що йшли за ними, на Україні, в Польщі, Литві, Прибалтійських краях, станув поперек шляху буржуазній опозиції. Станув якраз

тоді, коли буржуазія після жовтневого маніфесту якраз збиралася робити підсумки й ревізію дотеперішньої своєї тактики, через що й придбав проти себе із дотеперішнього ніби-то спільника — непримиримого ворога, який не понехав вжити всяких заходів у допомозі негайної ліквідації робітничої революції, щоб на її трупах рятувати своє існування, яке-б там воно не було.

Надто пролетаріят в боротьбі за революційний уряд — а такого зародками й явилися Ради Робітн. Депутатів — в момент рішучої боротьби, сам у своїй масі ще не був підготований до повного наступу на ворожі позиції, через що боротьба за революційній уряд для всеї робітничої маси, для всього пролетаріяту не була як слід ясною, що до конкретности своєї мети в даний момент. Навіть не вся соціял-демократія була цілком освідомлена в цій конкретності — меншовики, пр., хоч і взяли участь в цій боротьбі, ніяк не могли погодитися з більшовицькою тактикою бойкотування Думи. Такі умови боротьби серед самого пролетаріяту, само собою, неминучи мусили масову боротьбу в рішаючий мент звести до партизанщини революційних груп в окремих робітничих центрах, що й було причиною ще однієї хиби революційної боротьби пролетаріяту 1905 р., а саме його дефективного характеру, характеру боротьби — оборони замісць боротьби — наступу в рішучий мент. Навіть таке грандіозне повстання, як Московське в грудні 1905 р., не могло вийти в рішучий мент по-за межі дефективи, що так близько нагадувала сумну долю Порт-Артуру. Надто армія, селянство одставали від руху, а окремі виступи революційних сил у флоті і в сухопутній армії ще менш освідомлені про мету своєї боротьби рушити тієї одсталости не мали сили, через що й кінчалися зразу невдачами. На Україні умови боротьби революційного пролетаріяту найшли ще одного ворога проти себе — це була вся маса української дрібної буржуазії й інтелігенції, об'єднана в організовані партії, для яких мета революції — не революційний уряд, а автономна по суті буржуазна Україна. Російська соціял-демократія не змогла практично використати для себе цей бік революційного фронту на Україні. Постанови з'їзду РСДРП, що оформляли програм партії, теоретично вирішували національне питання й на Україні на практиці, однак, одходила величезна більшість соціял-демократії від тієї теорії. З одного боку, частина

української соціял-демократії з Парисом на чолі вперто бажала одмежуватися від російської соціял-демократії, висовувала постійно на яву погляди „самостійної України", з другого боку, більшість, величезна більшість російської соціял-демократії, не то що меншовицької — останні не перестали бути російськими патріотами — а навіть більшовицької, не могла позбутися свого велико-державного патріотизму. Ця обставина ще більше ізолювала революційний пролетарський авангард на Україні, навіть не даючи йому змоги виступити з більшою силою в рішучий мент до бою хоч-би в розмірах Московського повстання.

Революція пролетаріяту понесла таким робом цілковиту поразку. Кволі ще були до рішучого бою на всі фронти. Але все-таки революція добилася одного: повної поразки й буржуазної революції. Жовтневу конститутцію, як побачимо швидко, ліквідовано, промощуючи шлях для повороту реакції, що й приспішило якраз революцію 1917 року.

6. Навкруги думських змагань

а) Жовтневий маніфест став переломовим моментом в революційному русі України й Росії, бо розірвав дотеперішній, як здавалося, одноцільний блок лібералів з пролетаріятом. Тоді, коли пролетаріят проголошенням „фінансового маніфесту" розпочинав свій озброєний наступ не тільки на самодержавство, але й на капіталізм, ліберальна опозиція починала робить крутого поворота в бік рятування останього, що неминуче мусило привести її згодом і до захисту самодержавства, обкроєного Булигінською Думою й жовтневим маніфестом, до самодержавства зреформованого парламентською конституцією. Зовнішнім виявленням того звороту стала, з одного боку, ступенева зміна дотеперішньої тактики — участь у виборах до II Думи була початком тієї зміни — з другого, остаточне політичне оформлення ліберальної опозиції в конституційно-демократичні партії при одночаснім блокуванні тих партій, як проти дворянського самодержавства, так і проти пролетаріяту. Установчий з'їзд кадетської партії відбувався між 12 і 18 жовтня, в найбільшу гарячку жовтневого страйку. Визволенці і почасти земці-конституціоналісти почали будувати кадетську партію цілком пристосовану до парламенської діяльности і до виборів в Булигінську

думу. Кадетський програм розрахований був на те, щоби об'єднати всю демократію, яка не йшла під виразним соціялістичним прапором. І хоча кадети формально ще заявляли, що „час перемирення ще не прийшов", і що „боротьбу треба вести з подвоєною силою", на практиці почали переговори з Вітте про замирення з самодержавством та про свою участь в конституційному уряді, а коли в Москві генерал Дубасов, а на Україні йому подібні, розстрілювали з гармат революцію, орган автора маніфесту РСДРП Струве—„Полярная Звезда" зняв просто бунт проти революції та її носіїв. Поразка революції пролетаріяту ще більше штовхнула кадетів у право: до програму кадетів, ухваленого на установчому з'їзді на другому кадетському з'їзді 10—15 січня 1906 р., вже виразно внесено такі поправки, що основно змінювали дотеперішні республіканські настрої кадетів; замісць істерично-драматичних гасел дня повалити режим дворянства вкупі з престолом Романових, хоч-би насильною революцією, другий з'їзд кадетів вирішує твердо принцип, що „Росія мусить бути конституційна і парламенська монархія" та що примусове вивласнення поміщицьких земель мусить наступити „шляхом викупу по ціні нормальної прибутковости для даної місцевости". В резолюціях про тактику роля пролетаріяту зводиться до придатку інтелігенсько-буржуазного руху за конституційну демократію, при чому рекомендується названий рух скерувати для „широкої організації громадянської свідомости, виключаючи озброєні повстання".

Пор. Обществ. движение в России, т. III, стр. 20—28.

б) Тоді як ліва частина ліберальної опозиції заснувала кадетську партію, права її течія дала почин ще одній буржуазній партії „Союзові 17 октября". Основне ядро октябристів веде свій початок від земельного з'їзду 1904 р. в листопаді, на якому виявилося праве меншинство з Д. Шиповим, А. Хомяковим на чолі, основоположників октябристів. Згодом в оцю то основну дворянсько-поміщицьку праву опозицію, по суті консервативну, почали вливатися торгово-промислові консервативні елементи з Гучковим на чолі, що на своїому з'їзді в жовтні 1905 р. проголосили свою платформу з домаганням загального виборчого права, відповідальности міністерства перед народнім представництвом

та національної рівноправности і т. д. Остаточне оформлення октябристів наступило тільки на їхньому з'їздові в лютому 1906 р., на якому партія уперше виступила, як цілість, основуючи свою тактику на дворянських принципах: охорони здобутків маніфесту жовтневого, а заразом охорони за всяку ціну і правового порядку в єдиній нероздільній Росії.

Пор. Обществ. движение в России, т. III, кн. 5, стр. 161 — 183.

в) На Україні так само йшов процес об'єднування буржуазних течій. З одного боку, об'єднувалася російська й українська буржуазія в напрямку октябристів і кадетів під загальним російським прапором. З другого, йшло об'єднування буржуазної ідеології, здебільша з міщанських та інтелігентських кол, під знаком українського націоналізму, прикрашеним зверху де-що напів соціялістичними, напівліберальними вивісками. Ще до революції 1905 р., як знаємо, були вже партії на Україні такого сорту, тепер політична ситуація примушувала їх консолідувати свої сили для успішнішої боротьби з самодержавним режимом, але й одночасно одмежовувати себе від соціялізму. Виявленням цього процесу й було заснування під час політичної революції 1905 р. політичного блоку двох українських буржуазних по суті партій „радикальної" й „демократичної", блоку, що влився в одну „Українську Демократично-Радикальну Партію" з жовтоблакитною вивіскою, скерованою по суті однаково проти самодержавства, як проти робітничої революції. Наколи, однак, російські буржуазні партії мали вже виразну фізіономію, то українська рад.-дем. партія її не мала. Причина того та, що партія надто суперечні об'єднала в собі елементи, з'язані під спільним дахом одним життям української автономії,— більш нічим; ось через що українська радикально-демократична партія не тільки що не виявляла свого обличчя в програмі, як це вчинили, пр., близькі її напрямкам — кадети. Вона й не могла виявити його, за словами її співучасника Єфремова, бо була блоком найріжнородніших елементів суспільства, що тягнули в силу свого соціяльного становища в ріжні, подекуди протилежні собі, напрямки. Через те й програм партії вражав своїм опортунізмом та своєю неясністю в основних питаннях, а тактика партії цілком уже була не стійкою. Досить згадати, що партія

у своїй платформі, проголошеній весною 1906 р. не конкретизувала ні словечком двох своїх основних питань, аграрного й автономії, одкладаючи їх вирішення до скликання сейму краєвого.

Пор. Платформа Дем. Рад. Партії. „Рідний Край", № 45 за 1906 р.

г) Політичне оформлення як російської, так української ліберальних партій, в напрямку буржуазнім, йшло в парі з „гарячковим приготовуванням одних й других до думських виборів, в яких ліберальна буржуазна опозиція, користаючи з бойкоту Думи соціял-демократією як російською, так і українською, мала широке поле до своїх виступів. Характерно при цьому, що з природи своєї взаємно ворожі обидва національні табори лівої буржуазії — кадети й українські демократи-радикали — у виборчій кампанії заключили між собою тісний блок, що його й проведено систематично по Україні, як на Лівобережжі, так і на Правобережжі. Виборами в Думу сподівалися одні й другі забезпечити свою перевагу в Думі проти правих і реакційних груп, що й вдалося їм, бо в результаті склад (неповний) Думи після виборів виглядів так:

кадети	153	членів	ц.-т. 34,1%
трудовики	107	„	„ 23,9%
автономісти	63	„	„ 14,0%
партія рад.-дем.	4	„	„ 0,9%
Союз 17 октября	13	„	„ 3,0%
умір.-прогрес.	2	„	„ 0,4%
торг.-пром.	1	„	„ 0,2%
позапартійні	105	„	„ 23,4%
	448	членів	ц.-т. 100%

На практиці повний політичний склад Думи був такий:

кадети і співчуваючі	272	членів	55%
трудовики	106	„	21%
позапартійні	66	„	13%
група мирн. обновл.	37	„	7,5%
союз. дем.	18	„	6,5%
	499	членів	ц.-т. 100%

А. Слепков. Классовые противоречия в 1-й Гос. Думе, стр. 44 — 45.

д) По національній ознаці склад Першої Думи давав таку картину:

росіян	265	членів	59,1%
українців	62	„	13,8%

поляків	51	членів	11,3%
білорусів	12	„	2,9%
литовців	10	„	2,2%
євреїв	13	„	2,8%
инших по 1 — 5 членів			

По сословній ознаці:

дворян	164	членів	36,7%
селян	204	„	45,5%
козаків	12	„	2,6%
купців	11	„	2,2%
міщан	20	„	4,4%
духовних	14	„	3,3%
инших	23	„	5,3%

Н. Бородин. Госуд. дума в цифрах, стр. 18 — 20.

е) Українська буржуазна демократія не мала, однак, у Думі власної окремої політичної організації, вона й не рішалася вже маніфестувати себе такою, а приєднувалася чи до кадетів, чи до автономістів, залежно від своїх симпатій до тієї чи иншої буржуазної політичної російської групи. Не маючи лиця виступити рішуче в Думі з власною буржуазною платформою, щоб не одганяти від себе й селянських депутатів з України, яких вона сподівалася використати для своїх автономних домагань, вона все-таки подбала про утворення міжпартійної української фракції в Думі, через що вона мала тепер змогу виступати бодай в де-яких питаннях автономної України одноцільно, та що найважніше підтримати свої голоси селянськими, що увійшли в групу трудовиків. „Питання про утворення в Думі української парламентської фракції було вирішено... ще до одкриття Думи в середині квітня 1906 р., коли то було влаштовано з'їзд українських депутатів, на якому й було випрацьовано основи майбутньої їх думської діяльности, при чому в наказі з'їзду поставлено домагання утворити власний парламентський клуб, увійти в контакт з иншими національними групами... З прибуттям до Петрограду виявилося, що дані до заснування української парламентської фракції є готові. В короткий час до фракції увійшло 44 члени (30 селян) на чолі з Шрагом з Черн. губ., П. Чижевським і В. Шеметом з Полтавської губ. та з селянами: Зубченком, Онацьким, Тарасенком, Тараном, Грабовецьким. Крім депутатів, що прийшли від українських партій, у фракції рахувалися ще М. Ковалевський, А. Вязлов, Н. Біляшевський, Е. Шольц, бар. Штейгель, А. Свечін та инші.

Таким робом виросла позапартійна організація прогресивно-демократичного характеру з виразно національним напрямком. Приналежність до української фракції не перешкоджувала тому чи иншому членові її в питаннях загально-політичних або соціяльно-економічних йти в рядах тої чи иншої партії, але заразом обов'язувала в питаннях національних поступати згідно з основами української парламенської групи".

„Украинская жизнь". 1916, № 4 — 5, стр. 12 — 13; пор. Громадська Думка 1906, ч. 102, 113; „Нова Громада". 1906, № 5, стор. 140 — 141.

М. Грушевський. „З біжучої хвилі". стор. 80 — 81.

ж) Що-ж являли собою в Думі партії, що в них розпорошилася українська фракція? „Партія октябристів, що стала основою групи мирного обновлення, голосувала в Думу за курсом землевласників і міської буржуазії. А що в містах її провалили кадети, то в Думі вона була представлена головним чином землевласниками... Октябристи виступали в Думі спільниками царських міністрів. Вони виступали проти радикального ламання існуючого соціяльно економічного й політичного устрою, — і мали більш, ані-ж кадети право називатися „опозицією його величества", при чому опозицією найбільш лояльною і благонадійною. Октябристи представляли таким чином ті групи-поміщиків і кадетів, що були досить тісно з'язані з самодержавством були заінтересовані в тому, щоби еволюція самдержавства в бік буржуазного конституціоналізму проходила, яко мога, повільніше й без болів...

„Сусідами октябристів у Думі зліва були кадети. Цій партії судилося згодом відограти в дальшій історії досить значну ролю вождя всеросійської реакції. Більше половини членів кадетської фракції були поміщики й капіталісти, третина — велико-буржуазна інтелігенція. Еволюція кадетської тактики виявила виразно, що це партія великого капіталу... Але вона була радикальнішою за октябристів. Вона осуджувала погромну політику самодержавно-поліційного режиму, декларувала демократичний програм суспільної перебудови, висловлювала суровий осуд смертної кари і підготовляла законопроєкт про недоторканість особи. Вона пробувала взяти в руки бюджетну політику держави, вона посягала, насмілювалась навіть іти проти крипацьких основ самодержавно-поміщицького устрою, виступаючи з аграрним проєктом про примусову продаж буржуазній державі поміщиками

землі і про передання її за викуп в користування селян. Словом, вона як здавалося, бажала перетворити давню Росію в „цивілізовану буржуазну державу."

Партія трудовиків складалася з середняцького, дрібно-буржуазного селянства і сільської дрібно-буржуазної інтелігенції. Таким робом трудовики були ідеологами середняцького селянства, а не куркулівства".

А. Слепков. Классовые противоречия в 1-й Госуд. Думе, стр. 111 — 114.

з) „Діяльність української фракції зверталася з одного боку на погодження загальних законопроєктів з місцевими потребами українського населення, з другого, на вироблення законопроєктів, що задовольнили-б національні українські потреби. Із загальних питань сособливо уважно ставилася фракція до аграрного питання.

Богацько членів фракції виступали в цім питанні на загальних зібраннях Думи (Шраг, Шемет, Зубченко, Онацький, Грабовецький). Фракція взяла на себе ініціятиву скасовання закону з 26 квітня 1906 р., скерованого проти страйків сільсько-господарських робітників і з її ініціятиви трудова група внесла відповідного законопроєкта. В з'язку з цим законопроєктом фракція випрацювала загального зоконопроєкта про сільсько-господарських робітників і негайно внесла заяву про вислання депутатів в Київську, Полтавську й Чернигівську губерні розслідити розстріли сільських робітників. Фракція обміркувала питання про єврейські погроми, виготовила негайну заяву що до цього питання. Паралельно з цим фракція виготувала загального законопроєкта про національні права".

„Украинская жизнь", 1916, № 4 — 5, стр. 13 — 14.

і) Основним питанням в діяльності української фракції було аграрне питання й автономія України. Коли в аграрному питанні фракція не мала одноцільної думки — частина приєдналася до заяви 33-х трудовиків, що внесли проєкта націоналізації всієї землі, не вирішуючи, однак, питання з викупом, чи без викупу, частина знову до пропозиції кадетів про вивласнення тільки великої земельної власности, то в автономному питанні фракція виявила ще менше ясности й одноцільности, хоч і приєдналася до організації в Думі ще однієї фракції — фракції автономістів, що рахувала біля

120 членів і що висували питання обласної автономії національних меншостей. Фракція виробила була свою платформу що на ній зійшлися поляки, українці, литовці, білоруси, з ріжних класових груп. Розгін Думи не дав, однак змоги розвинути діяльність фракції.

Пор. Украин. Жизнь. 1913, № 4, стр. 17 — 20.

к) Що до аграрного питання, то українська фракція не мала однієї думки. Більшість фракції орієнтувалася на принципі М. Грушевського, що висовував питання „примусового вивласнення на користь хліборобської верстви всякого роду зайвих ґрунтів, що виходять по-за межі нормальної власности, яку буде вставлено для власників, що ведуть на своїй землі господарство власною працею й засобами", при чому автор годився на заплату власникам „можливого в даних обставинах викупу".

Пор. „Украинский Вестник". 1906, № 2, стаття *М. Грушевського* „Вопрос дня" и Сборник речей депутатов Госуд. Думы 1908, кн. вторая.

л) Першій Думі не судилося довго працювати. Дискусія в Думі з приводу аграрного питання вельми налякала реакцію. Під натиском дворянського з'їзду, уряд Горемикіна — Столипіна випустив „сообщение" в якому заявляв, що ніякого „принудительного отчуждения частно-владельческих земель" і бути не може. Це було насильним втручанням уряду в роботу Думи, що ще не скінчила обміркувати аграрне питання. „Принудительное отчуждение" стояло у всіх проєктах і нараз міністерство заявляє, що як-би там Дума не вирішила, а поміщицької землі ніхто не сміє рушити. Обурене народнє представництво вирішило на „сообщение" уряду відповісти „обращением к народу", що заперечувала „сообщение". Кадети пробували були лагодити це „обращение к народу", але при голосуванні одержали всього на всього 124 голоси, решта або була проти їх пропозиції, або утрималася при голосованні. Це була безпосередня нагода до розігнання Думи та скликання на 1907 рік другої Думи. Уряд давно шукав такої нагоди, щоб позбутися опозиції. Тим часом кадети не хотіли капітулювати перед урядом; зібравшися у Виборзі за Фінляндським кордоном вони випустили ще одно „воззвание к народу". Щоб дати характеристику його змислу і значіння, краще буде навести дословні слова їхнього

лідера: „Виборзький маніфест, про якого наговорено стільки дурниць, був мінімум того, що можна було зробити, щоб дати вихід загальним настроям. Для членів партії „Народной Свободи“ це була просьба не допустити до озброєного повстання на вулицях Петрограду, наперед осудженого на невдачу та дати загальному незадоволенню таку форму виразу, що не перечила-би конституціонізму. Відозва до народу не платити податків і не давати салдатів, мало умовне значіння — на випадок, коли не буде назначено нових виборів в Думу; таким побитом виборзька відозва залишилася політичною маніфестацією і засобом на всякий випадок, який, однак, не наступив, бо вибори в другу Думу було назначено. Тепер політична роля буржуазної інтелігенції, як здавалося, була виграна до кінця. Починалася крута дворянська реакція, але вона працювала вже не на себе: вона прочищала шлях буржуазній реакції“.

П. Покровский. Русская история, ч. III, второй выпуск, стр. 246 — 248.

7. Навкруги й на арені другої Думи

а) Розігнання першої Думи розвязало на якийсь час руки реакції. Очунявшись після першої розгублености до себе, вона кинулася придушувати скорострілами в одній руці селянські заколоти, а другою підготовляти вибори, що забезпечили-б її перед несподіванками першої кадетської Думи. Однак, не досить було скорострілами розігнати селянських повстанців — ще треба було дати селу таку пилюлю, щоб звязала його стихію за руки й ноги. Такою пилюлею й було аграрне законодавство уряду в міждумському періоді, що на якийсь час зацяцькало селянську стихію, яку дотепер виразна рука охранки підманювала на єврейські погроми. „Розпустивши Думу, рада міністрів взялася фактично переводити частину аграрної реформи, яку зазначила перша Дума і проти якої правительство так рішуче виступало. Видається цілу низку аграрних законів — 12 серпня — про продаж через селянський банк удільних земель, 27 серпня — про продаж казенних земель, 19 вересня — про передачу кабінетських земель для потреб населення. До тієї-ж спадщини треба залічити й указа 9 листопаду про скасування общини та 15 листопаду про заставу надільних земель селянському бан-

кові. Але аграрне законодавство нашої бюрократії приводило однак до сумних виводів. Аграрні реформи були виїмкові й не планомірні, вони не в'язалися з загальним безправним становищем селянської маси і, нарешті, не тільки не давали їй користи, а й доводили до шкоди, заводячи її в лабети важкого, непосильного кредиту та сприяючи пролетаризації селянства поруч зі зростом селянської буржуазії".

„Літ.-Наук. Вістник". 1907, т. 37, стор. 313—315.

б) Яке становище заняла соціял-демократія, що до нових виборів? Ще Штокгольмський об'єднавчий з'їзд РСДРП 1906 р., ставши на платформі меншовиків, що революція скінчена, прийняв був постанову меншовицької більшости про участь в Думі — результатом тієї постанови й була поява в Думі соц.-дем. фракції, яка вийшла із виборів у Грузії. На основі тієї постанови партія РСДРП в цілому й взяла участь у виборах до другої Думи. При чому треба зазначити, що тепер меншовики вкупі з Плехановим явилися гарячими прихильниками бойкоту Думи тоді, як більшовики одстоювали необхідність за всяку ціну взяти участь у виборах. Тепер стояло тільки питання, яку взяти тактику у воборах і в самій Думі. В „начале" троцкізм стояв на принципі „перманентної революції", фетишізуючи робітничий рух, меншивики знова ба й Плеханов пропонували увійти в блок навіть з правими партіями, що бажають боротися проти старого порядку. Особливо агітував за таку тактику Плеханов своїми статтями в „Товарище", тоді як Ленін в брошурі „Социал демократия и избирательные соглашения", виходив зі становища, що ліквідована „в містах соціял-демократія мусить іти при виборах самодійно, не об'єднуючися навіть з трудовиками, в губернських-же виборах, змагатися треба вкупі з трудовиками розбити кадетів, вкупі з ес-ерами повалити енесів". „Вихідною точкою загальної виборчої кампанії соціял-демократії мусить бути повна самодійність класової партії революційного пролетаріяту... Загальне становище про необхідність спілки пролетаріяту й революційного селянства веде до визнання тільки окремих погоджень на вищих щаблях виборчої кампанії, ц.-т. на зібраннях уповноважених і виборців".

Ленин. Собр. сочинен., т. VII, ч. 2, стр. 136—137.

в) „Питання виборчої тактики стояло так гостро в РСДРП, що повстала потреба скликати конференцію РСДРП. Конференція відбулася на початку листопаду 1906 р. Характер її був чисто дорадчий. Делегатів було 32, в тім числі представники Спілки. В питанні виборчої кампанії виступили за блок з кадетами Мартов від меншовиків і Абрамович від Бунду, проти блоку Ленін від большовиків і Варський від соц.-дем. Польщі. Після двохденних нарад ухвалено резолюцію меншовиків 18 голосами меншовиків і Бунду проти 14 голосів більшовиків, латишів і поляків, резолюцію, що дозволяла і рекомендувала блок соц-демократії з лібералами".

Ленин. Собр. сочинен., т. VII, ч. 2, стр. 521.

г) Таким побитом у виборах у другу Думу соціял-демократія не тільки виступила офіціяльно зі своєю виборчою платформою, а ще й під натиском меншовиків шукала порозуміння з ліберальною опозицією. Ліберали, що вхопилися цього блоку, як потопаючий соломинки, все таки при виборах в другу Думу, потерпіли поразку, тоді як ліві групи, в числі тім трудовики і соц. демократи та ес-ери зібрали значну кількість голосів. Остаточний результат виборів був такий:

соціял-демократів	65
соціял-революціонерів	36
народніх соціялістів	15
трудовиків	101
кадетів	91
безпартійних	50
польського кола	46
мусульман	28
козаків	17
октябристів	44
анархістів	12

Пор. „Літ.-Наук. Вістник". 1907, т. 38, за стор. 357.

д) Українські партії знову при виборах йшли в блоку з кадетами, народніми соціялістами і трудовиками одні тільки українські ес-деки лишилися на боці, виступаючи у виборах цілком на власну руку, бодай на словах, бо на ділі ту й там і вони блоковані з українськими лібералами, мотивуючи це у виступах окремих своїх лідерів, як, пр., М. Порш, не тільки за тактичними міркуваннями, але й принциповими, а саме спільної боротьби за українську автономію.

Пор. „Літ.-Наук. Вістник". 1907, т. 37, стр. 135—139.

е) Національне питання й стало основою, на якій в другій Думі від початку її скликання заснувалася українська фракція. „Ідея втворення української парламентської фракції й була першим основним наслідством для другої Думи від першої в українській справі. До складу фракції увійшло спершу не багацько членів, при чому до Бюра було вибрано: Довгополого, Сайка, Гриневича, Хвоста, Рубиса і Нечитайла. Спершу кожний член фракції, як і в першій Думі, міг одночасно перебуваючи в ній, рахуватися в тій чи иншій політичній партії — не дальше кадетів, з безумовним обов'язком іти за платформою фракції й голосувати з фракцією в національних питаннях". В результаті, фракція, що її склад небаром виріс до 51 члена," проголосила декларацію про вихід її членів з инших груп, що особливо відбилося на трудовиках, які складалися в більшости з селян членів української фракції. Економічна платформа української фракції, проголошена в декларації була така: „в ділянці економічній на першому плані ми висовуємо домагання землі народові, якою повинні користуватися тільки ті, що вкладають в неї свою працю. Для цього ми вважаємо за необхідне провести в законодавчому порядкові примусове вивласнення в краєвий фонд казенних, удільних, кабінетських, манастирських, церковних і всіх приватновласницьких земель, що перевищують трудову норму для передання їх в порівне користування трудовому народові. В робітничому питанні ми домагаємося 8 годинної праці, охорони праці жінок і дітей, страхування на випадок старости і втрати працездатности. Змагаючи до економічного визволення народу, ми не бачимо істотної ріжниці, ані в принципіяльному, ані в практичному розумінні між примусовим вивласненням земельних і заводських маєтків. В цьому питанні на першому плані треба-би поставити ті фабрично-заводські підприємства, що з'язані з хліборобством".

„Укр. Жизнь". 1916, № 4 — 5, ст. 14 — 18, пор. „Літ.-Наук. Вістник". 1907, т. 39, стор. 78 — 99.

ж) Тоді, як серед української ліберальної опозиції, тол що-раз більш завдавала українська радикально-демократична партія, змагаючи повести в Думі під своїм прапором не тільки всі українські партії,—для чого й пробувала себе перехрестити в „трудову українську партію",—але й взагалі

послів з України без огляду на їх класове становище, як це видно з привітання з'їзду української демократично-радикальної партії думській українській фракції, українська соціял-демократія, не зважаючи на шумні вивіски навіть соціялізму з боку українських лібералів — дивися тільки декларацію думської фракції — все таки, хоч серед неї були сильні течії, одверто блокувати з усяким українцем, що визнавав автономію, не рішалася піти цілком під спільний дах з українською думською фракцією, а увійшла до складу спільної соц.-дем. фракції, якої й секретарем став її член Меленевський. Ось як вона визначила по довгих міркуваннях своє відношення до українських лібералів. „Беручи на увагу: 1) що українська парламентська фракція, як єдина українська фракція в Думі, звертає на себе національну увагу українського народу; 2) що її демократичний програм буде привертати до неї співчуття широкого пролетарського та напів-пролетарського загалу України, в яких класову самосвідомість тільки гальмуватиме дрібно буржуазний напрям програму цієї фракції; 3) що складаючись з ріжних елементів що до партійного та класового розуміння, їм можливо зберегти себе тільки за помічю соціяльно-політичних компромісів між своїми складовими частинами, через що тільки гальмуватиметься розвиток класової диференціяції та класового змагання на Україні; 4) що сполучення в фракції ріжних елементів на національному ґрунті безперечно примушуватиме фракцію, затемнюючи свої внутрішні класові ріжниці, найбільше спиняти свою увагу, а так само й увагу народнього загартування на національній справі і тим самим розвивати в народі націоналізм, — третій черговий з'їзд УСДРП встановив: 1) розкриваючи шкідливість національного групування ріжних класових елементів, прискоряти поділ фракції на її складові частки; 2) критикуючи дрібно-буржуазний програм фракції, відрізняти її пролетарські елементи, 3) підтримуючи ті заходи фракції, які цілком відповідатимуть інтересам пролетаріяту, збивати її на шлях поступової пролетарської тактики; 4) найрішучіше змагаючись з необхідним націоналізмом гуртка, виставляти проти позиції фракції, яку вона має що до національного питання на Україні, класовий погляд пролетаріяту; 5) вважати за неможливе, щоб українські соц.-демократи приставали до тієї фракції".

„Літ.-Наук. Вістник". 1907, т. 39, стор. 128.

з) Менш гострі позиції до української фракції заняла Спілка, що виступила при виборах як українська секція РСДРП. Під час виборчої кампанії в другу Думу, вона настільки була виросла, що вважалася фактично за єдину краєву організацію РСДРП на Україні та змагалася влити в свою організацію не тільки УСДРП, але й навіть Бундівські організації на Україні. Переговори, однак, для об'єднання цього скінчилися нічим. Серед Спілчан в наслідок провокації явилися масові арести, як це свідчить великий процес Спілки в Київі 1907 р., на якому присуджено Спілку про керовництво не тільки робітничою революцією на Україні, а ще й ініціятором і керовником національно-революційного руху. Терор реакції не тільки припинив довершення цього процесу, що об'єднав на платформі Штокгольмського з'їзду РСДРП, але й припинив всю роботу Спілки, що після того почала хиріти і в 1908 р. цілком завмерла.

Пор. „Нова Громада". 1923, № 3–4, стор. 132.

і) Що являла собою нова Дума в цілості? Не зважаючи на те, що виборча кампанія з боку реакції всіляко припинювалася та що революційні партії переслідувано варварськими поліційними репресіями; що повна була заборона зібрань і друку, що на більшій частині імперії впроваджено польові суди, що селянські вибори обставлено так, щоб забезпечити вибір поміщиків і глитаїві — все таки, не зважаючи на такі обставини, друга Дума вийшла революційнішою і опозиційнішою, аніж перша — через те, що кадети та взагалі буржуазна опозиція потерпіла поразку чи на користь ярих правих чи на користь лівих груп.

Само собою розуміється, що в такому вигляді друга Дума ще менше мала вигляди на своє існування, як перша. „Для уряду скликання Думи було вимушеною необхідністю. Треба було попробувати ще раз при найвищих можливих репресіях скликати народнє представництво ради погодження з буржуазією. Досвід, очевидно, не вдався. Військово-польові суди, та всі інші придатки столипинської конституції незвичайно помогли революційній агітації і втворили із глибини мужицьких мас ліву Думу. Кадети, ця партія центру в російській революції, послабіла в порівнанні з першою Думою. Весь „центр" безнадійно роздушено загостреною боротьбою монархістів зправа і лівою частиною Думи, що

досягала двох п'ятих, що її впливи в народніх масах великі стали. Розгін Думи диктує урядові необхідність: коли він не візьметься за насильство, не матиме сили вийти начисто із утвореного становища. Розгін Думи більш аніж певний: він не минучий як-раз через те, що ми переживали по суті не конституційну, а революційну кризу".

Ленин. Собр. сочинен., т. VIII, стр. 236 — 237.

к) Думу дійсно розпущено актом 3 червня 1907 р. Формальною причиною було відмова Думи видати поліції всю соц.-дем. фракцію з приводу ніби то „воєнного заговора". Думу розпущено, а соц.-дем. фракцію посаджено в тюрми, між иншим спілчан, наслідком чого й був головний київський процес спілчан, суджених за державну зраду та повстанчу змову. Нові вибори до III Думи мали проходити ще обережніше з новими виборчими обмеженнями, впровадженими новим виборчим законом, що виключав вже цілком селянські маси від участи в виборах.

ЗАКІНЧЕННЯ

а) „Розігнання другої Думи було зворотним пунктом в історії російської революції. Реакція, налякана подіями 1902, 1903, 1905 р., спершу була цілком втратила рівновагу. Тоді вона кинулася рятувати себе перед селянськими й робітничими масами провокацією на єврейські погроми. Проголошення жовтневого маніфесту було, одночасно об'єднане з сигналом нечуваної, жахливої, кривавої оргії, що продовжалася до 25 жовтня. Головною жертвою тієї довгої варфоломеївської ночи були євреї. Протягом одного тижня було довершено біля 50 кривавих протиєврейських погромів (Одеса, Київ, Кишинів, Ромни, Кременчук, Чернигів, Миколаїв, Катеринослав, Кам'янець-Подільський, Лизаветград, Орша і т. д.) та де-кілька сот звичайних погромів з руйнуванням маєтків, з грабіжкою й підпалом. При тому всіх дивувала строга однаковість і планомірність у виконанні контрреволюційного договору... Найжахливіший погром мав місце в Одесі; він тягнувся через чотирі дні при явній допомозі з боку поліції й війська, при допомозі начальника міста Нейгарта і командуючого військами Каульбарса. Виявлене геройство єврей-

ської самооборони, що могло прогнати хуліганів, було безсильне проти війська і поліції. Більше 300 вбитих, 1.000 ранених, 140 вдів, 593 сиріт, більш 40.000 матеріяльно зруйнованих, — такий був результат погрому в Одесі 18—25 жовтня. Приблизно за таким планом проходила кампанія і в инших десятках міст, з де-якими варіяціями, пр., в Ніжині погромщики примусили єврейську громаду з равіном на чолі принести прилюдно присягу на вірність цареві."

С. Дубнов. Евреи в России, стр. 74—76.

б) Провокація селянства й робітництва на погроми не дала для реакції бажаних наслідків. В погромах брали участь тільки найвідсталіші елементи та міське шумовиння, вся маса, однак, ішла дальше по революційному шляху. Грудневa революція робітництва була відповіддю на погромні провокації, але й на селі селянство не далося зловитися на вудочку. „В Житомирі останніми часами — писала „Волинь", — міські базари в торговельні дні являють собою справжні мітинги. Селяни приїзджають на базар, щоб поінтересуватися радше внутрішньою політикою, найбільше справами Державної Думи, аніж торгівлею. Багацько селян з'являється в місті з виключною метою „побалакати з людьми про теперішні діла". Звичайно, розмови селян концентруються біля земельного питання і, прислухаючися до цих розмов, не можна не звернути уваги, що в цих розмовах є зовсім не двозначні думки. „Хіба міністри старші од Думи? Яке вони мають право не дати нам землі?" „А хіба ми й сами не потрапимо взяти землю — візьмемо". „А як зберемося всі до купи, потовчемо ворогів, як у ступі".

П. Маслов. Аграрный вопрос, ч. II, стр. 309 — 310.

в) На самих розмовах селян на біжучі теми, як знаємо, не кінчалося. Селянство озброювалося косами, вилами й силою брало поміщицькі землі. Довелося реакції, після того, як вона охолола потроху від робітничих барикад, вислати „карательные отряды" на заспокоєння селян, почалися масові розстріли селян, грабіжки драгунами й козаками, що тягнулися до половини 1907 р. Особливо загострило становище після розпущення першої Думи. Реакція не щадила „патронів для бунтарів".

З важким трудом вдалося урядові при допомозі польових судів сяк-так придушити селянську стихію, що бушувала

без робітництва сама протягом двох років, викристалізовуючи себе ступенево в політичний рух. Ось що писали селяни Полтавської губ. вже до 17 жовтня 1905 р.: „Ми вимагаємо, щоби наші представники пам'ятували, що всякий працівник заслуговує на прожиток. Ми вимагаємо, щоби наші представники всі свої сили поклали на те, щоби добитися такого порядку, при якому всякий працівник міг-би отримати землю. Хай наші представники в Державній Думі постараються провести закон про примусове вивласнення землі на власність країни". А після 17-го жовтня селянські накази депутатам з України майже на 75% мають крім економічного характеру ще й політичний. Реакція й лякалася як-раз цього росту політичного освідомлення селянства, лякалася тим більш, що воно загрожувало їй об'єднання селянського руху з робітничим і тому кинулася так криваво душити селянські заколоти польовими судами й кулеметами, шукаючи одночасно для себе спільників по-між самим селянством шляхом Столипинського закону з 9 листопаду 1906 року про хуторські господарства. І якраз ці репресії найбільш були необхідні на Україні, де поруч економічних питань грізно виростало ще й питання політичної автономії. Не дурно репресії на Україні найбільш мали жертв: тільки протягом листопаду й грудня 1907 р. було покарано і то тільки в Одеському військовому суді на смерть 68 чол., каторгою 93, засланням 9, иншими карами 167 чоловіка, а в Київському: на смерть 83, каторгою 60, на заслання 20, иншими карами 47 чол. Обидва ці суди дали самі присудів на 35% в порівнянні зо всіма присудами в Росії того часу.

Пор. „Літ.-Наук. Вістник". 1908, № 41, стор. 206 — 207.

г) Важко примиривши селянські заколоти, втопивши їх в крові вкупі з робітничим рухом, реакція сміло могла розганяти Другу Думу та перевести до вподоби вибори до III-ої Думи, не лякаючися більш грізнішої „крамолы". І вона цього добилася. Ось що читаємо з цього приводу в тогочасній статті:

„Останніми місяцями вийшла на сцену Третя Дума. І стала покірною слугою самодержавної бюрократії. Чи здійснить бажання прем'єр-міністра Столипіна, його мрію здобути собі таку чудотворну кнопку, надавивши яку, можна-б було в одну мить повернути по своїй волі все

життя великої країни, — сказати напевне поки що трудно. Але що-раз прем'єрові вдалось, таки повернути течію життя навспак, в старе кріпацьке русло — це ми вже бачимо. Ні для кого не секрет, що під час третьої виборчої кампанії кандидатів на депутати намічалося з Петербургу. І не з партійних центр. комітетів правих партій або навіть „союза русского народа", а з серед міністерських і близьких до них. Так концентрувалися всі ниточки виборчої кампанії. І на місцях відповідальність за те, що проходили поступовці, а не праві, падала не на правих лідерів, а на нижчу адміністрацію.

Під час третьої виборчої кампанії на її плечах лежав обов'язок не тільки оберігати „общественную тишину и спокойствие", а ще й слідити, щоб до Думи не пройшли „крамольні" депутати. І не даром III-я Дума головним завданням вважає охорону народу від „крамоли". „Ті нечислені поступові елементи, що виявились за два перші місяці її життя пропали, або під поміщицьким соусом, або проскочили через недогляд начальства".

„Аж тепер посилаю „Вашому Высокопревосходительству настоящих благонадежных" депутатів, — з гордостю телеграфував Подільський губернатор прем'єр-міністрові П. А. Столипинові, почастувавши „новообранних" подільських депутатів смачним губернаторським обідом і взявши з них присягу бути по гроб життя вірними монархічному устрієві й вічно стояти горою за нього. В тім „посилаю" була гірка іронія над російським парламентом. Але зараз з тим ховалася й глибока правда. Губернатор зовсім не переборщував, коли назвав 11 подільських послів своїми, а не народніми депутатами. Він їх вивів у люди. Під його проводом і за власною ініціятивою склалось відоме на Поділлі „Подольск. Свято-Троицк. Братство". З його благословення з нього вийшли люди, яким законом брати участь в предвиборчій агітації строго заборонено — вице-губернатор, директор народних шкіл, голова суду, управляющі банком, казенною й контрольною палатою, місцеві архиреї і т. и. З його-ж, коли не одвертої, то все ж таки й не секретної волі організувалися чорносотенні з'їзди попів і панів; він виїздив туди, де на виборах могли проскочити неблагонадійні депутати. З його відома, працювали місцевий ісправник, посередники й пристави.

Коли в Гайсинському повіті Под. губ. селяни знов хотіли вибрати від повіту бувшого депутата другої Думи Семенова, то поліція спершу заперла його в буцигарню, а потім на сході заявила селянам, що вони несміють вибирати Семенова, бо цього начельство не хоче.

І селяни, щоб не викликати біди на земляка, мусили послухатися попечительного начальства. Але бідного, напів грамотного Семенова, губернатор все-таки вислав у Вологодську губерню, обрікши його самого і нічим неповинну його сім'ю на голодну смерть.

Але не тільки Подільський губернатор, а вся наша адміністраційно-поліцейська влада могла-б гордо сказати, ми послали депутатів в третю Думу, а не нарід... В Полтаві „искуственный подбор" приємних адміністрації депутатів робився ще простіше. За кільки день до виборів поліція з наказу заарештувала тих виборщиків, що могли своїм авторітетним впливом повернути „исход" кампанії не в сторону влади. Сайка, що йому вдалося сховатися до самого дня виборів, забрали в гостиниці напередодні і курьєрським потягом одправили в Переяславську тюрму, примовляючи по дорозі: „ми тобі покажемо, сукин-сину, як у Думі гетьманів споминати". Не другий день після виборів його випустили, але з тим, щоб виїхав „за пределы".

д) „Реакція святкувала свою побіду на пожарищі невдалої робітничої й селянської революції. Оп'яніла так легкою побідою, вона кинулася до кінця нищити всі можливі зародки поновлення 1905—1906 років, у першу чергу професійні спілки. Професійні спілки виросли у велику силу 1905—1906 р., як засіб організованої боротьби робітництва з підприємцями. Початок 1907 р. ознаменувався найвищим піднесенням профруху. Відбуваються тоді всеросійські конференції робітників: друкарів, металістів, текстильщиків, намагаються прокласти шляхи для втворення всеросійського об'єднання профспілок. В середині 1907 року нараховано у всій Росії біля 652 спілок з 245.555 членами, при чому найкраще з'організовані були друкарні в 72 спілках та металісти з 81 спілкою. З розігнанням другої Думи не тільки припинився ріст профруху, а ще й почав швидко занепадати під ударами реакції. Причина занепаду: терор реакції й нова хвиля безробіття. Вже в другій половині 1907 р. закрито було 159 профспілок, 1908 року—101 спілка, 1909 року—

96 спілок, 1910 року — 88 профспілок. Одночасно за той час одмовлено в регістрації 604 профспілкам. Вкупі з занепадом профруху, падала й відпорна сила пролетаріяту. В той час, як 1905 р. зарегістріровано було у всій Росії 13.995 страйків з 2.863.000 робітниками, 1907 року число страйків упало до 3.873 з 740.000 учасниками. 1908 року було вже тільки 892 страйків з 176.000 робітниками, а 1909 року всього на всього — 340 з 64.000 робітниками; 1910 р. цифра страйків понизилася до 222 з 24.000 учасниками.

Пор. *Ельницкий.* История рабочего движения в Росии, стр. 59 — 62.

е) З розігнання другої Думи почалося жахливе нищення й культурницького українського руху. Подув політичної волі викликав величезне оживлення в українському друці, в просвітянському русі. Налякана реакція спершу безпорадно стояла перед ростом українського культурництва, що організувала свої „Просвіти", школи, пресу — періодичну й звичайну. 1905 — 1906 р. починає на Україні з'являтися багацько солідних наукових популярних видань. Досить згадати такі журнали, як „Україна", „Нова Громада", „Украинский Вестник", „Вільна Україна". На Україну переходить видавництво „Укр. Літер.-Наук. Вістник", що виходив дотепер у Львові і т. д. Подув весни, однак, не довго тривав. Реакція незабаром очуняла, й не маючи змоги зразу кинутися офіційно шляхом урядових репресій до боротьби з „мазепинством", пустили спочатку в рух чорносотенні організації, що з запеклостю вхопилися зубами за український культурницький та політичний рух. Основним ядром чорносотенного наступу в першу чергу явилася спілка „Союз русских людей". Коли „Русская монархическая партия", що виросла 1905 року, в першу чергу поставила основою своєї тактики дві перші точки з відомої уварівської формули: „самодержавие, православие, народность", то „Союз русский", як-раз став, головним побитом, базуватися на третій точці. „Союз русских людей" виріс рівно-ж 1905 р. в Москві і своїм завданням поставив, між иншим, боротися „против евреев и мазепинцев". Під його егідою засновується в Київі, Миколаїві, Житомірі, Одесі, Херсоні, Харкові, то-що „Общества националистов" під ріжними назвами, що провокують погромні рухи. Вони згодом перейменовуються в відділи „Союза

русских людей". Україну заливають їх листівки, прокламації, газети, журнали, брошури. Першого жовтня 1906 р. в Київі влаштовується всеросійський з'їзд „Союза русских людей" під головуванням лідера київських монархистів Б. Юзефовича, що першим своїм кроком вважав за необхідне вислати телеграму Столипину „за твердую, мужественную решимость вести борьбу против смуты в нашем отечестве всею государственною мощью". Під час другої Думи „Союз русских людей" повів запеклу агітацію за розігнання Думи, чого й добився, висовуючи одночасно рішуче домагання за всяку ціну покінчити з національними рухами на окраїнах, в першу чергу з „мазепинцями". При допомозі чорної сотні рекрутованої з дворян і попів, і кинувся тепер уряд до решти ліквідувати „общественную крамолу", втискаючися з чорносотенною агітацією навіть в темні селянські й одсталі робітничі кола, втворюючи серед них, руками Бобринського, Крушевана, Юзефовича, Шульгина та инш. свою базу, оперту в першу чергу на глитайських елементах.

Про чорносотенські організації диви: Обществ. движ. в России, т. II, кн. 5, стр. 347 — 444.

ж) Серед таких умов почався триумфальний похід реакції на руїнах російського парламентаризму і проти робітничого й селянського руху. Вибори в III Думу були першим святкуванням цього походу. Як поставилася соціял-демократія до цього походу? Вся ліва частина громадянства ставилася негативно до участи в виборах. За починомесерів не тільки учительський з'їзд висловився рішуче проти участи в третій Думі, проти тієї участи почалася агітація навіть серед більшовицької фракції. Ленін виступив тоді з властивою йому рішучістю проти таких думок. Його статті, в першу чергу брошура „Против бойкота", переконують твердо, що за всяку ціну тепер треба одстоювати думську трибуну для боротьби з самодержавством. „Того змісту, який мав бойкот на початку російської революції, тепер вже не може бути в бойкоті". Тепер не час попереджати народ проти конституційних ілюзій, ані не час боротися проти повороту революції на конституційно-монархістичний тупик. Давньої живої душі в бойкоті бути не може. Наколи-ж буде бойкот, то він у всякому разі матиме инше значіння, він матиме инший політичний зміст.

Пор. *Ленин.* Собр. сочин., т. VIII, стр. 434—461.

з) В той час коли серед більшовиків, та взагалі серед соц.-демократів почалася дискусія між бойкотистами й антибойкотистами,— в той час серед меншовиків пішло одмежовування по иншій лінії, а саме — по лінії ідеї легальної робітничої партії, що початок дав член ЦК Української Спілки, Ю. Ларін. Ларін, випустив 1907 р. брошуру „Широкая рабочая партия и рабочий с'езд", в якій проповідував ліквідувати соц.-дем. організацію, як таку, а втворити широку безпартійну організацію, легальну організацію, яка-б одстоювала самі економічні інтереси робітництва. Ліквідаторський рух, що його органом став петербурзький журнальчик „Возрождение", став базою меншовиків в боротьбі проти ленінізму, базою, яку так охоче підтримувала ліберальна буржуазія зі своїм органом „Речь", в якому й працювали видатніші меншовики. Ліквідаторство окрещене Леніним столипінською робітничою партією, виходячи із заложення, що революція в Росії скінчена, набуло повне право горожанства в РСДРП. Одночасно з поширюванням ліквідаторства, серед членів соціял-демократії, і то як раз серед більшовиків починає ширитися ще дві течії — „отзовизм" і „ультиматизм" одна й друга течії продовжували одстоювати позицію бойкоту Думи і вимагали відкликати з Думи представників соц.-демократії. Ленінізм видержав, однак, вперту боротьбу з усіма названими течіями до кінця і дякуючи тільки своїй рішучості того часу, заховав у своїй послідовности непорушно весь зміст своєї тактики, що найшла своє історичне оправдання в майбутніх подіях, в першу чергу в революції 1917 р.

Пор. *Зиновьев.* История Рос. Коммунистическ. Партии, стр. 225 — 240.

і) Тим часом зібралася III Дума. Про її склад можна легко догадатися. Терор реакції привів до повної поразки опозіційних взагалі груп. З українських національних лібералів в Думу попав один тільки проф. Лучицький по списку кадетів, з українських соц.-демократів, ніхто. Селянська курія послала де-кільки послів і то були реакційні елементи з табору російських націоналістів. Загалом група трудовиків рахувала тепер 14 депутатів. РСДРП разом одержала 15 місць, між иншими послала з України Гр. Петровського від Катеринославщини. Партія Народньої свободи ще вийшла

найсильнішою, бо рахувала 53 депутатів. Само собою розуміється, що така Дума неминуче стала за сліпе знаряддя в руках реакції,— невеличка кількість лівої фракції та центру тонула в реакційній масі Думи.

Пор. *Ленин*. Собр. соч., т. XII, ч. I, стр. 36 – 41.

к) Само собою розуміється, що від такої Думи даремно було очікувати критики уряду. Навіть законопроєкта про українську народню школу, внесеного 29 травня 1909 року, підписаного — що характерно — 14 октябристами, 12 кадетами, 4 умірковано-правими, 3 трудовиками, 1 прогресистом, 1 націоналістом, 1 крайнім правим,— і того було провалено Думою.

Пор. „Укр. Жизнь". 1912, № 5, стр. 19.

л) Серед таких обставин політичне життя на Україні майже завмерло. Громадянські організації українські розвалювалися, розвалювалися політичні партії. „Спілка" припинила своє існування вже 1908 р. після голосного київського процесу. УСДРП пішла на еміграцію, остаточно одмежувавши себе від РСДРП з приводу розходжень в національному питанні: тоді як меншовики виявляли себе лютими російськими патріотами, українські есдеки й собі тонули неспостережно в українському націоналізмі, протиставляючи себе не тільки меншовицьким, але й більшовицьким соціял-дем. організаціям. Тільки 1912 рік приніс де-яке нове оживлення в жахливій мертвечині політичного життя не тільки на Україні, але й в Росії. Виборча кампанія в IV Думу, остаточне роз'єднання більшовиків з меншовиками, оживлення робітничого руху на Україні й в Росії вказували недвозначно, що починається новий етап в історії України, етап, що в йому більшовики з Леніним на чолі мали довершити розвязання замотаного класовими й національними суперечками кривавого вузлика української дійсности. Виступ Гр. Петровського в IV Думі з приводу українського питання виступ для якого текст промови злагодив Ленін, був першим показчиком цього нового етапу в історії України, а заразом показчиком, що тільки самий революційний пролетаріят, з його ленінським світоглядом і має силу розірвати закуті над українським народом кайдани.

БІБЛІОТЕКА НАУКОВ. Т-ВА ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ЗМІСТ

Стр.

Замісць вступу 3

Основна теза 9

П'ЯТА ТЕМА

В супереках імперіялізму

Розвиток промислового капіталізму 16

Еволюція сільського господарства 46

Організація ринку збуту 91

Класові відносини перед революцією 1905 р. 142

Класи й партії перед 1905 р. 185

1905 р. на Україні 242

Закінчення 300

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ХАРКІВ, ПЛОЩА ТЕВЕЛЕВА, 4. ТЕЛЕФОН 8 — 35, 16 — 38.

ЕКОНОМІКА, ІСТОРІЯ СОЦІЯЛІЗМУ ТА РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ

НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ:

Слабченко М., проф. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны т. I — 1 руб. 25 к., т. II — 1 руб., т. III — 1 руб., 25 к.

Равич-Черкасский. — История коммунистической партии Украины. Ц. 2 руб.

Майоров М. Первый с'езд коммунистической партии (б) Украины 5—12 июля 1918 г. Цена 90 коп.

Качинский. Очерки аграрной революции на Украине.
Вып. I. Уравнительный раздел земли. Цена 50 коп.
„ II. Об обобществлении сельского хозяйства. Цена 50 коп.

Майоров М. — Из истории революционной борьбы на Украине 1914 — 19 г. Цена 1 руб.

Эрде. — Годы бури и натиска. Ч. I. На левобережьи 1917 г. Цена 55 коп.

Каган С. Аграрная революция на Киевщине. Цена 60 коп.

Золотарев А. Из истории Центральной Украинской Рады. Цена 10 коп.

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ:

Довбищенко Я. Михайло Драгоманів, його життя, науково-політична та громадська діяльність. Ціна 15 коп.

Кулик І. Огляд революції на Україні Ч. І, 1917 — 19 р. Ціна 5 коп.

Слабченко М., проф. Організація Народнього Господарства України від Хмельниччини до світової війни, т. І. Землеволодіння та форма сільського господарства Гетьманщини в XVII—XVIII ст. Ц. 1 карб. 25 коп.

Сухов О. О. Економічна географія України. Ц. 1 карб. 35 коп.

Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. Ціна 50 коп.

Яворський М. Коротка історія України. Вид. II. Ц. 50 коп.

Яворський М. Нарис російсько-української історії. Ціна 50 коп.

Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Вип. І. Період початкової акумуляції. Ціна 2 карб. 50 коп.

Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Ч. II. Період початкової акумуляції. Ціна 2 карб. 50 коп.

Яворський М. Нарис історії України. Ч. II. Дворянська революція, вид., II. 80 к.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

ХАРКІВ, ПЛОЩА ТЕВЕЛЕВА, 4. ТЕЛЕФОН 8 — 35.

ФІЛІЇ: в Київі, Одесі, Катеринославі, Москві й Ленінграді.
ТОРГОВЕЛЬНІ КОНТОРИ: в Винниці, Житомирі, Полтаві, Чернигові.
АГЕНТСТВА Й КОНТРАГЕНТСТВА по всіх місцях України.
ТЕЛЕГРАФНА АДРЕСА ДЛЯ ВСІХ — УКРДЕРЖВИДАВ

9,24
(1986)

Ціна 1 крб. 95
№ 18749

Р Л 5709

УКРАЇНА В ЕПОХУ КАПІТАЛІЗМУ

М. ЯВОРСЬКИЙ

УКРАЇНА В ЕПОХУ КАПІТАЛІЗМУ

ВИПУСК ТРЕТИЙ

В СУПЕРЕКАХ ІМПЕРІЯЛІЗМУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ